

М. ҚОДИРОВ, У. ДОЛИМОВ,
М. АЪЛАМОВА

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

(Олий ўқув юртларига кирувчилар учун қўлланма)

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1993

$\frac{4602020400 - 93}{353(04) - 92}$ 39 - 92
ISBN 5-645-01634-3

© «Уқитувчи» нашриёти, 1993

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИДАН ДАСТУР. УҚТИРИШ ХАТИ

Олий ўқув юртларига кириш учун ўзбек тили ва адабиётидан ўтказиладиган ёзма ва оғзаки имтиҳонлар мазкур методик кўрсатмада берилган дастур (савол-топшириқлар) талаби доирасида ўтказилади. Кириш имтиҳонлари учун тузилган бу дастур ўрта мактаб она тили дастурига тўла мос келади, унга мувофиқлаштирилган.

Ўзбек тили ва адабиёти дастури материалларини тўлиқ ўзлаштиришгандagina, бу фандан бўладиган ёзма имтиҳон (иншо) дан ҳам, оғзаки имтиҳондан ҳам муваффақиятли ўтиш мумкин.

Ўзбек тили дастурида ўрта мактабнинг IV—IX синфларида тил бўйича ўтилган барча мавзулар қамраб олинган. Кириш имтиҳонларидаги савол-топшириқлар (иншо ва грамматик таҳлил шаклида) ўқишга кирувчининг фонетикадан, лексикадан, грамматика (морфология ва синтаксис) дан ва стилистикадан олган назарий билимларини текшириб кўришга имкон беради.

Мактабда она тили ўқитишнинг мақсади кенг маънода саводли кишилар тайёрлаш, ўқувчиларни ижтимоий ҳаётдаги фаол ижодий фаолияти учун зарур бўлган даражада оғзаки ва ёзма нутқдан фойдаланиш малакаларига эга қилишдан ibоратдир.

Олий мактабларга кириш учун ўзбек тили ва адабиётидан ўтказиладиган кириш имтиҳонларида кирувчиларнинг она тили фани бўйича билим савияси ёзма имтиҳонда ёзма нутқ малакаларини қай даражада эгаллаганидан, ўзбек адабий тили меъёрларига қай тарзда риоя қилишидан, имло ва пунктуация қоидаларини қандай ўзлаштирганидан, шунингдек, боғланишли нутқ малакалари даражасидан сезилса (аниқланса), оғзаки имтиҳонда грамматик таҳлил орқали — фонетика, лексика, грамматика ва стилистикадан олган назарий билимларини амалда қандай тадбиқ қила олишидан аниқланади.

Ўзбек тили ва адабиётидан кириш имтиҳонлари икки хил шаклда олиб борилади:

- а) ёзма имтиҳон (иншо);
- б) оғзаки имтиҳон.

Ёзма имтиҳон иншо ёки диктант бўлиши мумкин. Иншо мавзулари вариантларга бўлинади: ҳар бир шаклда иккита адабий (ёки адабий-ижодий) ва битта ижтимоий-сиёсий (эркин) мавзудаги иншо бўлади. Абитурнент шулардан бирини танлаб олаб, шу мавзу бўйича иншо ёзади.

Оғзаки имтиҳонлар эса билет асосида ўтказилади. Ҳар бир билетда адабиётдан иккита ва она тилидан битта савол бўлади (она тилига оид саволга шу билетнинг ўзида берилган гапни грамматик таҳлил қилиш орқали жавоб берилади).

Имтиҳон топширувчи дастур талабларига эски ва янги дарслик ва ўқув қўлланмаларида баён қилинган материаллар асосида жавоб бериш ҳуқуқига эга.

ЎЗБЕК ТИЛИ ДАСТУРИ. ФОНЕТИКА ВА ИМЛО

Нутқ товушларининг ҳосил бўлиши. Ўзбек тили нутқ товушлари. Унли ва ундош товушлар.

Унли товушларнинг айтилиш хусусиятлари.

Жарангли ва жарангсиз ундошлар.

Нутқ товушларининг ёзувда ифодаланиши (товуш ва ҳарф). Ҳозирги ўзбек алфавити.

Унли товушларни ифодаловчи ҳарфлар имлоси.

Ундош товушларни ифодаловчи ҳарфлар имлоси.

Икки товушни ифодаладиган ҳарфлар (*е, ё, ю, я*) имлоси.

Бир товушни ифодаладиган ҳарф бирикмалари (*нг, шч*) нинг товуш хусусиятлари ва имлоси.

Айриш (*ъ*) ва юмшатиш (*ь*) белгиларининг вазифалари ва имлоси.

Бош ҳарфлар имлоси.

Бўгин тузилиши ва унинг турлари. Бўгин кўчирish қопдалари. Урғу. Урғули ва урғусиз бўгин. Сўз урғуси ва гап урғуси.

ЛЕКСИКА

(*Сўз ҳақида маълумот*)

Сўз ва унинг маъноси. Тўғри маъно, кўчма маъно. Бир маъноли ва кўп маъноли сўзлар. Термин ҳақида маълумот.

Сўз ва ибора. Барқарор иборалар ва уларнинг қўлланиши.

Синоним, омоним ва антоним сўзлар, уларнинг қўлланиши.

Умумхалқ ишлатадиган сўзлар. Касб-ҳунарга хос сўзлар (профессионализмлар). Шевага хос сўзлар (диалектизмлар).

Эскирган (архаизм ва историзм) сўзлар ва янги пайдо бўлган (неологизм) сўзлар.

Ўзбек тили лексикасининг бойиш манбалари. Ўзбек тили лексикасига рус тилининг таъсири.

ГРАММАТИКА. МОРФОЛОГИЯ ВА ИМЛО

Сўз таркиби: сўзнинг ўзаги ва қўшимчаси. Ўзак ва негиз.

Қўшимчаларнинг маъно ва вазифаларга кўра турлари. Сўз ясовчи қўшимчалар. Форма ясовчи қўшимчалар. Сўз ўзгартирувчи қўшимчалар.

Ўзак-негиз ва қўшимчалар имлоси.

Сўз ясалиши. Сўз ясаш усуллари. Ясовчи қўшимчалар билан сўз ясаш. Сўзларни қўшиб, сўз ясаш. Сўзни янги маънода ишлатиш билан сўз ясаш.

Содда, қўшма ва жуфт сўзлар, уларнинг ёзилиши.

Сўзларни туркумлаш. Ёрдамчи сўз туркумлари. Ундов сўзлар ва тақлид сўзлар.

1. МУСТАҚИЛ СЎЗ ТУРКУМЛАРИ

1. **От.** Отнинг маъноси ва грамматик белгилари. Отнинг маъно турлари: атоқли отлар ва турдош отлар. Атоқли отларнинг ёзилиши. Турдош отнинг маъно турлари. Отнинг бирлик ва кўплик формалари. Эгалик қўшимчалари ва уларнинг ёзилиши. Келишик қўшимчалари ва уларнинг ёзилиши. Отларнинг ясалиши. Қўшма, жуфт ва қисқартма отлар, уларнинг ёзилиши. Кичрайтириш ва эркалаш формасидаги отлар.

2. **Сифат.** Маъноси ва грамматик белгилари. Сифатнинг маъно турлари: аслий ва нисбий сифатлар. Сифат даражалари: оддий, қиёсий ва орттирма даражалар. Озайтирма ва кучайтирма сифатлар. Сифатларнинг ясалиши. Қўшма ва жуфт сифатлар, уларнинг ёзилиши. Сифатларнинг отлашиши.

3. **Сон.** Маъноси ва грамматик белгилари. Соннинг маъносига кўра турлари: саноқ сонлар ва тартиб сонлар. Саноқ соннинг турлари: миқдор сон, дона сон, чама сон, тақсим сон, жамловчи сон. Бутун сон, каср сон, аралаш сон, уларнинг ёзилиши. Соннинг тузилишига кўра турлари: содда, қўшма ва таркибли сонлар, уларнинг ёзилиши. Сонларнинг отлашиши.

4. **Олмош.** Маъноси ва грамматик белгилари. Олмошнинг маъно турлари: кишилик олмошлари, кўрсатиш олмошлари, ўзлик олмоши. Бўлишсизлик, белгилаш, сўроқ ва гумон олмошлари. От, сифат ва сон ўрнида қўлланувчи олмошлар. Олмошларнинг турланиши ва ёзилиши.

5. **Феъл.** Маъноси ва грамматик белгилари. Бўлишли ва бўлишсиз феъллар. Ўтимли ва ўтимсиз феъллар. Феъл даражалари: бош, ўзлик, мажҳул, биргалик ва орттирма даражалар. Феълнинг ўтган замон, ҳозирги замон, келаси замон формалари. Феъл майллари: аниқлик, шарт, буйруқ-истак ва мақсад майллари. Феълларда тусланиш. Тусланиш турлари. Феълнинг вазифа формалари: сифатдош, равишдош ва ҳаракат номи. Уларнинг имлоси. Феълларнинг ясалиши. Қўшма феъллар ва уларнинг ёзилиши. Кўмакчи феъллар. Тўлиқсиз феъл.

6. **Рабиш.** Маъноси ва грамматик белгилари. Рабишларда даража. Рабишларнинг маъно турлари: ҳолат, пайт, ўрин, миқдор-даража, мақсад рабишлари. Рабишларнинг ясалиши. Қўшма, жуфт рабишлар, уларнинг имлоси.

II. ЕРДАМЧИ СЎЗ ТУРКУМЛАРИ

1. **Кўмакчи.** Кўмакчиларнинг қўлланилиши ва маънолари. Соф кўмакчилар. Кўмакчи вазифасида қўлланувчи сўзлар.

2. **Боғловчи.** Боғловчиларнинг вазифасига кўра турлари: тенг боғловчилар ва эргаштирувчи боғловчилар. Баъзи кўмакчи ва юкламаларнинг боғловчи вазифасида келиши (*-у, -ю, -да, ҳам, билан*).

3. **Юклама.** Юкламаларнинг маъно жиҳатдан турлари: сўроқ, таъкид, айирув, кучайтирув юкламалари. Юкламаларнинг ёзилиши.

III. УНДОВ ВА ТАҚЛИД СЎЗЛАР

Ундов сўзлар ҳақида маълумот. Уларнинг маъно турлари: ҳис-ҳаяжон ундовлари, ҳайдаш-чақириш ундовлари.

Фонетик ва грамматик хусусиятлари. Ундовларнинг ёзилиши.

Тақлид сўзлар ва уларнинг ёзилиши.

СИНТАКСИС ВА ПУНКТУАЦИЯ

Сўз бирикмаси, унинг сўз ва гаждан фарқи. Сўзларнинг ўзаро синтактик муносабатга киришуви. Тенг ва эргаш боғланиш. Эргаш боғланишда бош сўз ва эргаш сўз. Эргаш сўз билан бош сўзнинг бирикиш усуллари: бошқарув, мослашув, битишув.

Гап. Гапнинг асосий белгилари. Гапнинг мақсадга кўра турлари: дарак гап, сўроқ гап, буйруқ гап. Гапнинг ҳис-ҳаяжоннинг иштирокига кўра турлари: ҳис-ҳаяжонсиз гап, ундов гап. Гапнинг тузилишига кўра турлари: содда гап, қўшма гап.

1. Содда гап. Икки бош бўлакли гап ва бир бош бўлакли гап. Икки бош бўлакли гапнинг грамматик асоси.

Гапнинг бош бўлаклари. Эганинг ифодаланиши. Кесимнинг ифодаланиши. Феъл кесим ва от кесим. Содда ва таркибли кесим. Боғлама. Эга билан кесимнинг шахс ва сонда ўзаро мослиги. Эга билан от кесим орасида тиренинг ишлатилиши.

Гапнинг иккинчи даражали бўлаклари: тўлдирувчи, аниқловчи, ҳол. Тўлдирувчи ва унинг ифодаланиши. Воситасиз ва воситали тўлдирувчи. Аниқловчи ва унинг ифодаланиши. Қаратқичли ва сифатловчи аниқловчи. Изоҳловчи ва унинг ифодаланиши. Ҳол ва унинг ифодаланиши. Ҳолнинг маъно турлари: ўрин ҳоли, пайт ҳоли, миқдор ҳоли, сабаб ҳоли, мақсад ҳоли, равиш ҳоли.

Гап бўлақларининг тартиби. Маъно урғуси (гап урғуси).

Бир бош бўлакли гап. Шахси маълум гап. Шахси умумлашган гап. Шахси топилмас гап. Атов гап. Сўз-гаплар.

Тўлиқ ва тўлиқсиз гап.

Уюшиқ бўлакли гаплар. Уюшиқ бўлакли гапларнинг ўзаро боғланиши. Уюшиқ бўлак, умумлаштирувчи сўз ва уларда тиниш белгиларининг ишлатилиши.

Ажратилган иккинчи даражали бўлақлар. Ажратилган тўлдирувчи, ажратилган аниқловчи, ажратилган ҳол ва уларнинг ёзилиши.

Ундалмали ва кириш сўзли гаплар, уларда тиниш

белгиларининг қўлланиши. *Ҳа* ва *йўқ* сўзлари, уларда тиниш белгиларининг ишлатилиши.

2. Қўшма гап. Қўшма гап ҳақида маълумот.

Қўшма гапнинг турлари: боғланган қўшма гап, эргаш гапли қўшма гап, боғловчисиз қўшма гап.

Боғланган қўшма гап қисмларини боғловчи воситалар. Боғланган қўшма гапда вергулнинг ишлатилиши.

Эргаш гапли қўшма гапларда бош гап ва эргаш гап. Бош гап билан эргаш гапни боғловчи воситалар. Эргаш гапли қўшма гапларда вергулнинг ишлатилиши.

Эргаш гапнинг турлари. Тўлдирувчи эргаш гап. Аниқловчи эргаш гап. Ҳушлатиш эргаш гап. Ҳурин эргаш гап. Пайт эргаш гап. Сабаб эргаш гап. Мақсад эргаш гап. Равиш эргаш гап. Натижа эргаш гап. Тўсиқсиз эргаш гап. Шарт эргаш гап.

Бир неча эргаш гапли қўшма гаплар ва уларда пунктуация.

Боғловчисиз қўшма гап таркибидаги содда гапларнинг мазмун муносабати. Боғловчисиз қўшма гапларда тиниш белгиларининг қўлланиши.

Мураккаб қўшма гаплар. Тенг эргашиш ва кетма-кет эргашиш йўли билан тузилган мураккаб қўшма гаплар. Аралаш ҳолдаги мураккаб қўшма гаплар.

Кўчирма ва ўзлаштирма гаплар. Кўчирма гапларда тиниш белгилари. Кўчирма гапни ўзлаштирма гапга айлантириш.

Диалог ва унда ишлатиладиган тиниш белгилари.

Кўчирма (цитата) ва унда қўлланадиган тиниш белгилари.

СТИЛИСТИКА

Адабий тил меъёрлари ва услубий меъёрлар. Адабий тил меъёрлари ва нутқ маданияти.

Услуб турлари. Сўзлашув услуби. Китобий услублар: илмий услуб, расмий услуб, публицистик услуб, бадий услуб.

Лексик стилистика. Сўзни кўчма маънода қўллаш. Сўзнинг услубий бўёғи.

Омоним ва антоним сўзларнинг қўлланиши. Синоним сўзлар ва иборалар.

Эскирган сўзлар ва неологизмларни нутқда қўллаш меъёрлари.

Профессионализм ва диалектизмлардан фойдаланиш.

Фонетик стилистика. Нутқда унли ва ундош товушлар чўзилишининг услубий аҳамияти. Товуш алмаштиришининг услубий жиҳати.

Морфологик стилистика. Отлардаги кўплик, кичрайтириш-эркалаш кўшимчаларининг стилистик хусусиятлари. Феъл замон кўрсаткичларининг кўчма қўлланиши.

Феъл майл кўрсаткичларининг кўчма қўлланиши. Феъл шахс-сон кўрсаткичларининг кўчма қўлланиши.

Синтактик стилистика. Риторик сўроқ гапларнинг хусусиятлари. Инкор гапларнинг хусусиятлари.

Гапда сўз тартибининг услубий жиҳати.

Синтактик синонимия ҳодисаси.

ТИЛ ҲАҚИДА УМУМИЙ МАЪЛУМОТ

Тилнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши. Тил ва жамият. Дунёдаги тиллар ва ёзувлар ҳақида маълумот.

Ўзбек адабий тили ва шевалари.

Ўзбек тилининг тараққиёти.

БОҒЛАНИШЛИ НУТҚНИ УСТИРИШ

Ўрта мактабларда она тили ва адабиёт ўқитишнинг асосий вазифаларидан бири ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқ малакаларини ривожлантиришдан иборатдир. Она тили дарсларида ўқувчилар адабий тил меъёрларини, фикр ифодалашнинг хилма-хил воситаларини эгаллайдилар, оғзаки ва ёзма нутққа бўлган энг муҳим талаблар билан танишадилар, нутқ услублари ва уларнинг ўзига хос лексик-грамматик хусусиятлари ҳақида тушунча ҳосил қиладилар.

Боғланишли нутқни ўстиришнинг самарали бўлиши кўп жиҳатдан она тили ўқитишни адабиёт ўқитиш билан боғлаб олиб боришга боғлиқ. Ўрта мактабдаги адабиёт дарслари нутқнинг эстетик томонига эътибор беришга, бадиий асарни санъат асари сифатида тушунишга, бадиий ҳис этишга ўргатади. Демак, ўрта мактабда она тили ва адабиётни ўрганиш борасида олиб бориладиган ишларнинг ҳаммаси, ҳар қандай ҳолда ҳам, нутқ ўстириш билан боғланади. Ана шунинг учун ҳам она тили ва адабиёт дарсларида баён ва иншо ўтказишга алоҳида эътибор берилади.

Ўрта мактабни тугаллаган ҳар бир ёш авлод ўзбек адабий тили меъёрларини эгаллаган, сўз ва грамматик

шаклларни тўғри ёза оладиган ва тўғри талаффуз қила оладиган, гап тузиш ва фикр ифодалашда энг мувофиқ воситалардан фойдалана оладиган бўлиши керак.

Ўрта мактабни битирувчиларнинг оғзаки ва ёзма боғланишли нутқини ўстириш бўйича ҳосил қилишлари зарур бўлган муҳим кўникмалар қуйидагилардан иборат:

— ўқилган ҳикоя, шеър, мақола ҳақида оғзаки ёки ёзма фикр билдириш;

— ўқилган бадий ва илмий-оммабоп китоблар ҳақида фикр билдириш;

— ҳикоя-ривоя характеридаги матнларни, диафильм, кинофильм, спектакль, сурат, ҳайкалтарошлик ва музыка асарларининг, радиоэшиттириш, телекўрсатувларининг мундарижасини, мулоҳаза белгиларини қўшиб, тўлиқ баён қилиш:

— меҳнат жараёнларини, ҳаётини воқеаларни шахсий кўзатишлар ва таассуротлар асосида тасвирловчи иншо ёза олиш;

— публицистик характердаги матнларнинг мазмунини қисқача баён қилиш;

— берилган мақол, афоризм, ҳикматли сўзлар бўйича ҳикоя-ривоя характеридаги иншо ёза олиш;

— одоб-ахлоққа доир мавзуларда мулоҳаза характеридаги иншо ёза олиш;

— мустақил танланган мавзуда ҳикоя-ривоя характеридаги иншо ёза олиш;

— ижтимоий-сиёсий, тарихий-адабий мавзуларда муаммо характеридаги иншо ёза олиш;

— адабиётшуносликка оид (дарслик ва қўлланмалардаги) манбалар асосида маъруза ёки реферат ёзиш;

— маълум мавзулар (дарсликдаги бўлимлар) бўйича тезис ва конспектлар туза олиш;

— ўрганилган асарларнинг ғоявий мазмуни, композицияси ва бадий хусусиятлари ҳақида адабий мавзулардаги иншолар (масалан, «Фарҳод образида илғор инсоний ғазилатларнинг акс этиши», «Ҳамза — драматург», «Ғ. Ғулумнинг «Сен етим эмассан» шеърининг ғоявий мазмуни», «А. Қаҳҳорнинг «Асрор бобо» ҳикоясининг бадий хусусиятлари» каби) ёза олиш;

— бир бадий асардаги образларга ёки бир печа асардаги образ ва персонажларга қиёсий тавсиф берувчи иншолар (масалан, «Қутлуг қон» романидаги Йўлчи ва Мирзакаримбой образларига қиёсий тавсиф, Ҳамзанинг

«Бой ила хизматчи» драмасидаги Гофир ва Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романидаги Йўлчи образлари» каби) ёза олиш;

— адабий материаллар билан боғланмаган эркин мавзуларда иншолар (масалан, «Илм ва меҳнат — бахт манбаи», «Халқлар дўстлиги — тинчлик гарови», «Мен севган касб» каби) ёза олиш.

ИНШОГА ОИД УМУМИЙ ТАЛАБЛАР

1. Иншо мавзусининг асл моҳиятини (мундарижасини) англаб олиш, унинг ҳажмини аниқлаш, шунга мос материаллар танлаш ва уни изчиллаштириш...

2. Иншо режасини тузиш, режа моддаларини изчил ёритиш, яъни иншода режа ва мазмун бирлигини сақлаш.

3. Фикрларни мавзу талабига мослаб, аниқ, тўла ва таъсирчан шаклда баён қила олиш. Турли далил ва исботлар билан фикрни асослай билиш. Иншонинг мавзуси, ғояси, мундарижасига мос келадиган фикр ва иборалардан ўринли фойдаланиш, кўчирмаларни ўз ўрнида ишлатиш, матнни тўғри туза олиш.

4. Иншо композициясини тўғри туза олиш, материалларни изчиллик билан жойлаштира билиш, қисмларни ўзаро боғлай олиш, тегишли хулосалар чиқариш ва умумлаштириш.

5. Иншода адабий тил меъёрларига мувофиқ равшан, саводли, ўринсиз эҳтирос ва сунъийликка йўл қўймаган тарзда фикрлаш.

ДАРСЛИК ВА ҚУЛЛАНМАЛАР

Асқарова М., Қосимова К. Ўзбек тили дарслиги: 4- синф учун, Тошкент, «Ўқитувчи», 1980 (ва шундан кейинги нашрлари).

Ғуломов А., Абдуллаев Й., Маъруфов З., Омилхонова М. Ўзбек тили дарслиги: 5- ва 6- синфлар учун. Тошкент, «Ўқитувчи», 1978 (ва шундан кейинги нашрлари).

Асқарова М., Абдуллаев Й., Омилхонова М. Ўзбек тили дарслиги: 7- ва 9- синфлар учун. Тошкент, «Ўқитувчи», 1980 (ва шундан кейинги нашрлари).

Ғуломов А., Шоабдурахмонов Ш. Асқа-

рова М. Ўзбек тили дарслиги: 9-синф учун. Тошкент, «Ўқитувчи», 1978 (ва шундан кейинги нашрлари).

Абдурахмонов Ғ., Маъруфов А., Сайфуллаев А., Рустамов Ҳ., Пирмухамедов М. Ўзбек тили дарслиги: Кечки ўрта умумий таълим мактабларининг 5—8-синфлари учун. Тошкент, «Ўқитувчи», 1973 (ва шундан кейинги нашрлари).

Абдурахмонов Х., Аҳмедов Қ. Ўзбек тили ва адабиёти. Тайёрлов бўлими тингловчилари учун қўлланма. Тошкент, «Ўқитувчи», 1975 (ва шундан кейинги нашрлари).

Имло лугати: Мактаб ўқувчилари учун. Тошкент, «Ўқитувчи», 1976 (ва шундан кейинги нашрлар).

Назаров К. Ўзбек тили пунктуацияси. Тошкент, «Ўқитувчи», 1976.

Назаров К. Тиниш белгилари ва ёзма нутқ. Тошкент, Фан, 1974.

Қодиров М. Қириш имтиҳонларида грамматик разбор. Тошкент, ТошДУ нашри, 1985 ва 1989.

ЎЗБЕК АДАБИЁТИДАН ДАСТУР. ЎЗБЕК МУМТОЗ АДАБИЁТИ

Бадний адабиёт — сўз санъати. Сўз санъатининг икки тури: халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиёт.

Энг қадимги адабий ёдгорликлар: «Девону луғотит турк», «Тўмарис», «Широқ», «Алпомиш» каби асарларнинг ғоявий йўналишлари.

XIV—XV асрлар адабиёти. Лутфий. Адабий алоқалар: Абдурахмон Жомий, Муҳаммад Фузулий.

Алишер Навоий. Ҳаёти ва ижоди. Навоийнинг давлат арбоби сифатидаги фаолияти. Навоий — буюк ҳамсанавис. Алишер Навоий ҳаётининг сўнгги йиллари: «Тарихи мулуки Ажам», «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер», «Мажолисун-нафоис», «Хамсатул-мутаҳаййирин», «Мезонулавзон», «Лисонут-тайр», «Муҳокаматул-лугатайн», «Маҳбул-қулуб» асарлари. Алишер Навоий лирикаси. Навоий лирикасининг мавзуи ва ғоявий йўналишлари: инсонпарварлик, ватанпарварлик, шахс эркинлиги, соф севги ва садоқат, маърифатпарварлик, инсоф ва адолат; зolim подшоҳлар, рижор ва жоҳил руҳонийлар танқиди. Шоир асарларида лирик қаҳрамон. «Ҳазойинул-маоний» ҳақида маълумот. «Сода шайх» газалида таркидунёчи ва ҳийлакор шайх-зоҳидларнинг танқид қилиниши. «Меҳ-

рибоне топмадим» газалида ўзи яшаган муҳитдан порозилик кайфиятларининг тасвирланиши.

Алишер Навоийнинг рубоий ва туюқлари. Лирика ҳақида маълумот. Ғазал, рубоий ва туюқ ҳақида маълумот.

«Хамса» ҳақида маълумот. Навоий «Хамса»сининг яратилиши ҳақида. «Хайратул-аброр» — фалсафий-таълимий дoston. «Лайли ва Мажнун» — бахтсиз ва фожиали севгини тасвирловчи асар. «Сабъан сайёр» — севги ва садоқат, халқ бахти билан шахс бахти ўртасидаги буюк боғлиқликни ифодаловчи дoston. «Садди Искандарий» дostonида адолатли шоҳ ғоясининг илгари сурилиши.

«Фарҳод ва Ширин» — инсонпарварлик, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, маърифатпарварлик, халқлар дўстлиги, ободончилик ғояларини қуйловчи асар. Дostonнинг яратилиш тарихи. Асарнинг сюжети, композицияси. Фарҳод — асарнинг бош қаҳрамони. Дostonдаги аёллар образи. Дostonдаги салбий образлар. Дostonнинг ғоявий мотивлари, бадий хусусиятлари. Навоий «Хамса»сида романтизм ва реализм анъаналари. Ижодий усул ҳақида маълумот. Романтизм ва реализм ҳақида маълумот. Навоий ижодий меросининг ғоявий-бадий аҳамияти. Алишер Навоий ва замонамиз.

Алишер Навоий ижоди бўйича иш мавзулари:

1. Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonида халқлар дўстлигининг улуғланиши.
2. Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonидаги салбий образлар.
3. «Фарҳод ва Ширин» дostonидаги Ширин ва Меҳинбону образлари.
4. Фарҳод — мен севган қаҳрамон.
5. Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonидаги Фарҳод ва Хисрав образларига қиёсий тавсиф.
6. «Фарҳод ва Ширин» дostonида меҳнатсеварлик ва қаҳрамонликнинг улуғланиши.
7. Алишер Навоий ижоди — ўзбек мумтоз адабиётининг чўққиси.
8. Шириннинг ахлоқий гўзаллиги (Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonи бўйича).
9. Алишер Навоий «Хамса»сида аёллар образи.
10. Алишер Навоийнинг «Хамса»си — жаҳон адабиётининг йирик обидаси.

11. Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида чинакам севги ва садоқатнинг улуғланиши.

12. Фарҳод — Алишер Навоий оруз қилган идеал қаҳрамон.

13. Алишер Навоий — буюк лирик шоир.

Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнинг ҳаёти мавзуи ва ғоялари. Бобур лирикасида маърифатпарварлик, ҳаётсеварлик, ватанпарварлик, соф инсоний севгини улуғлаш, ғурбатдан нолиш ва ватанни қўмсан ғоялари. «Қолдиму?» радиёли газали. Рубоийлари. Шoirнинг бадий маҳорати.

«Бобурнома» — ўзбек бадий насрининг гўзал намунаси. «Бобурнома» — мемуар асар. Асарда Мовароуннаҳр, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистонда юз берган тарихий воқеаларнинг тасвирланиши. Андижон ва Самарқанд тавсифи. Асарда тарихий шахслар тасвири.

«Бобурнома»нинг тили. Мемуар асар ҳақида маълумот. «Бобурнома»нинг жаҳоншумул аҳамияти.

Бобурнинг «Хатти Бобурий», «Муфассал», «Муסיқий илм», «Ҳарб иши» асарлари ҳақида маълумот.

Буюк олим ва мутафаккирлар Бобур ва «Бобурнома» ҳақида.

И н ш о м а в з у л а р и :

1. Бобур — ўзбек мумтоз адабиётининг забардаст вакили.

2. Бобур лирикасида муҳаббат, дўстлик ва илмга эътиқод ғояларининг куйланиши.

3. Бобур — лирик шоир.

4. «Бобурнома» — тарихий-мемуар асар.

ХVII—ХVIII АСРЛАР ВА XIX АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРМИ АДАБИЁТИ

Ижтимоий-сиёсий ҳаёт ва маданият. Демократик тенденциядаги адабиётда ижтимоий сатира. Махмурнинг ҳаёти ва ижоди. Мунис Хоразмий, ҳаёти ва ижоди, Муҳаммад Ризо Огаҳий, ҳаёти ва ижоди. **Ўзбек шоирлари** Увайсий, Нодира, Маҳзуна. Адабий алоқалар: Бедил, Сайидо, Махтумқули.

Турди (Фароғий). Ҳаёти ва ижодий фаолияти. «Субҳонқулихон ва унинг амир-амалдорлари тўғрисида ҳажвия». Сатирада хон ва унинг амир-амалдорларининг **фол**

қилиниши. Сатира ҳақида маълумот. Юмор ҳақида маълумот.

И н ш о м а в з у л а р и :

1. Турди — сатирик шоир.
2. Турди — ўзбек мумтоз адабиётининг йирик намо-яндаси.

Гулханий. Ҳаёти ва фаолияти. «Зарбулмасал» асари. Асарнинг жанр хусусияти, унинг мавзуи ва ғоявий йўналиши, асар композицияси. Асарда қўйилган ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий масалалар. Масалда мамлакатни вайронага айлантирувчи, халқни хонавайрон қилувчи феодал муносабатларнинг фош этилиши. «Зарбулмасал»да Кўрқуш образи. Асарда Япалоққуш, Бойўғли, Қулочкир султон образлари. «Маймун билан Нажжор», «Туя билан Бўталоқ» ва «Тошбақа билан Чаён» масалларининг таҳлили. «Зарбулмасал» асарининг яратилишида халқ оғзаки ижодининг аҳамияти. «Зарбулмасал»нинг ўзбек адабиёти тарихида тутган ўрни. Асар сюжети ва композицияси ҳақида маълумот. Масал ҳақида маълумот. Мажозий образ ҳақида тушунча.

И н ш о м а в з у л а р и :

1. Гулханий — моҳир масалчи.
2. Гулханийнинг «Зарбулмасал» асари.

ХІХ АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ ВА ХХ АСР БОШЛАРИ АДАБИЁТИ

ХІХ асрнинг иккинчи ярми ва ХХ аср бошларида Ўрта Осиёда тарихий шароит ва маданий ҳаёт. Адабий ҳаётдаги асосий йўналишлар.

Ўзбек демократик адабиётининг вужудга келиши ва ривожланиши. Демократик адабиётда халқчиллик, ватанпарварлик, маърифатпарварлик, халқлар дўстлиги ғоясининг қўйланиши. Ўзбек демократик адабиётидаги сатиранинг ижтимоий моҳияти. Ўзбек демократик адабиётининг шаклланиши ва камолотида Муқимий, Фурқат, Завқий ва Аваз Ўтарнинг роли.

Муқимий — ўзбек демократик адабиётининг етакчи намояндаси. Муқимийнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти. Муқимий асарларининг жанр хусусиятларига қараб тўрт гуруҳга бўлиниши: 1. Лиррика (ғазал, мухаммас, мурабаъ, маснавий, рубоий, туюқ ва фардлар). 2. Ҳажвийёт

(сатира ва юмор). 3. Саёҳатномалар. 4. Мактубот (шеърӣ ва насрий мактублар).

Муқимий лирикаси. Муқимий лирикасида ҳаётга, инсонга муҳаббат, шодлик ва қувонч туйғулари, Шоир шеърларида мавжуд тузумдан шикоят, ҳукмрон доираларга нафрат туйғуларининг ифодаланиши.

«Навбаҳор» шеърининг таҳлили. Шеърда ҳаётга муҳаббат, гўзал табиатдан баҳраманд бўлиш ҳис-туйғуларининг тасвирланиши. Ҳазалда кўтаринки руҳнинг биринчи ўринга қўйилиши.

Муқимий сатираси. Муқимий сатирасининг мавзу доираси, ғоявий йўналиши, реалистик моҳияти, Муқимий сатираларида образлар силсиласи. «Танобчилар» сатирасининг мавзуи, ғоявий мазмуни, асарда маҳаллий амалдорлар типик образларининг яратилиши. Шеърда меҳнаткаш халқ ҳаётининг ҳаққоний тасвирланиши. Сатиранинг бадий хусусиятлари ва ўзбек адабиётида тутган ўрни.

«Масковчи бой таърифида» сатирасида миллий буржуазия намоёндаларининг фош этилиши. Асарда капиталистик рақобатнинг тасвирланиши. Асардаги Ҳодихўжа эшоннинг ижтимоий тип даражасига кўтарилиши. Муқимий томонидан ўзбек адабиётига биринчи бор ишчилар мавзуининг олиб кирилиши. Сатиранинг композицияси ва тасвирий воситалари.

«Авлиё» сатирасида текинхўрлик билан ҳаёт кечирувчи баъзи бир шахсларнинг танқид қилиниши.

Муқимийнинг «Саёҳатнома» асари ҳақида маълумот. «Саёҳатнома» лар — ўзбек демократик адабиётининг муҳим эпик намунаси. «Саёҳатнома»ларда табиат манзараларининг тасвирланиши ва ҳукмрон гуруҳларнинг фош этилиши.

Муқимий ижодининг ўзбек адабиётини ва адабий тилини ривожлантиришдаги аҳамияти. Муқимий ва замонамиз. Адабиёт ва санъатда Муқимий образи.

Реализм ва танқидий реализм ҳақида маълумот. Адабий тил ҳақида дастлабки маълумот.

И н ш о м а в з у л а р и :

1. Муқимийнинг «Танобчилар» сатирасида маҳаллий амалдорларнинг фош қилиниши.

2. Муқимий — ўзбек мумтоз адабиётининг забардаст намоёнчаси.

3. Муқимий сатирасида золим амалдорлар ва бойларнинг фoш қилиниши.

4. Муқимийнинг «Саёҳатнома» асарида ўтмиш қишлоқ ҳаётининг ҳаққоний тасвирланиши.

5. Муқимий — лирик шоир.

Фурқат — ўзбек демократик адабиётининг йирик вакили. Фурқатнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти. Фурқат Тошкентда ва чет элларда. Фурқатнинг ижодий мероси. Фурқат лирик шоир. Шоир лирикасида ҳаётга муҳаббат, ватан соғинчи, эрксизлик, ғурбатдан шикоят ғоялари. Фурқат лирикасининг жанр хусусиятлари, юксак бадиияти ва тили.

«С ай динг қ ў я б е р, с ай ё д» мусаддаси. Шеърда қуллик, ҳақсизликка нафратнинг ифодаланиши, эркин, озод ҳаётнинг тараннум этилиши. Асардаги образлар. Шеърнинг бадиий хусусияти. Мусаддас ҳақида маълумот.

Фурқат — маърифатпарвар шоир. Фурқат дунёқарашининг шаклланиши. «Гимназия» шеърининг ёзилиш тарихи. Шеърда халқни илм-маърифатга чақиритиши ва янгича таълим-тарбия тизимини мадҳ қилиши.

Ўзбек адабий тили ва адабиётининг ривожланишида Фурқатнинг роли. Фурқат ва замонамиз. Ўзбек адабиёти ва санъатида Фурқат образи.

И н ш о м а в з у л а р и:

1. Фурқат лирикасида ҳаётга ва инсонга муҳаббатнинг ифодаланиши.

2. Фурқат — маърифат куйчиси.

3. Фурқат — ўзбек демократик адабиётининг йирик вакили.

4. Фурқат лирикаси.

Завқий. Ҳаёти ва ижоди. Завқий — лирик шоир. «Ажаб эрмас» мухаммаси. Завқий сатираси. «Бўл», «Замона кимники?» шеърлари. «Ҳажви аҳли раста» шеърининг таҳлили.

И н ш о м а в з у л а р и:

1. Завқий ижодида ватанга муҳаббат ва золимларга нафрат туйғуларининг ифодаланиши. («Ажаб эрмас», «Ҳажви аҳли раста» шеърлари асосида).

2. Завқий шеърларида ижтимоий ғояларнинг ифодаланиши.

Аваз Ўтар. Ҳаёти ва ижоди. Аваз дунёқарашининг

шаклланиши. Аваз лирикасида маърифатпарварлик, озодлик йўналишларининг барқ уриб туриши. «Тил» ва «Хуррият» шеърларининг таҳлили.

И н ш о м а в з у с и:

1. Аваз Ўтар шеърларида маърифатпарварлик, ватанпарварлик, озодликка ишонч йўналишлари.

ЎЗБЕК МУМТОЗ АДАБИЁТИНИ УРГАНИШНИНГ АҲАМИЯТИ

Ўзбек мумтоз адабиётидаги илгор анъаналарнинг адиблар томонидан давом эттирилиши.

XX АСР ЎЗБЕК АДАБИЁТИ

Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий. Ҳамзанинг ҳаёти ва ижоди. Ҳамза ижодининг бошланиши. Ҳамза — маърифатпарвар. «Рамазон», «Илм иста», «Ўқиш китоби», «Енгил адабиёт» асарлари. «Оқ гул», «Қизил гул», «Пушти гул», «Сариқ гул», «Яшил гул», «Сафсар гул» тўпламлари ҳақида маълумот. «Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ қурбонлари» драмаси ҳақида.

Ҳамза ҳаётининг сўнгги йиллари. Ўзбек адабиёти ва сапъатида Ҳамза образи.

И н ш о м а в з у л а р и

1. Ҳамза Ҳақимзода — драматург.

2. Ҳамза драмаларида аёллар образи («Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ қурбонлари» ва «Бой ила хизматчи» драмалари асосида).

Садриддин Айний. Айний — улқан ёзувчи, олим; тожик адабиётининг забардаст вакили, ўзбек адабиётининг ривожланишига катта ҳисса қўшган адиб. С. Айнийнинг ҳаёти ва ижоди. Айний — маърифатпарвар. «Таҳзибус сибиён» асари ҳақида. Айний — катта наср устаси. «Бухоро жаллодлари», «Одина», «Дохунда» асарлари ҳақида. «Ўуллар», «Эски мактаб», «Судхўрнинг ўлими», «Эсдаликлар» асарлари ҳақида. Айний — машҳур олим ва жамоат арбоби.

«Ўуллар» романи. Романнинг тузилиши ва ғоявий мазмуни. Романдаги образлар тизмаси. Романнинг ба-

дий хусусиятлари. Ўзбек адабиётининг ривожланишида С. Айнийнинг хизматлари.

И н ш о м а в з у с и:

С. Айнийнинг «Қуллар» романида уч авлод ҳаётининг ифода этилиши.

Абдулла Қодирий. Абдулла Қодирий — улкан носир. А. Қодирийнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти. Унинг юмористик ва сатирик асарлари. «Қалвак Махзумнинг хотира дафтарида», «Тошқўлат тажанг нима дейди?» туркумлари. А. Қодирийнинг йирик насрий асарлари: «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён», «Обид кетмон».

«Меҳробдан чаён» романи. Романда ўзбек халқи ўтмишининг ҳаққоний тасвирланиши. Романдаги образлар тизмаси. Романнинг тили. Абдулла Қодирий ижодининг аҳамияти. Тарихий роман ҳақида маълумот.

И н ш о м а в з у л а р и:

1. Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романидаги Анвар образи.

2. Абдулла Қодирий — ўзбек адабиётининг буюк вакили.

3. Абдулла Қодирий — ўзбек романчилигининг асосчиси.

4. Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романидаги Анвар ва Абдурахмон образларига қиёсий тавсиф.

5. Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романида олган таассуротларим.

6. Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романидаги Раъно образи.

Ойбек. Ойбек — ўзбек адабиётининг забардаст намоёнчаси. Ойбекнинг ҳаёти ва ижоди. Ойбек ноъзияси. «Дневнострой», «Фанга юриш», «Пушкин» шеърлари. «Ўч», «Дилбар — давр қизи», «Темирчи Жўра» достонлари.

Ойбек — атоқли ёзувчи. Ёзувчининг романлари: «Навой», «Олтин водийдан шабадалар», «Қуёш қораймас», «Улуғ йўл», повестлари: «Нур қидириб», «Болалик».

«Қутлуг қон» романи. Романда ўзбек меҳнаткашларининг чор истибдодига қарши олиб борган курашининг акс эттирилиши. Романдаги образлар тизмаси. **Йўлчи образи:** унинг асар давомида ўсиб бориши. **Йўлчи** — халқ озодлиги ҳаракатининг қаҳрамони. **Гулнор** — ўзбек меҳнаткаш аёлларининг типик образи.

Асардаги Шокир ота, Қоратой, Мирзакаримбой, Ҳакимбойвачча, Салимбойвачча, Тангибойвачча, Абдушукур, Нури ва бошқалар. Романининг бадиий хусусиятлари: услуби, тили, композицияси, қаҳрамонлар нутқи, бадиий тасвир воситалари.

Ойбекнинг Ватан уруши йилларидаги ижоди.

Ойбекнинг урушдан кейинги даврдаги ижоди.

И н ш о м а в з у л а р и:

1. Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романида меҳнаткаш омма ҳаёти ва курашининг ҳаққоний ифодаланиши.

2. Ойбек — ўзбек адабиётининг йирик намояндаси.

3. Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романидаги Йўлчи ва Гулнор образлари.

4. Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романидаги Гулнор ва Нури образларига қиёсий тавсиф.

Ҳамид Олимжон — ўзбек адабиётининг атоқли вакили. Ҳ. Олимжоннинг ҳаёти ва ижоди. Ҳ. Олимжон лирикасида ватанпарварлик ва халқлар дўстлиги ғояси. «Ўзбекистон» шеъри.

«Зайнаб ва Омон» поэмаси. Поэманинг яратилиш тарихи. «Зайнаб ва Омон» — янги урф-одат, янги муҳаббатни куйловчи достон. Поэмадаги асосий образлар: Зайнаб, Собир, Омон, Анор хола. Асарнинг композицияси, тили, бадиий тасвир воситалари.

Ҳамид Олимжоннинг Ватан уруши йилларидаги ижоди. «Жангчи Турсун», «Роксананинг кўз ёшлари» балладалари. «Жангчи Турсун» — ватанпарварлик ва мардликни куйловчи, хоинликни, қўрқоқликни қораловчи асар. Балладада она ва Турсун образлари. Асарнинг бадиий хусусиятлари. «Роксананинг кўз ёшлари» — халқлар дўстлиги, инсонийлик ғояларини тараннум этувчи баллада.

Ҳамид Олимжоннинг Ватан уруши йилларидаги публицистик мақолалари: «Дўстлигимиз ҳақида», «Мен ўзбек халқи номидан сўзлайман». Драмалари: «Муқанна», «Жиноят».

Ҳ. Олимжон — йирик жамоат арбоби.

Баллада жанри ҳақида маълумот.

И н ш о м а в з у л а р и:

1. Зайнаб ва Омон — мен севган қаҳрамонлар.

2. Ҳ. Олимжон ижодида Ватан ва ватанпарварликнинг улуғланиши («Жангчи Турсун» асари асосида).

3. Х. Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон» поэмасида соф севгининг улуғланиши.

4. Х. Олимжоннинг Ватан уруши йилларидаги ижоди.

ВАТАН УРУШИ ВА УРУШДАН КЕЙИНГИ ДАСТЛАБКИ ЙИЛЛАР АДАБИЁТИ

Ватан уруши йилларидаги халқларимиз қаҳрамонлигининг адабиётда акс этиши. Жангчилар қаҳрамонлигининг бадиий адабиётда ифодаланиши. Муса Жалилнинг «Маобит дафтари» шеърий тўплами. Комил Яшиннинг «Ўлим босқинчиларга!» драмаси.

Меҳнаткашларнинг Ватан уруши йилларида фронт орқасидаги фидокорона меҳнатининг адабиётда акс этиши. А. Қаҳҳор ҳикоялари, К. Яшин драмалари, Ғ. Ғулум, Х. Олимжон, Ойбек каби ёзувчи ва шоирларнинг буюк ватанпарварлик, халқлар дўстлиги, ғалабага бўлган юксак ишонч руҳи билан сугорилган асарлари.

Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар» романи, А. Қаҳҳорнинг «Шоҳи сўзана» драмаси, Уйғуннинг «Ҳаёт қўшиғи», «Олтин кўл» драмалари, Ғ. Ғулум, М. Шайхзода, Миртемир, А. Мухтор шеърлари.

Ғафур Ғулум — ўзбек адабиётининг йирик вакиллари-дан бири. Ғ. Ғулумнинг ҳаёти ва ижоди. Ғ. Ғулумнинг 30- йиллардаги ижоди. Ғафур Ғулум — етук прозаик, унинг ҳикоя ва повестлари, «Чорбозорчи», «Ҳикоялар», «Кулги ҳикоялар» тўпламлари. «Нетай», «Тирилган мурда», «Шум бола», «Ёдгор» қиссалари ҳақида. «Турксиб йўлларида» шеъри. Шеърда энгилмас қудратга ва ижодий кучга тўлган халқ яратувчи ҳаётининг тасвирланиши. Шеърнинг бадиий хусусиятлари.

Ғафур Ғулумнинг Ватан уруши йилларидаги ижоди: «Сен етим эмассан», «Кузатиш», «Халқ отланди», «Сув ва нур», «Соғиниш», «Биз енгамиз», «Вақт» шеърлари ҳақида.

«Сен етим эмассан» шеъри. Шеърда халқпарварлик, ватанпарварлик, қардош халқлар дўстлиги ғоясининг тараннум этилиши. Фашизмга висбатан ўтли нафрат ҳиссининг ифодаланиши.

Ғафур Ғулумнинг Ватан урушидан кейинги даврдаги ижоди. Тинч ижодий меҳнат мавзуси: «Ғолиблар байрами», «Теримчи қизларга», «Озарбайжонлик пахтакор қардошларга» ва бошқа шеърлар. Тинчлик учун кураш

мавзуси: «Яшасин тинчлик!», «Инсоният байрами», «Поль Робсонга» ва бошқа шеърлар.

Ғафур Ғулом — адабиётшунос олим.

Адабиётда анъана ва новаторлик, лирик қаҳрамон. Лиро-эпик асар ҳақида маълумот. Бармоқ вази ва эркин вази ҳақида тушунча.

И н ш о м а в з у л а р и:

1. Ғафур Ғуломнинг «Сен етим эмассан» шеърининг ғоявий мазмуни.

2. Ғафур Ғуломнинг Ватан уруши йилларидаги ижоди.

Уйғун — атоқли шоир ва драматург. Уйғуннинг ҳаёти ва ижоди. Уйғун — лирик шоир. Уйғун — она-Ватан, табиат куйчиси. «Ўз қўшиқлари», «Украина еллари», «Қуёш ўлкасига» шеърлари.

Уйғуннинг Ватан уруши йилларидаги ижоди. «Ватан ҳақида қўшиқ» шеъри — она-Ватанга чексиз муҳаббат, Ватанимиз душмани — фашизмга нафрат руҳи билан суғорилган асар. Шеърнинг бадий хусусияти.

Уйғуннинг Ватан урушидан кейинги даврдаги ижоди. Уйғун — тинчлик ва дўстлик куйчиси. «Тинчлик мадҳияси», «Тинчлик кабутари» шеърлари.

Уйғун — драматург. «Алишер Навоий», «Беруний», «Ҳаёт қўшиғи», «Навбахор», «Хуррият», «Парвоз» драмалари. Уйғун — таржимон, олим ва жамоат арбоби.

И н ш о м а в з у л а р и:

Уйғун — лирик шоир.

Абдулла Қаҳҳор — юксак мушоҳадали сўз санъаткори. А. Қаҳҳорнинг ҳаёти ва ижоди. «Сароб» романи, «Бемор», «Ўғри» ҳикоялари, А. Қаҳҳорнинг Ватан уруши йилларидаги ижоди. «Асрор бобо», «Кампирлар сим қоқди», «Хотинлар», «Кўк конверт» ҳикоялари.

«Асрор бобо» ҳикояси. Ҳикояда ватанпарварлик, фидокорлик, инсонийлик каби ғазилатларнинг улуғланиши. Ҳикояда Асрор бобо образи. Ҳикоянинг бадий хусусиятлари, ёзувчи маҳорати.

Абдулла Қаҳҳорнинг Ватан урушидан кейинги ижоди, «Қўшчинор чироқлари» романи. А. Қаҳҳор — драматург: «Шоҳи сўзана», «Оғриқ тишлар», «Сўнги

нухалар», «Аяжонларим» драмалари. «Шоҳи сўзана» — қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш соҳасидаги фидокорона меҳнатни тасвирлашга бағишланган драма. Абдулла Ҳаҳҳорнинг «Ўтмишдан эртактлар», «Муҳаббат» қиссалари.

«Синчалак» қиссаси. «Синчалак» қиссаси — ўзбек адабиётининг катта ютуғи. Қиссада қишлоқ ҳаётининг акс эттирилиши. Асарда ўзбек хотин-қизларининг ташкилотчилик, раҳбарлик ролининг кўрсатилиши. Қиссадаги Саида ва Қаландаров образлари.

И н ш о м а в з у л а р и :

1. Абдулла Ҳаҳҳорнинг «Асрор бобо» ҳикоясида ватанпарварлик ғоясининг тасвирланиши.
2. А. Ҳаҳҳор — кичик ҳикоялар устаси.
3. А. Ҳаҳҳорнинг ўтмиш ҳақидаги ҳикояларида меҳнат аҳли ҳаётининг акс эттирилиши.

Комил Яшин — таниқли драматург. К. Яшиннинг ҳаёти ва ижодий фаолияти. Яшин ижодининг бошланиши: «Тор-мор», «Номус ва муҳаббат», «Гулсара», «Нурхон», «Ҳамза» драмалари. Бу драмаларда хотин-қизлар образи.

Комил Яшиннинг Ватан уруши йилларидаги ижоди: «Ўлим босқинчиларга!», «Офтобхон» драмалари. Комил Яшиннинг Ватан урушидан кейинги давр ижоди: «Генерал Раҳимов» драмаси; «Ҳамза» романи.

Ўзбек драматургияси, либретто, кино санъати тараққиётида Комил Яшин ижодининг аҳамияти.

И н ш о м а в з у с и :

Комил Яшин — драматург.

Мақсуд Шайхзода — ўзбек адабиётининг атоқли намояндаси. М. Шайхзоданинг ҳаёти ва ижоди. Шоирнинг 30-йиллар ижоди. «Баҳор ёмғири» шеъри, «Ўртоқ Навоий» балладаси, «Тупроқ ва ҳақ» поэмаси, «Чироқ» достони.

Ватан уруши йилларида М. Шайхзода ижоди. «Қураш нечун?», «Харита олдида», «Капитан Гастелло», «Йўқ — мен ўлган эмасман» шеърлари. «Оқсоқол» достони, «Жалолиддин» драмаси.

М. Шайхзоданинг Ватан урушидан кейинги йиллар ижоди. «Ватан», «Юртим», «Пахтакор ва шоир», «Мукофотлар муборак» шеърлари.

«Топкентнома» достони.

«Мирзо Улуғбек» трагедияси — Шайхзода ижодининг чўққиси. Асарнинг мазмуни. Улуғбек образи. Драманинг бошқа ижобий образлари. Салбий образлар. Драманинг бадий хусусиятлари. Мақсуд Шайхзода — моҳир таржимон, атоқли олим.

И н ш о м а в з у с и:

Мақсуд Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» драмасида илм ва меҳнат аҳли фожиясининг тасвирланиши.

Зулфия — атоқли ўзбек шoirаси. Зулфиянинг ҳаёти ва ижодий фаолияти. Шоиранинг Ватан уруши йилларидаги ижоди. «Уни Фарҳод дер эдилар», «Ҳижрон кунларида» шеърлар тўпламлари. «Гуллар очилганда», «Ҳижрон», «Баҳор келди сени сўроқлаб» шеърлари. Зулфия — дўстлик ва тинчлик куйчиси: «Юрагимга яқин кишилар»; «Юртимни куйлайман», «Салом сизга эркпарвар эллар», «Ўғлим, сира бўлмайди уруш», «Мушоира» шеърлари. Зулфия — моҳир таржимон, атоқли жамоат арбоби.

И н ш о м а в з у л а р и:

1. Зулфия лирикасида дўстлик ва тинчлик ғояларининг ифодаланиши («Ўғлим, сира бўлмайди уруш», «Юрагимга яқин кишилар», «Юртимни куйлайман» шеърлари мисолида).

2. Зулфия — мен севган шоира.

Ч Е Т Э Л А Д А Б И Ё Т И

Шекспир. Ҳаёти ва ижоди. «Ҳамлет» трагедияси.

Рабиндранат Тагор. Ҳаёти ва ижоди. «Ҳалокат» романи.

Юлиус Фучик. Ҳаёти ва ижоди. «Дор остидаги сўз» асари.

Пабло Неруда. Ҳаёти ва ижоди.

ЎҚИЛИШИ ЗАРУР БЎЛГАН АДАБИЁТЛАР

Халқ оғзаки ижоди. Қадимги қўшиқлар. «Тўмарис», «Широқ» афсоналари. «Алпомиш» (достондан парчалар).

Алишер Навоий. Ғазаллар: «Сода шайх», «Меҳрибоне топмадим», «Кўрмадим». Қитъа, рубоий ва туюқлардан намуналар. «Фарҳод ва Ширин» достонидан парчалар.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Ғазал, рубоий ва туюқларидан намуналар. «Бобурнома»дан парчалар.

Турди (Фароғий). «Субҳонқулихон ва унинг амирамалдорлари тўғрисида ҳажвия». «Тор кўнгуллик беклар» ғазали.

Гулханий. «Бер» ғазали, «Зарбулмасал».

Махмур. «Ҳапалак», «Итбоқар қози тилидан» шеърлари.

Увайсий. Ғазалларидан намуналар.

Ноира. Ғазалларидан намуналар.

Муқимий. «Навбаҳор», «Толеим», «Ким десун», «Танобчилар», «Масковчи бой таърифида», «Авлиё», «Ароба», «Девонамен», «Саёҳатнома».

Фурқат. «Фасли навбаҳор ўлди», «Баҳор айёмида», «Истар кўнгул», «Сайдинг қўя бер, сайёд», «Гимназия», «Илм хосияти».

Аваз Утар. «Халқ», «Фидойи халқим», «Эй Аваз», «Хуррият», «Сипоҳийларга», «Мактаб», «Тил».

Завқий. «Ажаб эрмас», «Ҳажви аҳли раста».

Ҳ. Ҳ. Ниёзий. «Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ қурбонлари», драмасы.

С. Айний. «Қуллар» романи.

Абдулла Қодирий. «Меҳробдан чаён», «Ўтган кунлар» романлари.

Ҳамид Олимжон. «Ўрик гуллаганда», «Ўзбекистон» шеърлари, «Жангчи Турсун» балладаси, «Зайнаб ва Омон» поэмаси.

Ойбек. «Қутлуғ қон» романи. «Фанга юрпин», «Днепрострой» шеърлари, «Ўч» достони.

Ғафур Ғулom. «Турксиб йўлларида», «Сен етим эмасан» шеърлари, «Ёдгор», «Шум бола» қиссалари.

Уйғун. «Ватан ҳақида қўшиқ», «Типчилик кабулари», «Ўлкада баҳор» шеърлари, «Алишер Навоий» драмасы.

Абдулла Қаҳҳор. «Бемор», «Ўғри», «Асрор бобо» ҳикоялари, «Шоҳи сўзана» драмаси, «Синчалак» қиссаси.

Комил Яшин. «Гулсара», «Нурхон» драмалари.

Мақсуд Шайхзода. «Мирзо Улуғбек» трагедияси, «Тошкентнома» достони.

Зулфия. «Ўғлим, сира бўлмайди уруш», «Юрагимга яқин кишилар», «Юргимни куйлайман», «Камалак», «Баҳор келди сени сўроқлаб» шеърлари.

В. Шекспир. «Ҳамлет» трагедияси.

Р. Тагор. «Ҳалокат» романи.

Ю. Фучик. «Дор остидаги сўз».

Пабло Неруда. Шеърлари.

ДАРСЛИК ВА ҚЎЛЛАНМАЛАР

Маллаев Н. М., Каримов Ғ. Қ., Исматов С. И. Ўзбек адабиёти тарихи, 8-синф учун. Тошкент, «Ўқитувчи», 1980 (ва ундан кейинги нашрлари).

Адабиёт хрестоматияси: 8-синф учун (тузувчилар Ш. Абдуллаева, Н. Маллаев, О. Шарипов). Тошкент, «Ўқитувчи», 1980 (ва кейинги нашрлари).

Маллаев Н. М. Ўзбек адабиёти тарихи, кечки (сменали) ишчи-ёшлар мактабларининг 8-синфи учун дарслик. Тошкент, «Ўқитувчи» 1979.

Адабиёт хрестоматияси. 9-синф учун (тузувчилар: С. Азимов, Ю. Султонов, М. Самадов). Тошкент, «Ўқитувчи», 1978 (ва шундан кейинги нашрлари).

Адабиёт — Хрестоматия: Ўрта мактабнинг 10-синфи учун (тузувчилар: С. Азимов, Ю. Султонов, Қ. Аҳмедов, У. Салоҳиддинов). Тошкент, «Ўқитувчи», 1978 (ва шундан кейинги нашрлари).

Абдураҳмонов Х., Аҳмедов Қ. Ўзбек тили ва адабиёти. Тайёрлов бўлимлари студентлари учун. Тошкент, «Ўқитувчи», 1978.

Зуннунов А., Ҳотамов Н. Адабиёт назарияси. Ўрта мактабларнинг юқори синф ўқувчилари учун дарслик. Тошкент, «Ўқитувчи», 1978 (ва шундан кейинги нашрлари).

Ҳомидий Х., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. Адабиётшунослик терминлари луғати. Тошкент, «Ўқитувчи», 1967.

Долимов С. Таълимий баён ва иншо. Тошкент, «Ўқитувчи», 1964.

Исмаатов С. Ўрта мактабларнинг юқори синфларида иншо. Тошкент, «Ўқитувчи», 1973.

Долимов У. Иншо қандай ёзилади? Тошкент. ТошДУ нашри, 1985.

ЎЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ЙУНАЛИШДАГИ ИНШО МАВЗУЛАРИ

Ҳозирги давр ёшларининг маънавий қиёфаси.

Ўзбекистон — менинг Ватаним.

Биз космонавтлар сафидан ўрин оламир.

Менинг орзум.

Мен ёқтирган кинофильм.

Соғ танда — соғлом ақл.

Дўстлик туфайли қудратли ва бахтиёрмир.

Мен севган ёзувчи (шоир).

Уруш ва меҳнат фахрийлари қаҳрамонлигини шарафлайлик.

Жонажон қишлоғимизнинг (шаҳримизнинг) бугунги жамоли.

Ҳеч ким, ҳеч нарса унутилмайди.

Билим манбаи — китобни севимиз.

Юрак ёнмоғи керак.

Табиатни муҳофаза қилиш — бизнинг бурчимиз.

Мен орзу қилган касб.

Нонни эъозлаш ҳамманинг бурчидир.

Маданий ёдгорлик обидалари — авлодимиз тарихи.

Боғ яратиш улуғ фазилатдир.

Ота-онага ҳурмат — фарзанднинг шарафли бурчи.

Спорт — менинг севимли машғулоти.

Мен севган адабий қаҳрамон.

Санъат сеҳри менинг қалбимда.

Дўстлик бошга қийинчилик тушганда синалади.

Тилга эътибор — элга эътибор.

Мен севган бадиий асар.

Ўзбекистон — гўзал диёр.

Орол мадад кутмоқда.

ОҒЗАКИ ВА ЁЗМА САВОДХОНЛИКНИ ЎСТИРИШ УЧУН МАШҚЛАР

Ўзбек тили ва адабиётидан олий ўқув юртларига кириш учун ўтказиладиган ёзма ва оғзаки имтиҳонлар махсус дастур¹ талаби асосида ўтказилади. Кириш имтиҳонлари учун тузилган бу дастур ўрта мактаб «Она тили» дастурига мосдир.

Имтиҳон топширувчи ўзбек адабий тили меъёрларини эгаллаган, сўз ва грамматик шаклларни тўғри ёза оладиган, гап тузиш ва фикр ифодаланишида энг мувофиқ воситалардан фойдалана оладиган бўлиши керак. Бунга «Она тили» фанининг барча бўлимларини чуқур эгаллаш орқали эришилади. Тил билими дарслик ва қўлланмаларни юзаки ўқиш билан эмас, мунтазам машқ орқали ўзлаштирилади. Ана шунга кўра, ушбу методик қўлланмада ўзбек тилидан мустақил бажариш учун машқлар берилади. Машқлар тил бўлимлари бўйича гуруҳланган. Уларда муайян тил бўлимининг энг асосий ва ўзлаштирилиши қийин бўлган масалалари қамраб олинган.

Машқларни алоҳида тайёргарликсиз, пала-партиш ишлаш ижобий натижага олиб келмайди. Кирувчилар ҳар бир машқни бажаришга маълум вақт ажратиши ва ўз устида мунтазам ишлаб бориши зарур.

Ҳар бир бўлимга оид адабиёт ва умумий методик кўрсатмаларнинг илова қилиниши, шунингдек, ҳар бир машқни бажариш бўйича намуналарнинг берилиши кирувчиларнинг мустақил машқи учун етарли йўлланма беради².

ДАРСЛИК ВА ҚЎЛЛАНМАЛАР

А-1. Асқарова М., Қосимова К. Ўзбек тили дарслиги: 4-синф учун. Тошкент, «Ўқитувчи», 1980 (ва шундан кейинги нашрлари).

А-2. Ғуломов А., Абдуллаев Й., Маъру-

¹ Ўзбек тили ва адабиёти бўйича дастур. Ўқишга кирувчилар учун (тузувчилар У. Долимов, М. Қодиров). Тошкент. ТошДУ нашри, 1986.

² Фойдаланишда қулайлик учун адабиётларга шартли белгилар илова қилинди.

ф ов З., Омилхонова М. Ўзбек тили дарслиги: 5- ва 6- синфлар учун. Тошкент, «Ўқитувчи», 1978 (ва шундан кейинги нашрлари).

А-3. Асқарова М., Абдуллаев Й., Омилхонова М. Ўзбек тили дарслиги: 7- ва 8- синфлар учун, Тошкент, «Ўқитувчи», 1982 (ва шундан кейинги нашрлари).

А-4. Фуломов А., Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М. Ўзбек тили дарслиги; 9-синф учун. Тошкент, «Ўқитувчи», 1978 (ва шундан кейинги нашрлари).

А-5. Абдурахмонов Ғ., Маъруфов З., Сайфуллаев А., Рустамов Х., Пирмухамедов М. Ўзбек тили дарслиги. Кечки (сменали) мактабларнинг 5—8-синфлари учун Тошкент, «Ўқитувчи», 1973 (ва шундан кейинги нашрлари).

А-6. Абдурахмонов Х., Аҳмедов Қ. Ўзбек тили ва адабиёти: Тайёрлов бўлими тингловчилари учун қўлланма. Тошкент, «Ўқитувчи», 1975 (ва шундан кейинги нашрлари).

А-7. Имло луғати: Мактаб ўқувчилари учун. Тошкент, «Ўқитувчи», 1976 (ва шундан кейинги нашрлари).

А-8. Назаров К. Ўзбек тили пунктуацияси. Тошкент, «Ўқитувчи», 1976.

А-9. Назаров К. Тиниш белгилари ва ёзма нутқ. Тошкент. Фан, 1974.

А-10. Қодиров М. Кириш имтиҳонларида грамматик таҳлил. Тошкент, ТошДУ нашри, 1985 ва 1989.

А-11. Д о л и м о в С. Таълимий баён ва иншо. Тошкент, «Ўқитувчи», 1964.

А-12. Д о л и м о в У. Иншо қандай ёзилади? Тошкент, ТошДУ нашри, 1985.

ФОНЕТИКА ВА ОРФОГРАФИЯ БЎЙИЧА

Бу бўлимда берилган машқлар дастурнинг «Фонетика» қисмини ўзлаштиргач. бажарилади. Ҳозирги ўзбек алфавити хусусиятлари, орфография ва орфоэпия масалалари ҳам фонетика билан боғлиқ бўлгани сабабли баъзи машқларни бажаришда уларга ҳам мурожаат қилинади: (А-1:61—80-бетлар; А-3:219—220-бетлар; А-4:8—14-бетлар; А-5:22—43-бетлар; А-6:9—17-бетлар).

Фонетикани ўзлаштиришда дастлаб нутқ товушлари, нутқ товушларининг таснифи билан танишилади. Сўнгра

нутқда товушларнинг ўзгариши, бунинг ёзувда акс этиш хусусиятлари «Имло қоидалари» га боғлаб ўрганилади. (А-7: 5—23-бетлар).

Бўгин, бўгинга бўлиш ва бўгин кўчириш — фонетика билан орфографиянинг бир-бирига алоқадор ҳодисалардан бири. Бўгинга бўлиш билан бўгин кўчириш доимо ҳам тенг келавермайди. Буларни онгли равишда англаш саводхонликни оширади. Шунингдек, сўз урғусини ўрганишнинг, сўзда урғу ўрнини тўғри белгилашнинг адабий талаффуз учун, баъзан ёзув учун аҳамияти катта. Баъзи машқлар ана шуларга қаратилган.

Ҳозирги ўзбек алфавитининг ўзига хос хусусиятларини ва орфографиямиз қоидаларининг асосини тушуниш ёзма нутқдаги муваффақиятни таъминлайди. Бунда асосий диққат товуш билан ҳарф муносабатига қаратилади.

Ҳозирги ёзувимизда нутқ товушларининг асосий қисми махсус ҳарфлар билан ифодаланади. Лекин, шу билан бир қаторда, товушга махсус ҳарф олмаслик ҳам бор. Бинобарин, алфавитимиздаги баъзи ҳарфларга икки товушни кўрсатиш вазифаси юклатилган, баъзи нутқ товушлари эса бошқа товушлар учун аталган икки ҳарфни ёнма-ён ёзиш билан ифодаланади. Буларни ўрганиш нутқ товушларининг хусусиятларини ойдиштиради, ёзувимиздаги баъзи мураккаб масалаларни англашга ёрдам беради.

БИРИНЧИ ВАРИАНТ

1-машқ. Ҳозирги ўзбек алфавитида 33 та ҳарф ва 2 та белги бор. Нутқ товушлари билан ҳарф муносабатини ўрганиб, қуйидаги сўроқларга жавоб беринг (уларга мисоллар ҳам кўрсатинг):

1. Қайси нутқ товушларига алфавитда махсус ҳарф олинмаган?
2. Қайси ҳарфлар иккитадан товушни ифодалайди?
3. Қайси нутқ товушлари ёзувда икки ҳарф ёрдамида ифодаланади?

Алфавитда ҳарф олинмаган товушлар	Иккитадан товушни кўрсатувчи ҳарфлар	Икки ҳарф ёрдамида кўрсатиладиган товушлар
1) нг (тонг, кўнгил)	1) о (обод, очерк, тонна)	1) пч (мешчан, борпч)
2)	2) ...	2) ...

2- машқ. «Имло қоидалари»ни ва «Имло луғати»ни кузатиб, ҳозирги ўзбек ёзувидаги е, ё, ю, я ҳарфларининг вазифаларини аниқланг; бу ҳарфларнинг ҳар бир вазифасига мисоллар келтириб, қуйидаги каби изоҳлаб беринг:

Мисоллар

Изоҳи

1. Ер, объект, правление

Сўз ёки бўғин бошида, шунингдек, айрим бўғинни ташкил этганда й+э (йэ) ўрнида ёзилади.

2. ...

3- машқ. Қуйидаги сўзларда ж ҳарфи икки хил товушни кўрсатиб келган. Мисолларни шу асосда гуруҳланг. Сўнг бу икки товуш орасида қандай фарқ борлигини изоҳланг:

Мурожаат, гижда, жавоб, жуда, журнал, режа, жамоатчилик, мужгон, ҳужжат, ижодий, Рожков, Рожиёв, бажармоқ, тожик, таржимон, жанг, тажриба, жакет, виждон, мавжуд, вужуд, бож, ривожланмоқ, гажак.

1-гуруҳ

Мурожаат, жавоб . . .

2-гуруҳ

Гижда, журнал

4- машқ. Ўрта мактабларнинг «Ўзбек тили дарслиги»дан «Урғу» мавзусини қайта ўрганиб, қуйидаги сўзларнинг урғули бўғинини аниқланг ва урғу белгисини қўйиб кўчинг:

Ватан, универсал, борган, келади, ҳамма, барча, антоним, синтактик, медицина, анча, юбилей, меҳрибон, ўқиганимиз, келгандир, сен-чи, кўрдингми, пахта, пахтакор пахтакорлар, пахтакорларимиз; ҳозир (бўлди) — ҳозир (келди), атлас (кўйлак) — атлас (географик), техник (келди) — техник (ҳамкорлик), академик (Александров) — академик (театр), олма (пишди) — олма (китобни).

5- машқ. «Имло луғати»дан сўз ичида х ва ҳ ҳарфлари қатнашган сўзларга 50 тадан мисол топиб, икки гуруҳ қилиб ёзинг:

«х» ли сўзлар

«ҳ»ли сўзлар

1. абхаз

1. айюҳаннос

2. авиатехника

2. алаҳспрамоқ

ИККИНЧИ ВАРИАНТ

1- машқ. Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги нутқ товушлари билан алфавитимиздаги ҳарфлар муносабатини ўрганиб, қуйидаги сўроқларга жавоб беринг:

1. Ҳозирги ўзбек тилидаги унли товушларни алфавитдаги қайси ҳарфлар ифодалайди.

1. Ундош товушларни қайси ҳарфлар ифодалайди?

3. Нутқ товушлари билан алфавитимиздаги ҳарфлар сонининг тенг келмаслик сабаблари нимада?

Унлиларни ифодаловчи ҳарфлар

Ундошларни ифодаловчи ҳарфлар

Нутқ товушлари билан ҳарфларнинг тенг келмаслик сабаблари

а,

б,

1. Алфавитдаги е, ё, ю, я ҳарфлари 2 тадан товушни ифодалайди. Бу товушларни кўрсатувчи ҳарфлар эса алфавитда бор.

Масалан: е —й+э

2.

2- машқ. «Имло қоидалари» ва «Имло луғати»ни кузатиб, юмшатиш (ъ) ва айриш (ъ) белгиларининг вазифаларини аниқланг. Бу ҳарфларнинг ҳар бир вазифасига мисоллар келтириб, қуйидагича изоҳланг:

1. Юмшатиш белгиси (ъ):

Мисоллар	Изоҳи
1. Медаль, артель, физкультура 2. . . .	Байналмилал сўзларда айрим ундошларни юмшоқ талаффуз қилиш учун хизмат қилади.

2. Айриш белгиси (ъ):

Мисоллар	Изоҳи
1. Съезд, съёмка, разъезд 2. . . .	Сўз ўртасида е, ё, ю, я ҳарфларидан олдин келиб, уларни аввалги ундошдан ажратиш учун ёзилади.

3- машқ. Қуйидаги сўзларда о ҳарфи икки хил товушни ифодалаган. Мисолларни шу асосда 2 га гуруҳланг.

Сўнг бу ҳарф кўрсатадиган икки товуш орасида қандай фарқ берлигини изоҳланг:

Обод, соҳа, ўзаро, алоқа, нон, қардош, ёрдам, муносабат, ёнмоқ, тобора, бормоқ, жаҳон, майдон, ҳисобламоқ, опера, чорак, япон, ташкилот, вайрон, моддий, тонмоқ, мотоцикл, баҳо, автомобиль.

1- гуруҳ
2- гуруҳ

обод, соҳа, ўзар, ...
Мато, цикл, опера, ...

4- машқ. Дарслик ва «Имло қоидалари» дан «Бўғин» ва «Бўғин кўчирилиши» мавзуларини ўрганиб, қуйидаги сўзларни бўғинларга бўлиб ёзинг, сўнг бўғин кўчирилиши бўйича қуйидагича изоҳланг:

Бўғинга бўлиш	Бўғин кўчирилиши	Изоҳи
1) Ан-вар	Ан-вар	Ёзувда сўз бир йўлга сизмай қолганда бошқа йўлга унинг бўғини кўчирилади.
2) ў-зи	ўзи	Икка ҳарфдан иборат бўғин сўзнинг қолган қисмидан ажратилмайди
3) . . .		

Анвар, ўзи, ҳикоя, номини, олинган, илинди, кўнгли, кўнгил, уйингиз, унга, жарангдор, манглай, бўйларингизга, мурожаат, мудофаа, опаси, маориф, ўнгида, этарди, емиш, юлдуз, югурди, ярим, маълум, таажжуб, эртанги.

5- машқ. «Имло лугати» дан кўш ундошли ва қатор ундошли сўзларга 50 тадан сўз топиб, гуруҳлаб ёзиб чиқинг:

Кўш ундошли сўзлар	Қатор ундошли сўзлар
абсцисса аввал . . .	абгор абжир . . .

ОРФОГРАФИЯ ВА ОРФОЭПИЯ БЎЙИЧА

Берилган машқлар саводхонликни оширишга қаратилган бўлиб, ўқишга кирувчини ўзбек тили ва адабиётидан ёзма кириш имтиҳонларига тайёрлашда муҳим роль ўйнайди. Шунга кўра, абитуриент «Ўзбек орфография-сининг асосий қоидалари»ни қайтадан синчиклаб ўрганиши, бунга аталган қўшимча машқлар ишлаши лозим. Абитуриент «Имло қоидалари»ни ёдлаб эмас, балки уни онгли равишда ўзлаштиришга ҳаракат қилиши керак. Мана шу мақсадда қоидаларни қайта ўрганиб чиқиш назарда тутилади. (А-7:5—23-бетлар; А-1:67—80-бетлар; А-4:8—14-бетлар; А-5:33—43-бетлар; А-6:9—17-бетлар)

«Имло қоидалари» ёзма нутқнинг саводли бўлишини назарда тутди. Сўз ва қўшимчаларни тўғри ёзишни ўрганишда уларнинг айтилиш хусусиятлари (орфоэпияси) ҳам тилга олинади. Шу сабабли, орфоэпия билан алоқадор бўлган топшириқлар ҳам берилди.

Кириш имтиҳонларида «Ўзбек тили ва адабиёти» предметидан ёзма имтиҳонларда қўшма, жуфт ва қисқартма сўзларнинг ёзилишига ҳамда бош ҳарфларнинг қўлланишига доир хатолар кўплаб учрайди. Шунингдек, қўшимча олган баъзи ўзакларда содир бўладиган товуш ўзгаришлари ва бунинг ёзувда акс этиши масаласи ҳам имлодаги қийин ҳолатлардан бири ҳисобланади. Мазкур машқлар худди шу камчиликларнинг олдини олишга қаратилган.

БИРИНЧИ ВАРИАНТ

1- машқ. «Имло қоидалари»нинг «Айрим ҳарфларнинг имлоси» қисмини синчиклаб ўрганинг. Сўнг берилган сўзларнинг айтилиш ва ёзилишини қуйидагича изоҳланг (қоиданинг параграфини ва пунктини ҳам кўрсатинг):

Айтилиши	Ёзилиши	Қоиласи
Обит	Обид	15- параграф қондаси асосида: баъзи сўзларнинг охирида д товуши жарангсизланиб т айтилса ҳам, д ёзилади.
қисм	қисм	26- параграфнинг 1- пункти асосида: баъзи сўзлар охирида

Айтилиши	Ёзилиши	Қондаси
		пкки ва ундан ортқ унош ёнма-ён ёзи- лади.

Обид, қисм, давр, Юсуф, фронт, кўпайиб, муқаддам, бригада, ёшлиқдан, эришган, кетди, трактор, дарё.

2- машқ. «Имло қондалари»нинг «Қўшма сўз ва сўз бирикмалари имлоси» қисмини синчиклаб ўрганинг. Сўнг қуйидаги матндан қўшма ва жуфт сўзларни аниқлаб, тубандагича батафсил изоҳланг:

Қўшма ёки жуфт сўз	Ёзилиши	Қондаси
1. Чол-камшир	дефис билан	57-параграфнинг 1- пункти
2. Осма чироқ	ажратиб	58-параграфнинг 12- пункти

Чол-камшир турадиган эски уйда ўнинчи осма чироқ тутаб ёнар эди. Тўрда Норбой ота юмалоқ лўла болшига ёнбошлаб ётар, Қамбар ота рангдор тунука билан безатилган эски сандиққа суяниб ўтирар эди. Овқатни ошхонада ёлғиз ўтириб еган Хулкар бир чойнак чой дамлаб, чолларга салом бериб уйга кирди. Чойнакни пойгоҳда чордона қуриб ўтирган Авазнинг олдига қўйди-да, шовладан бўшаган чархинни мужилган суяклар билан бирга хонтахтадан йиғинштириб олди. (П. Қ.)

3- машқ. «Имло қондалари»нинг «Бош ҳарфларнинг ёзилиши» қисмини синчиклаб ўрганинг. Сўнг қуйидаги матнда бош ҳарф билан ёзилган сўз ва турғун боғланмаларнинг ҳар бирини қонда асосида изоҳланг:

Сўз ёки турғун боғланма	Қондаси
1. Райондаги	68-параграф қондаси 70-параграф қондаси
2. «Пахтакор»	
3. . . .	

1. Райондаги «Пахтакор» жамоа хўжалиги режани бажарди. 2. Биз Ер, Ой, Қуёш, Венера, Марс каби сайёра

лар ҳақида ажойиб янгиликларни билиб олдик. 3. Алишер Навоийнинг «Хазойинул маоний», «Хамса» каби йирик асарлари мумтоз адабиётимизнинг юксак намунасидир. 4. Максим Горький бундай деган эди: «Билем манбаи — китобни севингиз!» 5. Кеча «Ўзбекистон овози» газетасида «Ўзбексельмаш» заводининг меҳнат ғалабаси ҳақида мақола босилди. 6. Водийларни яёв кезганда, Бир ажиб ҳис бор эди менда. (Ҳ. О.)

4- машқ. Қуйидаги сўзларга қавс ичидаги қўшимчаларни қўшинг ва уларнинг ёзилишини изоҳлаб беринг:

№ Сўз ва қўшимча	Ёзилиши	Қондаси
1. ўрик (-га)	ўриikka	34-параграф қондаси
2. Хирург (-га)	хирургга	34-параграфнинг «Аммо» пункти қондаси

Ўрик (-га), хирург (-га), металлург -(-га), тут (-ган), келажак (-га), эг (-ган), тўқ (-гунча), драматург (-га), таёқ (-га), сёқ (-га), оқ (-ган), ошиқ (-ган), ўтлоқ (-га), ёғ (-га), ёғ (-ган), ёғ (-гунча), ёқ (-ган), ёқ (-ган), соғ (-ганш).

5- машқ. Қуйидаги сўзларга қавс ичидаги ҳарфлардан мосини қўшиб кўчиринг.

Му (ҳ-х)окама, (ҳ-х) осил, бера (ҳ-х) м, жа (ҳ-х) он, (ҳ-ҳ) осият, (ҳ-ҳ) ронология, (ҳ-ҳ) уси, (ҳ-х) урсанд, (ҳ-х) аким, (Х-Х) олиқ, Шо (ҳ-х) иста, Бу (ҳ-х) оро, (ҳ-х) аражат, (ҳ-х) отима, та (ҳ-х) аллус, ба (ҳ-х) т.

ИККИНЧИ ВАРИАНТ

1- машқ. «Имло қондалари» нинг «Ўзак-негиз ва қўшимчалар имлоси» қисмини синчиклаб ўрганинг. Сўнг қуйидаги сўзларнинг ёзилишини изоҳланг (Қонданинг параграфини ва пунктини ҳам кўрсатинг):

Сўроқ, ораллиғида, юраги, қишлоғи, кўнглига, ҳозир-

№ Сўз шакли	Қондаси
1. Сўроқ (сўра-қ)	32-параграф қондаси асосида: а ёки я билан тутаган феъл негизларига сўз ясовчи -қ қўшилганда охириги а товуши о га айланади ва шундай ёзилади

даноқ, ҳувиллаб, ишлов, бўёқ, улғай, мевпнг, 5-бригада, 15 август, XX аср, 1986 йил.

2- машқ. «Имло қоидалари»нинг «Қўшма сўз ва сўз бирикмалари имлоси» қисмини синчиклаб ўрганнг. Сўнг қўйидаги гапларни диққат билан ўқинг, ундаги қўшма ва жуфт сўзларни аниқлаб, тубандагича бирма-бир изоҳланг:

№ Қўшма ёки жуфт сўз	Ёзилиши	Қондаси
1. Замонали	қўшиб	Қондаси йўқ. Киши номларига қўшилиб, эр-калани маъносини ифодалаган, -али қўшиб ёзилади.
2. Ойқўл	қўшиб	56-параграфнинг 3-пункти

1. Замонали Ойқўлда ўқитувчилар танқислигини эс-лади. (И. Қ.) 2. Тишчиликсевар халқлар халқаро аҳвол-нинг яхшиланишини истайдилар. (Газетадан) 3. Бер-дивойнинг Тектепадаги яқин ўртоқларидан бири — Мир-вали... (А. Қод.) 4. Тошпўлат қўшнаини яхши чалади. (Ш. Т.) 5. Эр-хотиннинг бир ёстикқа бош қўйганига ўттиз сақкиз йил бўпти. (С. Аҳм.) 6. Қўни-қўшни, кичик-катта оғамларга салом айтинг. (Ҳ.) 7. Йўлчи — меҳнаткаш, софдил йнгит. (О).

3- машқ. «Имло қоидалари»нинг «Бош ҳарфларнинг ёзилиши» қисмини синчиклаб ўрганнг. Бош ҳарф билан ёзилдиган сўзларга бешта мисол топиб, имло қонда-си асосида шарҳланг:

№ Бош ҳарф билан ёзилган сўз	Қондаси
1. Ватан	63-параграф қондаси
2. Навоий	64-параграф қондаси

Фарғона вилояти Бувайдо районндаги «Ғалаба» жамоа хўжалигининг аҳил жамоаси уюшқоқлик билан меҳнат қилмоқдалар. (Газетадан) 4. «Тошбақа билан Чаён» ма-салидаги Тошбақа ва Чаён образларига тавсиф бердик.

4- машқ. Қўйидаги сўзларга қавс ичидаги қўшимчалар-дан мосини қўшиб, феълнинг орттирма ишбатиини ясанг.

Уларнинг ёзилишини имло қоидалари асосида қуйидаги-ча изоҳланг:

Сўз ва қўшимча	Ёзилиши	Қоидаси
1. тик (-дир, -тир)	тиктир	42-параграф
2. туз (-дир, -тир)	туздир	42-параграфнинг «АММО» пункти
3. . . .		

Тик (-дир, -тир), туз (-дир, -тир), пишир (-дир, -тир), торт (-дир, -тир), ўз (-дир, тир), кес (-дир, -тир), туз (-дир, -тир), ун (-дир, -тир), илин (-дир, -тир), тирил (-дир, -тир), қут (-қаз, -каз), юр (-гиз, -гиз), ўт (-каз, -қаз), чўмил (-дир, -тир), ет (-қаз, -каз).

5- машқ. Қуйидаги сўзларга қавс ичидаги ҳарфлардан мосини қўшиб кўчинг:

(ҳ-х) ислат, му(ҳ-х)ит, ма (ҳ-х)фий, (ҳ-х)ужжат, исте(ҳ-х)ком, ру(ҳ-х)сат, (ҳ-х)амро(ҳ-х), Ра(ҳ-х)имжон, Мо(ҳ-х)пра, (Х-Х)олматов, Зулай(ҳ-х)о, та(ҳ-х)мин, (ҳ-х)имия, ба(ҳ-х)тиёрлик, бегуно(ҳ-х).

ЛЕКСИКА БЎЙИЧА

Бу бўлимдаги машқлар ўрта мактабда «Лексика» бўйича ўтилган мавзуларни такрорлаш сифатида ишланади. (А-1:81—92- бетлар; А-4; 36—58- бетлар; А-5; 44—62- бетлар; А-6; 18—20- бетлар)

Нутқда сўз қўллаш меъёрларини билиш, сўз ва ибораларнинг услубий маъно томонларини ўрганиш, тилимиздаги эскирган ва янги сўзларнинг қўлланиш хусусиятларини англаш, оқибат натижада, оғзаки ва ёзма нутқнинг раволигини, тўғрилигини таъминлашга хизмат қилади.

Сўз ва ибораларнинг дастлаб маъно томони ўрганилади. Сўнг сўз маъносидаги ўзгаришлар (бош ва кўчма маъно), бу ўзгаришларнинг асоси, сўзнинг у ёки бу маъносининг нутқ услубларидаги роли кўрсатилади. Ибора ҳам тилнинг сўз бойлигида ҳисобга олинади. Шунга кўра, 1- ва 2-машқлар сўз ва ибораларнинг маъно жиҳатидан таҳлилига бағишланди.

Нутқда синоним сўзларни ўринли қўллаш катта аҳамиятга эга. Синонимия ҳодисасининг моҳиятини тўғри

англамоқ, нутқда синоним сўзлардан тўғри ва унумли фойдаланмоқ — нутқий маданиятга эришувнинг бир тури. Синоним сўзларга, шунингдек, терминлар, эскирган ва янги сўзларга бағишланган машқлар ҳам абитуриентнинг оғзаки ва ёзма нутқини ўстиришга, ривожлантиришга хизмат қилади.

БИРИНЧИ ВАРИАНТ

1-машқ. Берилган гаплардаги ажратиб кўрсатилган сўзларнинг бош ёки кўчма маънода ишлатилганлигига кўра уларни икки гуруҳга ажратиб кўчиринг:

Бош маънода	Кўчма маънода
1. Олтин — қимматбаҳо металл.	Бугдойнинг олтин бошоқлари шитирлайди. Еримиз — олтин, унга нима эксанг битади. Ер — хазина, сув — олтин.
2.	

1. **Олтин** — қимматбаҳо металл. Бугдойнинг **олтин** бошоқлари шитирлайди. Еримиз — **олтин**, унга нима эксанг, битади. Ер—хазина, сув—**олтин**. 2. Маданиятимиз гуллади. Мева дарахтлари гуллади. Салим кечаги воқеа ҳақида гуллади. Танқиддаги нон гуллаб кетди. 3. Қиз опасининг қошига келди. Унинг қошлари чимирилди. Отанинг қош-қовоғи осилган эди. Эгарнинг қоши нақшдор. **Қош** қорайганда етиб келдилар. Аёл қошига ўсма кўймоқда эди.

2-машқ. Қуйидаги гапларда қатнашган ибораларни ажратиб олиб, уларнинг қандай маънода қўлланганини шарҳлаб беринг:

Ибор	Маъноси
1. Тўнни тескари кийиб олмоқ. 2.	«Қайсарланмоқ», «аксига олмоқ».

1. Марасул тўнни тескари кийиб олди. (А. Қ.)
2. Иккинчи жаҳон уруши миллионларча кишиларнинг ёстигини қуритди. (Газетадан)
3. Қаландаров танқидчиларнинг бошини қашлаб туриб қорнига муштламоқчи эди, Саиданинг ишорасидан кейин бу ниятидан қайтди.

(А. Қ.) 4. Неварам ёнимда чулдираб турмаса, томоғимдан овқат ўтадими? (С. Аҳм.) 5. Илҳом қидирган ёзувчи халқнинг қалбига қулоқ солиши керак. (А. Қ.) 6. Дўқоннинг дарчасидан оғзи қулоғига етиб турган қоп-қора бир башара кўринди. (А. Мух.)

3- машқ. «Қишлоқ ҳақиқати» газетасининг шу кунлардаги бир-иккита сонини танлаб, улардан 20 та пахтачилик терминлари, 10 та полизчилик ва 10 та чорвачилик терминларини ажратиб, ёзиб чиқинг. Ҳар бир термин ёнига ўзбекча сўз ёки ўзлаштирма сўз эканини ҳам ёзиб бординг.

4- машқ. Қундалик газеталарни кузатиб, уларда қўлланган 10—15 та эскирган сўзларни аниқланг. Сўнг гап шаклида кўчириб ёзиб, уларнинг қандай нутқий эҳтиёж учун қўлланганини изоҳланг.

ИККИНЧИ ВАРИАНТ

1- машқ. Берилган гаплардаги ажратиб кўрсатилган сўзларнинг бош ёки кўчма маънода ишлатилганлигига кўра уларни икки гуруҳга ажратиб кўчинг:

№	Бош маънода	Кўчма маънода
1.	Боланинг тили касал эди.	Дилшоднинг тили эрта чиқди.
2.	...	Тил — кишиларнинг энг муҳим алоқа қуроли.

1. Дилшоднинг тили эрта чиқди. Боланинг тили касал эди. Тил — кишиларнинг энг муҳим алоқа қуроли. Тилимиз бошқа, лекин дилимиз бирдир. Тилни билинг: дилга йўл топасиз. Ёмон тил бошга офат келтиради.
2. Дўст бошга қарар, душман оёққа. (Мақол) Ақл ёшда эмас, бошда. (Мақол) Шоир бошини бирдан кўтарди. Сўз санъатининг боши фольклордадир. (М. Г.) Сентябрь ойининг бошида пахта қийғос очилди. 3. Қўриқ ва бўз ерлар ҳосилга кирди. Яшасин ер юзида мустаҳкам тинчлик! Ҳамма ерим чанг бўлибди. Қиз ерга қаради. Ота Пўлатни кўпчилик орасида ер қилиб ташлади.

2- машқ. Қуйидаги гапларда қатнашган ибораларни ажратиб олиб, уларнинг қандай маънода қўлланганини шарҳлаб бординг:

Ибора	Маъноси
1. Теса сочи тик бўлмоқ	«жаҳли чиқмоқ», «газабланмоқ».
2. . . .	

1. Буни эшитиб Олтинойнинг теса сочи тик бўлди. (*«Муштум»*)
2. Халқ билан бамаслаҳат иш қиламиз, халқ қиламан деса, тоғни талқон қилади. (*А. Мух.*)
3. Бир илож топ: сих ҳам куймасин, кабоб ҳам (*О.*)
4. Булар қачонгача понимизни туя қилиб беришади. (*Я.*)
5. Чора кўришга келганда, нима учундир, бош қашиб қолдилар. (*Муштум»*)

3- машқ. Юқоридаги гапларда *эшитмоқ, бош, кўк, раҳбар, бамаслаҳат, ҳозир, илож, ёқмоқ* сўзларининг синонимларини топинг. Юқоридаги гапларда ана шу сўзлар ўрнида сиз топган синонимларни қўллаш мумкин ёки мумкин эмаслигини изоҳланг.

4- машқ. Қундалик газеталарни кузатиб, уларда қўлланган 10—15 та касб-ҳунарга оид сўзларни аниқланг. Сўнг гап шаклида кўчириб ёзиб, қайси касбга оид сўз экани ва маъносини изоҳланг.

5- машқ. Адабий тилда учрамайдиган, фақат шеваингда учрайдиган сўزلардан мисоллар келтиринг. Уларнинг адабий тилдаги маъносини ҳам кўрсатиб беринг.

БОҒЛАНИШЛИ НУТҚНИ УСТИРИШ БЎЙИЧА

Баён ва иншо она тилидан ва адабиётдан олинган билимларни умумлаштириб турувчи иш туридир. Ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатиш, уларнинг боғланишли нутқини ўстириш она тили ва адабиёт ўқитишининг етакчи вазифасидир. Шунинг учун ҳам ўрта мактаб она тили ва адабиёт дарсларида баён ва иншо ўтказишга алоҳида эътибор берилади.

Баён ва иншо абитуриентнинг адабиётга оид билимларидан ташқари, фонетика, лексика, грамматика, орфография, пунктуация ва стилистика бўлимлари бўйича она тили малакаларини ҳам намоиш этади. Боғланишли нутқ кўникмаларини ҳосил қилиш, уни ривожлантириш учун турли мавзуларда баён ва иншо ёзишни мунтазам машқ қилиш зарур.

1- машқ. Қуйидаги парчалардан фойдаланиб, «*Чинакам инсоний фазилатлар ва иллатлар ҳақида*» мавзусида ижодий баён ёзинг.

«Беш нарса ақлли одам хислати: қўлдан кетган нарсага ачинмаслик, меҳнатдан қочмаслик, мағрур бўлмаслик, қўлдан келмаган ишга киришмаслик ва хоҳлаган нарсаси қўлга кирмаганига қайгурмаслик».

«Саккиз нарса олижаноб одамларда топилади: афв, тавозе (самимият, хушфеъллик), шафқат, қўли очиқлик, очиқ юзлилик, ҳаё, номус ва мурувват.

Ҳар кишининг бор эрса яхши сўзи,

Орттирар обрўсин албатта ўзи».

«Ўн хислатни қўлдан бермаслик лозим: тўғрилиқ, инсоф, мулойимлик, олим ва фозиллар билан суҳбат, қарияларга ҳурмат, кичикларга шафқат, қаноатли бўлиш, вафодорлик, иффат ва адолат».

«Инсоннинг неча ёшга кирганини унинг кечирган ойлари, йиллари билан ўлчамаи, қилган ишлари билан ўлчанг».

«Дунёдаги энг оғир ишларнинг оғирини учтадир: сир сақлай олиш, ҳақоратни кўтариш, ҳаётни тўғри кечира билиш».

«Ақлсизликнинг энг ярамас кўриниши вақтни бекорга ўтказишдир».

«Кишилардаги тўққиз иллатдан ҳамма нафрат қилади: жоҳиллик, ялқовлик, ҳасад, такаббурлик, хпёнат, таъмағирлик, ғазаб, иввогарлик ва мунофиқлик» («*Оз-оз ўрганиб доно бўлур*» китобидан).

2- машқ. Қуйидаги мавзулардан бирини танлаб, уй иншоси ёзинг:

1. Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида халқлар дўстлиги, инсонпарварлик, адолатпарварлик ғоялари.

2. Гулханийнинг «Зарбулмасал» асаридаги «Туя билан Бўталоқ» масалининг ғоявий мазмуни.

3. Муқимий сатираларида феодал тузумнинг фовш этилиши.

МОРФОЛОГИЯ БЎЙИЧА

Морфологиянинг кенг ҳажмли масалаларини қамраб олиш мақсадида машқлар 4 вариантли қилиб тузилди.

1- ва 2- вариантлар сўз таркиби, сўз ясалиши, от,

сифат, сон ва олмош мавзуларини ўзлаштиришга қаратилган. (А-1; 93—130-бетлар; А-2:46—141-бетлар; А-5:63—119-бетлар; А-6:21—60-бетлар).

3- ва 4-вариантлар эса феъл, равиш, ёрдамчи сўз туркумлари (кўмакчи, боғловчи, юклама, ундов ва тақлид сўзлар) ни ўз ичига олади. (А-1:134—155-бетлар; А-2:146—284-бетлар; А-5:120—163-бетлар; А-6:61—84-бетлар.).

Сўз таркиби бўйича таҳлил ўзак ва қўшимчаларни аниқлаш билан бошланади. Бундан сўнг ўзакнинг туркуми, қўшимчаларнинг маъно ва вазифасига кўра турлари белгиланади.

От туркуми доирасида эгаллик қўшимчалари ва келишклар мавзуси анча мураккаб. Келишкларни изоҳлашда уларнинг белгили-белгисиз (қўшимчали ва қўшимчасиз) ишлатилишини, қандай сўзларга қўшила олишини, қандай грамматик маъно англатишни яхши ўрганиб чиқиш зарур.

Сўз туркумлари орасида грамматик жиҳатдан энг мураккаби — феъл. Феълларнинг ўтимли-ўтимсизлиги, бўлишли-бўлишсизлиги, нисбат ва майл формалари, шахсон ва замон формалари, сифатдош, равишдош, ҳаракат номи кабиларни бирма-бир ўрганиб чиқандан кейингина топшириқни бажаришга киришиш керак. «Феълларнинг ясалиши» мавзуси билан биргаликда ясалган феълларнинг (айниқса қўшма феълларнинг) ёзилишини ҳам имло қоидалари асосида қайтадан ўрганиб чиқиш талаб қилинади.

Ёрдамчи сўз туркумлари таҳлилида уларнинг гапдаги вазифасига кўра қандай маъно ифодалаши нуқтан назардан ёндашиш тўғри бўлади.

БИРИНЧИ ВАРИАНТ

1-машқ. Қуйида берилган матндаги мустақил сўзларни ўзак ва қўшимчаларга ажратиб чиқинг. Қўшимчаларнинг маъно ва вазифасига кўра қандай турга киришини ҳам кўрсатинг:

Ваҳобжоннинг Андрей деган дўсти бор. Улар шу қадар иноқ, меҳрибон ва қадрдон ўртоқки, ораларидан қил ҳам ўтмайди. Ҳатто, тунги ширин уйқуда ҳам бир-бирлари билан мириқиб суҳбатлашадилар. Шундай яқин бўлишса ҳам, улар ҳали бир-бирлари билан юз кўришишганлари йўқ. Уларни авиапочта маркаси ёпиштирилган қизил ҳошияли конвертларгина таништирган.

Конвертлар ғойибдан танишиб, қадрдон бўлиб қолган дўстларга илиқ муҳаббат, зўр садоқат пэхор қилувчи дил сўзлари элтишдан ташқари, совғалар ҳам келтириб туради. (И. Р.)

№	Ўзак	Қўшимчалар		
		сўз ясовчи	форма ясовчи	сўз ўзгартувчи
1. Ваҳоб	—	—	-жон	-нинг
2. Андрей	—	—	-	(бош келишик)
3. де-	—	—	-ган	—
4. . . .				

2- машқ. Юқоридаги матндан ясалган сўзларни ажратиб олиб, уларнинг ясалиш усулини, қайси туркум сўздан қандай туркум сўзи ясалганини қуйидагича изоҳлаб бering:

№	Қўшимчалар билан ясалган сўзлар	Қайси туркум сўзи ясалган	Сўзларни қўшиш асосида ясалган сўзлар	Қайси туркум сўзи ясалган
1. Меҳрибон		отдан сифат	бир-бирлари	сов — сов-от
2. Қадрдон		отдан сифат	яқин бўлмоқ	равинш — феъл-феъл

3- машқ. Юқоридаги матнни диққат билан қайта ўрганиб, от ва от вазифасидаги сўзларнинг қайси келишикда қўлланганини аниқланг ва тубандагича бирма-бир изоҳланг:

№	Сўз	Қайси келишикда ва келишик қўшимчаси	Қайси сўз билан боғланиб келган
1. Ваҳобжопшиг		Қаратқич келишигида қўшимчаси -нинг	дўсти
2. Андрей		Бош келишикда, қўшимчаси йўқ	дегап
3. Дўсти		Бош келишикда, қўшимчаси йўқ	бор

4- машқ. Юқоридаги матнни қайта ўрганиб, ундаги сифат ва сонларни ўзи боғланган сўз билан бирга ажратиб олинг, сўнг тузилиши ва гапдаги вазифасига кўра тубандагича изоҳланг:

№	Сифат ёки сон, унга боғланган сўз	Тузилиши	Гапдаги вазифаси
1.	Иноқ (ўртоққи)	туб	аниқловчи
2.	Меҳрибон (ўртоққи)	ясама	аниқловчи
3.	Бир-бирлари билан суҳбатлашадилар	ясама	тўлдирувчи

5- машқ. Берилган тўғри маъноли турғун боғланмаларни қисқартма отларга айлантиринг.

1. Бирлашган Миллатлар ташкилоти. 2. Тошкент Давлат дорилфунуни. 3. Тошкент Давлат Педагогика институти 4. Германия Федератив Республикаси. 5. Ўзбекистон Ахбороти. 6. Самарқанд Давлат педагогика институти. 7. Америка Қўшма Штатлари.

ИККИНЧИ ВАРИАНТ

1- машқ. Қуйида берилган матндаги мустақил сўзларни ўзак ва қўшимчаларга ажратиб чиқинг. Қўшимчаларнинг маъно ва вазифасига кўра қандай турга киришини ҳам кўрсатинг:

Андижоннинг ёш, бақувват, адолатли, халқпарвар бир подшоси бор экан. Қунлардан бир кунги подшо шаҳар айланиб юриб, катта Шаҳрихон сойи бўйида, мажнунтол тагида қўшиқ айтиб ўтирган гўзал бир қизга кўзи тушиб, уни яхши кўриб қолибди. Ҳали уйланмаган экан. Етти кечаю-етти кундуз тўй-томошалар қилиб, шу қизга уйланибди. Тўйнинг эртасига ёв бостириб келаётгани ҳақида хабар келибди. (*«Асотирлар ва ривоятлар» китобидан*)

Ўзак	Қўшимчалар		
	сўз ясовчи	шарҳ ясовчи	сўз ўзгартувчи
1. Андижоннинг	—	—	-нинг
2. Бақувват	ба-	—	—
3. Адолатли	-ли	—	—
4. . . .			

2- машқ. Юқоридаги матндан ясалган сўзларни ажратиб олиб, уларнинг ясаллиш усулини, қайси туркум сўздан қандай туркум сўзи ясалганини изоҳлаб беринг:

Қўшимчалар билан ясалган сўзлар	Қайси туркум сўзи ясалган	Сўзларни қўшиш асосида ясалган сўзлар	Қайси туркум сўзи ясалган
1. Бақувват 2. Кучли 3. Тиниқ 4. ...	отдан сифат отдан сифат феълдан сифат	қўй кўз чақпаб турарди қаҳ-қаҳлаб	от + от-сифат феъл-феъл-феъл тақл. сўз + тақл. сўз-феъл

3- машқ. От ва от вазифасидаги сўзларнинг келишик-да турланганини аниқланг ва тубандагича бирма-бир изоҳланг:

№	Сўз	Қайси келишикда ва келишик қўшимчаси	Қайси сўз билан боғланиб келган
1.	Алишер	Бош келишикда, қўшимчаси йўқ	бола эди
2.	Бола	Бош келишикда, қўшимчаси йўқ	эди
3.	Қўй	Бош келишикда, қўшимчаси йўқ	кўзлари
4.	...		

4- машқ. Юқоридagi матнни қайта ўрганиб, ундаги олмош сўзларни боғланган сўзи билан бирга ажратиб олиш, сўнг таркиби ва гапдаги вазифасига кўра тубандагича изоҳланг:

№	Олмош ва у боғланган сўз	Грамматик шакли	Гапдаги вазифаси
1.	У (севарди)	Бош келишикда, бирлик сонда	эга
2.	Унинг (ўзи)	Қарат. к., бирлик сонда	аниқловчи, қараткичи аниқловчи

5- машқ. Қуйида берилган қисқартма отларнинг тўлиқ шаклини ёзиб чиқинг: ТошДД, ТошДТИ, ХХР, БАР, ГЭС, МТС.

УЧИНЧИ ВАРИАНТ

1- машқ. Қуйидаги гапларда ишлатилган ёрдамчи сўзларни аввал кўмакчи, боғловчи, юклама деб ажратинг, сўнг ҳар бирининг маъно турини, вазифасини аниқланг:

1. Танқидлари тўғри-ю, тиллари аччиқ. (У.) 2. Кўпчилик билан одам ўзини кучли сезади. (А. Мух.) 3. Март ойининг ҳавоси жуда ажойиб: дам ёмғир ёғади, дам ҳаво чарақлаб кетади. (Ойдин) 4. Биз учун пилм эшиги ҳар вақт очиқ. (Газетадан) 5. Канал қазилди ва саҳролар обод бўлди. (Н. Сафаров) 6. Ҳамма ёқ хушбўй ҳидлар билан тўлган. (Қ. М.) 7. Кечаси ёмғир ёғди, шунинг учун ҳаво бироз салқин. (А. Мух.) 8. Синф мажлисига фақат Нафисагина келмади. (Газетадан) 9. Инсон кўз билан кўради, лекин табиатда кўз билан кўриб бўлмайдиган нарсалар ҳам бор. (У. У.) 10. Шу вақтга қадар озмунча меҳнат қилишдими? (Ойбек) 11. Қиз жуда бало-ку! (О. Ё.) 12. Самимий айтилган сўз содда бўлади, чунки дилнинг ҳукмронлиги тилдан устун бўлади. (F. F.) 13. Ўғлининг ҳам ўзи каби бўлмоғи учун Маманиёз сарф қиларкан бутун кучин. (F. F.)

№	Сўз шакли	Ёрдამчи сўзларнинг тури	Ёрдამчи сўзнинг маъно ва вазифаси
1.	Тўғри-ю	юклама	«таъкидлаш» маъноснда, боғловчи вазифаснда
2.	Кўпчилик билан	кўмакчи	«биргалик» маъноснда, грамматик муносабат ҳосил қилади
3.	Дам..., дам	боғловчи	«воқеа-ҳодисанинг галма-гал бўлиши» маъноснда, қўшма гап қисмларини боғлаган.
4.	...		

2- машқ. Юқоридаги гапларда қўлланган феъл сўзларни ажратиб олиб, тузилиши, ўтимли-ўтимсизлиги, бўлишли-бўлишсизлиги ва гаптаги вазифасига кўра изоҳ беринг:

№	Феъл сўз	Тузилиши	Ўтимли-ўтимсиз	Бўлишлиз-бўлишсиз	Гаптаги вазифас
1.	Кучли сезади	қўшма	ўт-ли	бўлиншли	весим
2.	ёғади	содда	ўт-сиз	бўлиншли	кесим
3.	...				

3- машқ. Гапларни феълларнинг замони нуқтаи назаридан қайта ўрганиб, тубандагича изоҳланг:

№	Феъл сўз	Замон форма и	Қайси замон
1.	Кучли сезади	-а, -ди	ҳозирги-келаси замон
2.	Тўлган	-ган	ўтган замон, узоқ
3.	...		ўтган замон

4- машқ. Феъл нисбатларининг ҳар бирига иккитадан мисол топиб, уларни қатнаштириб гаплар тузинг. Нисбат формаси (қўшимчаси) нинг тагига икки чизиқ чизиб, тепасига қайси нисбат эканлигини ёзиб қўйинг.

5- машқ. Берилган феъл сўзларни тўлиқ таҳлил қилинг: *тайёрландилар, ўқишни, яшаймиз, ўқиган, кўрсатган эди, эшитмади, келаман, кўрсатишди, келтирилди, ўтказди, ювиндинг.*

На м у н а:

	<i>тайёр</i>	<i>ла</i>	<i>н</i>	<i>ди</i>	<i>лар</i>
ўзак, сифат	қўшимча сўз.яс., феъл яс.	қўш-ча, ф. яс, нисбат ф-си, ўзлик нисб.	қўш., ф. яс. яс, нисбат ган замон, яқин ўтган	қўш., с. ўзг. тус- замон ф., ўт- ган замон, яқин ўтган	қўш., с. ўзг. тус- ловчи, шахс-сон III шахс, қўплик

негиз, феъл, содда
ўт-ли, бўл-ли

ўтимсиз феъл, хабар майланда

ТўРТИНЧИ ВАРИАНТ

1- машқ. Қўйидаги гапларда ишлатилган ёрдамчи сўзларни аввал кўмакчи, боғловчи, юкламаларга ажратинг, сўнг ҳар бирининг маъно турини, вазифасини аниқланг:

1. Бесаранжом қора булутлар орасидан офтоб мўралади. (А. Қ.) 2. Меҳмонлар ҳам, мезбонлар ҳам гўё кўпдан таниш. (О.) 3. Наҳотки, шу осмони кенг жойда боғ қилиш учун ер топилмаса?! (С. Назар) 4. Ҳусниддин билан Мурод кириб келишди. (Газетадан) 5. Акам кетди-ю, уйимиз ҳувиллаб қолди. Мана энди, на хат бор, на хабар. (О.) 6. Чол толзор ўртасидаги катта ҳовуз бўйида ўтирар эди. (Ҳ.Ғ.) 7. У кексайган бўлса-да, кўзларининг ўти сўнмаган, сочда бир тола оқ йўқ. (О.) 8. Кўз деган ҳам шунчалик жозибали, сеҳрли бўладими? (А. Исомиддинов). 9. Ҳатто қиш ҳам худди ёз менга.

(Х. Пўлат) 10. Шамол гоҳ гувиллаб, гоҳ пиграб, қумчанг кўтариб учади. (А. Қ.) 11. Ёш врач қишлоққа келибоқ, катта шиғоҳона қуриш режасини туза бошлади. (Газетадан)

№	Сўз шакли	Ёрдамчи сўзнинг тури	Ёрдамчи сўзнинг маъно ва вазифаси
1.	(булутлар) срасида	кўмакчи	«Ҳаракатнинг юзага келиши ўрни» маъносида, аниқланмиш.
2.	... ҳам, ... ҳам	боғловчи	Уюшиқ бўлақларни боғлаган
3.	наҳотки ...	юклама	

2- машқ. Юқоридаги гапларда қўлланган феъл сўзларни ажратиб олиб, тузилиши, ўтимли-ўтимсизлиги, бўлишли-бўлишсизлиги ва гапдаги вазифасига кўра изоҳ беринг:

Ке феъл сўз	Тузилиши	Ўтимли-ўтимсиз	Бўлишли-бўлишсиз	Гапдаги вазифаси
1. мўралади	содда	ўтимсиз	бўлишли	Кесим тўлдирувчи кесим
2. боғ қилиш (учун)	қўшма	ўтимли	бўлишли	
3. топилмаса	содда	ўтимсиз	бўлишсиз	
4. ...				

3- машқ. Гаплардаги феълларни замон нуқтан назаридан қайта ўрганиб, тубандагича изоҳланг:

№	Феъл сўз	Замон формаси	Қайси замон
1.	мўралади	-а, -ди	Ҳозирги-келаси замон Ўтган замон, яқин ўтган замон
2.	кириб келишди	-ди	
3.			

4- машқ. Феъл нисбатларининг ҳар бирга 2 тадан мисол топиб, уларни қатнаштириб гаплар тузинг. Нисбат формаси қўшимчасининг тагига икки чизиқ чизиб, теңасига қайси нисбат эканлигини ёзиб қўйинг.

5- машқ. Берилган феълни тўлиқ таҳлил қилинг.

Келтиради, қўйилди, боришган эди, ўқимоқчи, келиб қолдинг, эшиттираман, айтгунча, тугаллайди, кўрмоқчи, тинглаймиз.

Намуна:

Кел	тир	а	ди
ўзак, феъл	қўшимча, форма яс.,	қўш., форма	қўш., форма яс.,
содда, ўт-си	орт. писбат	яс., равиш-дош ф-си	замон ф-си, ўтгап замон, яқин ўтгап замон

ўтимли

Ҳозирги-келаси замон

СИНТАКСИС БЎЙИЧА

Бу машқларда сўзлар орасидаги синтактик алоқанинг турлари, гап, гап таснифи, гап бўлаклари, гап бўлаклари билан грамматик алоқага киришмайдиган сўзлар (бўлаклар), содда гап қурилиши, қўшма гап қурилиши, кўчирма ва ўзлаштирама гаплар, шунингдек, тиниш белгиларининг қўлланиши каби масалаларга алоҳида эътибор берилган. Гап бўлакларини аниқлаш ва стилистика бўйича ҳам биттадан машқ киритилди: А-1:13—60-бетлар; А-2:5—16-бетлар; А-3:13—180-бетлар; А-4:15—17-бетлар; А-5:164—280-бетлар; А-6:85—143-бетлар; А-8, А-9.

Синтаксис бўйича тузилган машқларни бажаришда морфологик ҳодисалар билан синтактик ҳодисаларни фарқлаш лозим, лекин уларнинг ўзаро алоқадор эканлигини: бири иккинчисини аниқлаб, изоҳлаб беришини доимо диққат марказида тутиш керак. Масалан, гапнинг эгаси фақат бош келишик шаклидаги от ёки отлашган сўз бўлади. Қаратқич ва тушум келишикларидagi сўзлар ҳам гапда бош келишик шаклида (қўшимчасиз) қўлланиши мумкин. Бундай ҳолда сўзнинг, ҳақиқатан ҳам, қаратқич ёки тушум келишигидаги сўз эканлигини синтактик ҳолат (грамматик муносабат) белгилайди; қаратқич келишиги шаклидаги сўз отга боғланиб, қаратқичли мослашув муносабатида, тушум келишигидаги сўз эса феълга боғланиб, бошқарув муносабатида бўлади. Белгисиз (қўшимчасиз) қўлланган қаратқич ва тушум келишигидаги сўзларни гап бўлагини сифатидаги вазифасини ҳам мана шу асосда изоҳлаш тўғри бўлади.

Диққатни жалб қиладиган масалалардан яна бири, гап бўлагининг биттадан ортиқ сўз билан ифодаланишидир. Биз гап бўлагини деганда якка-якка сўз (бўлак)ни кўз олдимизга келтиришга ўрганиб қолганмиз. Ҳақиқатда эса, сўзлар доимо якка-якка ҳолда боғланиб келавермайди. Икки ёки ундан ортиқ сўз аввал ўзаро боғланиб, кейингина бошқа сўзга боғланиши каби ҳодисалар кўп

учрайди. Топшириқларни бажаришда шу каби хусусиятларни ҳисобга олиш лозим.

БИРИНЧИ ВАРИАНТ

1- машқ. Гапда сўзларнинг тенг ва эргаш боғланиш турларини ўрганиб чиқинг, сўнг қуйидаги гапларни ташкил этган сўзларнинг ўзаро боғланиши жиҳатидан тубандагича изоҳланг:

№	Боғланишла	Боғланиш тури	Синтактик муносабати
1.	Ўқувчилар тердилар	мослашув	ага-кесим
2.	Ғайратли ўқувчилар	битишув	аниқловчи-аниқланмиш
3.	мактаб (нинг) боғида	мослашув	аниқловчи-аниқланмиш
4.	мева(ни) терадилар	бошқарув	улдирувчи-кесим
5. ...			

1. Ғайратли ўқувчилар мактаб боғида мева тердилар. (*Газетадан*) 2. Солдат тезгина юриб кетди. (*А. Раҳмат*) 3. Қўнғироқ боғлаган лойқа сувлар Бахмал кўчалардан оқиб ўтди. (*Н. Қ.*)

2- машқ. Гапнинг кузатилган мақсадга кўра турларининг ҳар бирига ёзма манбалардан 2 тадан мисол топиб ёзинг.

3- машқ. Қуйидаги гапларнинг тузилишига кўра содда ёки қўшма гап эканлигини аниқланг, шу асосда уларни 2 гуруҳ қилиб ёзинг.

1. Онаси уларни кузатиб қайта кирса, ўгли кийим-боши билан каравотда чўзилиб ётибди. (*А. Мух.*) 2. Инженер баланд бўйли, келишган, ўрта ёшлардаги жингалак сочли қора киши эди. (*А. Мух.*) 3. Шамол кучайиб, оловнинг тили яна ҳам узунлашди. (*С. Аҳм.*) 4. Машина Янгичекка яқинлашганда, бир неча отлиқ кўринди. (*И. Р.*) 5. Шулар қаёққа бошласа, боравераман. (*А. Қ.*) 6. Мана, ўртоқжон, ўзим олиб келдим (*Р. Ф.*) 7. Олим бўлсанг, олам сеники. (*Мақол*)

4- машқ. «Бир бош бўлакли гап» мавзусини синчиклаб ўрганиб чиқинг. Босма манбалардан бир бош бўлакли гапларнинг ҳар бир турига 2 тадан мисол келтиринг.

5- машқ. 2 та гапни гап бўлаклари бўйича таҳлил қилинг.

Намуна:

<i>Уста</i>	<i>Солижон</i>	<i>меҳмонларни қарши олгани шошилди</i>		
аниқловчи (изоҳловчи) сифат билан	эга, от билан ифодаланган	тўлдирувчи, воситасиз тўлдирувчи, от билан ифодаланган	тўлдирувчи, воситали тўлдирувчи феъл билан ифодалан- ган	кесим, феъл, феъл кесим, содда кесим

ИККИНЧИ ВАРИАНТ

1- машқ. Гапда сўзларнинг тенг ва эргаш боғланиш турларини ўрганиб чиқинг, сўнг қуйидаги гапларни ташкил этган сўзларнинг ўзаро боғланиши жиҳатидан тубандагича изоҳланг:

№	Боғланишлар	Боғланиш тури	Синтактик муносабати
1.	ҳаёт қайнайди	мослашув	эга-кесим
2.	кенг сахро	битишув	аниқловчи-аниқланмиш
3.	сахро(нинг) бағрида	мослашув	аниқловчи-аниқланмиш
4.	(сахро) бағрида қайнайди.	бошқарув	ҳол-кесим

2- машқ. Кенг сахро бағрида ҳаёт қайнайди. (*С. Аҳм.*)

2. Биз бу ерни севимли масканга айлантирамиз. 3. Қишлоқнинг сўнгги уйлари орқада қолгач, йўл канал бўйлаб давом этди. (*С. Аҳм.*)

3- машқ. Бир бош бўлакли гап ва икки бош бўлакли гапларга 2 тадан мисол топиб ёзинг.

4- машқ. Қуйидаги гапларнинг тузилишига кўра содда ёки қўшма эканлигини аниқланг, шу асосда уларни 2 гуруҳ қилиб ёзинг.

1. Билган билганин ишлар — билмаган бармоғин тишлар. (*Мақол*) 2. Бу сандиқнинг ягона хўжайини бувим эканини, ширинликларни кўз қорачиғидай аяб сақлаганини яхши биламан. (*О.*) 3. Ўзбекистоннинг жўшқин, шўх баҳори чўлга гул ва кўкат сепини ёйди. (*О.*) 4. Студентлар ўтиришди-ю, бир-бирларининг қулоқларига шивирлай бошлашди. (*М. Исм.*) 5. Чанг босган даврахтлар гўё ёмғирга, салқин шамолга интизордек сукут

этади. (П. Қ.) 6. Сўраганинг бир юзи қора, бермаганинг икки юзи қора. (Мақол) 7. Жалиловнинг эгнида оқ шоҳи китель, сариқ коверкот шим, оёғида кавказча этик, бошида чуст дўппи эди. (С. Назар) 8. Илон жон халқида шундай қаттиқ тўлғандики, оғзидан чумчуқ чиқиб кетди. (М. Исм.)

5- машқ. «Эганинг ифодаланиши» мавзусини синчиқлаб ўрганиб, босма манбалардан эганинг отдан бошқа сўзлар билан ифодаланишига мисоллар келтиринг. Мисоллар гап ҳолида бўлсин.

6- машқ. 4- машқдаги гапларни гап бўлаклари бўйича таҳлил қилинг:

Намун а:

Шаваканинг планери узоқ урди ва оқиста қўнди.

Шавакат- планери узоқ урди ва оқиста қўнди
нинг

аниқловчи	эга, от	хол,	кесим,	боғлов-	ҳол,	равнш	кесим,	фёъл
қар-ли	билан	миқд.	фёъл	чи	тенг	ҳоли,	равнш	кесим,
аниқловчи	ифода-	даража	кесим	боғл.	билан	ифо-	да	кесим
от билан	ланган	ҳоли,	содда		даланган			
ифодаланган		равнш	кесим					
		билан						
		ифода-						
		ланган						

УЧИНЧИ ВАРИАНТ

1- машқ. Қўйидаги гапларни ифодали ўқиб, улардаги ундалма ва кириш сўзларни аниқланг, шу асосда гапларни икки гуруҳ қилиб ёзинг (ундалманинг тагига тўғри чизиқ, кириш сўзларнинг тагига тўлқинли чизиқ чизинг).

1. Дарҳақиқат, Саидий улфатнинг олдига бориш учун пошилди. (А. Қаҳҳор) 2. Онажон, Гофиржон, унутма мени! (Ҳамза) 3. Сени улуғлайман, эй она халқим! (А. Орипов) 4. Менинг фикримча, ғам-ғусса ва маъюслиқдан наф кўрмайсиз. (Ж. Икромий) 5. Ҳурматли Гулчехра, бу хатни олиб ҳайрон бўларсиз. (Ў. Умарбеков) 6. Китоб, менинг дўстимсан! (З. Дийр) 7. Дилшод, шубҳасиз, жуда ақлли йигит. (М. Исмоилий) 8. Чамамда, бунга етти-саккиз йил бўлди, шекилли. (М. Исмоилий)

2- машқ. Юқоридаги 4- ва 6- гапларни гап бўлаклари бўйича таҳлил қилинг. (1- вариантнинг 5- машқ намунасига қаранг.)

3- машқ. Юқоридаги гаплардан келишикли ва кўмакчили боғланишларни ажратиб олиб, ёзиб чиқинг (боғланиш орасида бошқа сўзлар (бўлақлар) бўлиши мумкинлигини ҳисобга олинг):

№	Келишикли боғланиш	Қайси келишик	Кўмакчили боғланиш
1.	Сандий шошилди	Бош келишик	бориш учун шошилди
2.	Уяфатнинг олди(га)	Қаратқич келишиги	...
3.	Олдинга бориш	Кўнааниш келишиги	...
4.	...		

4- машқ. «Қўшма гапларнинг турлари» мавзусини синчиқлаб ўрганиб чиқинг. Босма манбалардан қўшма гапларнинг ҳар бир турига 3 тадан мисол келтиринг.

5- машқ. «Ўзбекистон овози» газетасининг шу кунлардаги сонларини кузатиб, улардан расмий услубда ва бадний услубда ёзилган биттадан материални танланг, улардан парча кўчириб ёзиб, шу услубга хос белгиларни баён қилинг.

ТўРТИНЧИ ВАРИАНТ

1- машқ. Қуйидаги гапларни ифодали ўқиб, улардаги уюшиқ бўлақларни ва ажратилган иккинчи даражали бўлақларни аниқланг ва шу асосда гапларни 2 гуруҳ қилиб ёзиб чиқинг.

1. Унда на ғазаб, на нафрат, на қўрқинш бор эди. (*Г. Николаева*) 2. Юқоридан, Нижнийдан, пиёда келмадим, кемага тушиб келдим. (*М. Горький*) 3. Дунёда пулдан, буюмдан ҳам азизроқ нарсалар бор. (*Ҳ. Фулом*) 4. Ҳам кўзлари, ҳам лаблари билан ширингина қилиб кулди. (*М. Исмоилий*) 5. Ҳозирча унинг, Воропаевнинг бажариши лозим бўлган иш йўқ. (*Павленко*) 6. Алимардон ҳам қувонч, ҳам завқ билан унга бурилиб қаради. (*У. Ҳ.*) 7. Беморнинг ҳис-туйғулари, ўй-хаёллари ва келажак ишлари — ҳамма-ҳаммаси врачнинг қўлида. (*Газетадан*) 8. Феруза, кеча-кундуз ўйлайман сени, меҳрибонимни. (*Ҳ. Фулом*) 9. Бояги йигитнинг, Азизнинг, қўли гул экан. (*П. Қ.*)

2- машқ. Юқоридаги 3- ва 6- гапларни гап бўлақлари бўйича таҳлил қилинг (1-вариантнинг 5- машқ намунасига қаранг).

3- машқ. Юқоридаги гаплардан келишкли ва кўмакчили боғланишларни ажратиб ёзинг (боғланиш орасида бошқа сўзлар (бўлаклар) бўлиши мумкинлигини ҳисобга олинг):

№	Келишкли боғланиш	Қайси келишк?	Кўмакчили боғланиш
1.	унда бор эди	ўрп-пайт кез. бош келишк	1) кўзлари билан кўзди
2.	ғазаб бор эди.		2) лаблари билан кўзди
3.	...		3) ...

4- машқ. «Эргаш гапларнинг турлари» мавзусини синчиклаб ўрганиб чиқинг, босма манбалардан эргаш гапларнинг ҳар бир турига биттадан мисол келтиринг.

5- машқ. «Ўзбекистон овози» газетасининг шу кунлардаги сонларини кузатиб, улардан илмий услубда ва публицистик услубда ёзилган биттадан материални топинг, улардан парча кўчириб ёзиб, шу услубга хос белгиларни баён қилинг.

ПУНКТУАЦИЯ БЎЙИЧА

Бу бўлимдаги машқлар ҳам «Орфография ва орфоэпия» бўлимидаги машқлар каби ёзма нутқни ўстириш ва саводхонликни оширишга қаратилган бўлиб, кириш имтиҳони топирувчининг ўрта мактабда синтаксис ва пунктуациядан олган билимларини мустаҳкамлайди. Шунга кўра, машқларни бажаришга киришишдан олдин абитуриент ўрта мактаб дарслигида баён қилинган тил ҳодисаларининг тиниш белгиларига оид қисмини, шунингдек, ўзбек тили пунктуацияси қоидаларини қайтадан синчиклаб ўрганиши керак. (А-1; 13—60- бетлар; А-3; 28—176-бетлар; А-4; 22—27- бетлар; А-5; 164—280- бетлар; А-6; 88—143-бетлар; А-8, А-9)

Кириш имтиҳонларидаги ёзма ишларда пунктуацион хатолар кўпинча вергулни ишлатишда юз беради. Вергулни керакли ўринда қўймаслик ҳам, кераксиз ўринда қўйиш ҳам учрайди. Кўчирма гап, кўчирма сўз ва шунга ўхшаш ҳодисаларда қўштирноқ ва тире қўймаслик ҳам анчагина. Шеърый матнларда сўз тартибининг ўзгариши ҳам тиниш белгиларини тўғри қўллашни қийинлаштиради. Шунингдек, ишро режасининг тузилишида анчагина мураккаб пунктуацион ҳолат бор: ишро режасининг тар-

тибларида тиниш белгиларининг қўлланишига оид хато-ларни қўлаб учратамиз. Берилган машқлар шу каби пунктуацион масалаларни қамраб олган.

БИРИНЧИ ВАРИАНТ

1- машқ. Тиниш белгиларининг қўлланиши ҳақидаги қондаларни қайтадан ўрганиб чиқинг.

Вергулнинг қуйидаги ҳолатларда келишига турли ман-балардан иккитадан мисол топиб ёзинг:

1) уюшиқ бўлак қисмлари орасида; 2) қўшма гап қисмлари орасида; 3) ажратилган бўлакнинг ҳар икки томонида; 4) кириш сўздан сўнг ёки ҳар икки томонида; 5) ундалманинг кетида ёки ҳар икки томонида келишига.

2- машқ. Қуйидаги матнда ишлатилган тиниш белги-ларини тубандагича бирма-бир изоҳланг:

Матн	Тиниш белгиларининг изоҳи
— Нима бўлди, қизим?	1) абзацдан бошланган персонаж нутқи бўлгани учун олдига тире қўйилган; 2) гап охирида келган ундалмадан олдин вергул қўйилган; 3) сўроқ гап бўлгани сабабли охи-рига сўроқ белгиси қўйилган.

— Нима бўлди, қизим? Нега йиғлаясан? Гулчеҳра бошини кўтарди. Рўпарасида нуроний бир мўйсафид унга дардли тикилиб турарди. — Биров хафа қилдимми?

— Йўқ, — деди Гулчеҳра ва уялганидан қизариб кет-ди.

— Дадил бўлинг, — деди мўйсафид. — Йиғи ҳеч ма-ҳал одамга ёрдам берган эмас. Қанча совуққонлик қил-сангиз, шунча ютасиз. Асаб, йиғи—оғизларнинг удуми.

Трамвай келди. Гулчеҳра мўйсафидга нима деб жа-воб қилишни билмай ўзини трамвайга отди.

3- машқ. Қуйидаги матнни диққат билан ўқиб ўрга-нинг. Кейин бош ҳарфларни белгилаб, зарур тиниш бел-гиларини қўйиб кўчиринг.

Айланма йўллар бошланди бир томон булутга санчил-ган чўққи бир томон тошқин тоғ дараси ўнгга сал жил-

саег пастга қулайсан чапга сал жилсанг ё тошга уриласан ё қаршидан келаётган машинага уриласан бу жойдан пастликлар жуда ғалати кўринар эди. Козимжон ўзимизда шунақа хушманзара жойлар бор экан-у одамлар қаёқларга бориб юришади-я деб дилидан ўтказиб қўйди дарҳақиқат ёнбағирлар беқиёс чиройли эди.

4- машқ. Қўштирноқнинг қуйидаги ўринларда қўлла-нишига турли манбалардан иккитадан мисол топиб ёзинг.

1) кўчирма гап таркибида келишига; 2) кўчирма сўзда келишига; 3) муассаса, ташкилотнинг номи таркибида келишига; 4) сўзнинг кўчма маънода ишлатилганини кўрсатишга.

5- машқ. Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романидаги «Йўлчи образига тавсиф» маззундаги ишюга кенгайтирилган режа тузинг.

ИККИНЧИ ВАРИАНТ

1- машқ. Тиренинг қуйидаги ҳолатларда ишлатилишига турли манбалардан 2 тадан мисол топиб ёзинг.

1) абзацдан персонаж нутқининг бошланганини кўрсатилишига; 2) кўштирноққа олинган персонаж нутқи билан муаллиф нутқи орасига қўйилишига; 3) эга билан кесим орасига қўйилишига; 4) уюниқ бўлак охирида келишига; 5) ажратилган бўлакнинг икки томонидан қўйилишига.

2- машқ. Қуйидаги матнда ишлатилган тиниш белгиларини тубандагича бирма-бир изоҳланг:

Матн	Тиниш белгиларининг изоҳи
Гулчеҳра шиппакни олиб, пештахта ёнидаги стулга ўтирди.	1) қўшма гап қисмлари орасига ергул қўйилган; 2) дарак гап бўлгани сабабли охирига нуқта қўйилган.

Гулчеҳра шиппакни олиб, пештахта ёнидаги стулга ўтирди. Шиппак чиройли эди. Оппоқ, белидан илгичка олтиндек занжир ўтказилган, пошнаси ҳам баланд эмас, юришга осон. Гулчеҳра кийиб кўрди. Яхши келди.

— Раҳмат, шуни сламан, — деди сотувчига.

Сотувчи қиз шиппакни ўраб берди. Шу пайт кимдир Гулчеҳрани орқасидан қучоқлади.

— Вой ким? — ҳайратланиб деди Гулчеҳра.

Аёл кишининг қаҳ-қаҳ кулгиси эшитилди. Гулчеҳра ўтирилди.

— Вой, опоқи, сизмисиз? — Гулчеҳра шундай деди-ю, бутун вужуди бўшашиб кетди.

3- машқ. Қуйидаги матнни диққат билан ўқиб, ўрғанинг. Кейин бош ҳарфларни белгилаб, зарур тиниш белгиларини қўйиб кўчиринг.

нега келдинг деди башорат титроқ товушда бу биринчи бор уш сенлаши эди тушунтиргани келдингми сизга нима бўлди башорат сен учун кетяпман деб хат берворибсиз сизлама мени билмадинг-а сезмадинг-а юрагингда заррача дардинг бўлганда билардинг, сезардинг нимани биламан ахир тентак бир йилдан бери дардингда куйиб ёнаман аминман сезасан назар-писанд қилмайсан мени эрмак қилиш учун атайин шундай қиласан.

4- машқ. Икки нуқтанинг қуйидаги ҳолатларда ишла-тилишига турли манбалардан 2 тадан мисол топиб ёзинг:

1) рақамлар қўйиб саналган гаплардан олдин қўйилишига; 2) уюшиқ бўлақда умумлаштирувчи сўздан кейин қўйилишига; 3) кўчирма гапда муаллиф нутқидан олдин қўйилишига; 4) қўшма гап қисмлари орасида ишлатилишига.

5- машқ. «Ғ. Ғуломнинг «Кўкан» поэмасидаги «Кўкан образи» мавзусидаги ишроға кенгайтирилган режа тузинг.

ТАКРОРЛАНИ (ГРАММАТИК ТАҲЛИЛ) МАШҚЛАРИ

Бу бўлимда берилган машқлар яқинловчи иш сифатида, ўтилганларни такрорлаш тарзида бажарилади. Машқлар ўзбек тили ва адабиётидан огзаки кичик имтиҳонлари талаби услубида тузилди: берилган гап ёки морфологик, ёки синтактик, ёки тўлиқ грамматик таҳлил қилинади. Ўрта мактабда грамматик таҳлилийнинг қисмлари маълум мавзуларга боғланган ҳолда ўргатилган. Масалан, «От» ёки «Сифат» мавзуси ўтиб бўлингандан сўнг от ёки сифат туркумлари бўйича морфологик таҳлил, «Гап бўлаклари» ёки «Қўшма гап» мавзуси ўтилгандан сўнг гап бўлаклари ёки қўшма гаплар бўйича синтак-

тик таҳлил амалга оширилган. Кириш имтиҳонида мисоллар (материал) гап шаклида берилгани учун таҳлил қисмлари умумлаштирилади. Морфологик, синтактик ёки тўлиқ грамматик таҳлил абитуриентларнинг «Она тили»дан олган билими даражасини яқунлаб кўрсатади. (А-10, А-1, А-2, А-3, А-4, А-5, А-6, А-8, А-9.)

БИРИНЧИ ВАРИАНТ

1- машқ. Қуйидаги гапда қатнашган сўзларни аввал ўзақ ва қўшимчаларга ажратинг, сўнг ҳар бир қисмининг изоҳланг, ўзақ-негизнинг туркумини ҳам кўрсатинг (тўлиқ морфологик таҳлил):

Ҳозирги замонда дадил қадам ташлай олмаган киши туртилиб, четга чиқиб қолади. (А. Қ.)

На м у н а:

Ҳозир	ги	замон	да
ўзақ, равини, лайт рав.	қўшимча, сўз ясов. зиф, ясовчи.		

негиз, сифат, ишбнй сифат

2- машқ. Берилган гапларни қуйидаги бандлар асосида тўлиқ синтактик таҳлил қилинг:

1) гапда сўзларнинг боғланиши (сўз бирикмалари); 2) гапнинг ифода мақсадига кўра тури; 3) гапнинг ҳис-ҳаяжоннинг иштирокига кўра тури; 4) гапнинг тузилишига кўра тури (содда гап бўлса, бир бош бўлакли гап ёки икки бош бўлакли гап эканлиги, қўшма гап бўлса, унинг қайси турига кириши (ва ҳоказо); 5) гап бўлаклари бўйича таҳлил; 6) гапда қўлланган тиниш белгиларининг изоҳи.

Азизим, қизингизнинг бахтини бировларнинг оstonасидан қидирманг. Бахтни бировларнинг оstonасидан қидиришининг ўзи — бахтсизликнинг боши. (А. Қ.)

3- машқ. Қуйида берилган гапни тўлиқ грамматик (морфологик ва синтактик) таҳлил қилинг:

Ҳайдар ота увдан жавоб ололмаслигига кўзи етиб, шошганича ичкарига кирди. (А. Қ.)

Таҳлилни қуйидаги тартибда олиб бординг:

1. Сўз таркиби бўйича таҳлил:

а) гапдаги ҳар бир сўзни асл маъноли ва грамматик маъноли қисмларга ажратинг; б) ясалган сўз бўлса,

негиз кўрсатилади; ясама негиз бўлса, ўзак ва ясовчи қўшимча; қўшма негиз бўлса, ўзак (сўз)лар ажратилади: в) сўз ўзгартувчи ва форма ясовчи қўшимчалар аниқланади; г) имло билан боғлиқ томонлар изоҳланади.

2. Сўз туркумлари бўйича таҳлил:

а) ҳар бир сўзнинг қайси туркумга ҳос эканлигини аниқланг; б) ҳар бир туркумнинг ички хусусиятлари бўйича характерланг.

3. Гапда сўзларнинг боғланиши бўйича таҳлил:

а) тенг ва эргаш боғланиш; б) эргаш боғланиш бўлса, унинг турлари (мослашув, бошқарув, бятишув); в) эргаш боғланишни ҳосил қилувчи воситалар (сўз формалари, кўмакчилар, сўз тартиби, оҳанг).

4. Гап қурилиши бўйича таҳлил:

а) гапнинг ифода мақсадига кўра тури; б) ҳис-ҳаяжоннинг иштирокига кўра тури; в) гапнинг тузилишига кўра турини аниқланг ва бунинг белгиларини кўрсатинг.

5. Гап бўлаклари бўйича таҳлил:

а) бош бўлақлар; уларнинг қайси туркум сўзи билан ифодаланганлиги, тузилиши; б) иккинчи даражали бўлақлар, уларнинг тури, қайси туркум сўзи билан ифодаланганлиги, қайси бош бўлаққа боғланганлиги; в) гапда қўлланган тиниш белгиларининг изоҳи.

ИККИНЧИ ВАРИАНТ

1- машқ. Қуйидаги гапда қатнашган сўзларни аввал ўзак ва қўшимчаларга ажратинг, сўнг ҳар бир қисмини изоҳланг, ўзак-негизнинг туркумини ҳам кўрсатинг (тўлиқ морфологик таҳлил):

Мирзакаримбой Йўлчи билан турли нарсалар ҳақида узоқ суҳбатлашди, лекин йигирма уч ёшли йигитнинг ақлида сира нуқсон кўрмади. (О.)

На м у н а:

<i>Мирза</i>	<i>карим</i>	<i>бой</i>	<i>Йўл</i>	<i>чи</i>	<i>билан</i>
ўзак, от, атоқли от	ўзак, от, атоқ от	ўзак қўшим- ча, эркалаш қўшимчаси			

негиз, от, атоқли от

2- машқ. Қуйида берилган гапни, 1- вариантнинг 2- машқида кўрсатилганидек, тўлиқ синтактик таҳлил қилинг:

Маълум бўлишча, қумнинг бир оз тагида баҳорда ёққан ёмғир ва эриган қор нами узоқ вақтгача сақланар экан. (*О. Ёқубов*)

3- машқ. Берилган гапни 1- вариантнинг 3- машқида кўрсатилгандек, тўлиқ грамматик таҳлил қилинг:

Машина колхоз идораси ёнига келиб тўхтаганда, қуёш эндигина тоғ орқасидан кўтарилиб келаётган эди. (*Р. Файзий*)

КИРИШ ИМТИҲОНЛАРИДА ГРАММАТИК ТАҲЛИЛ

Грамматик таҳлил мактабда она тилидан ўтказилади-ган ҳар хил машқларнинг умумий номидир. Бу машқларнинг ўтказилиш усуллари, мазмуни ҳар хил шаклда бўлади. Грамматикани ўрганиш орқали ўқувчи сўз ва гапнинг грамматик тавсифини билиб олади. Бунда сўзнинг тузилиши, сўз ясаллиши, сўз ўзгариши; сўз бирикмалари, гап қурилиши, содда гап, қўшма гап, гап бўлаклари каби грамматик ҳодисалар таҳлил қилинади.

Грамматикани ўрганиш ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга эга: у ўқувчиларни тил қонуниятлари билан таништиради, уларнинг тил қурилишини эгаллашларига ва унинг имкониятларидан онгли равишда фойдаланишларига ёрдам беради. Грамматика адабий тилнинг ёзма ва оғзаки шаклларини онгли равишда тўлиқ эгаллашда асосий манба бўлиб хизмат қилади.

Грамматик таҳлил ўрта мактабда грамматика ўқи-тишдаги муҳим методик воситалардан биридир, у «Она тили» фанининг барча бўлимлари (орфография, орфоэпия, пунктуация, оғзаки ва ёзма нутқни ўстириш, стилистика ва бошқалар) билан боғланади. Олий ўқув юр-тларига кириш имтиҳонларидаги грамматик таҳлилда ҳам ўрта мактабда берилган билимлар ҳисобга олинади.

Маълумки, ўзбек тили ва адабиётидан оғзаки кириш имтиҳон билетларининг ҳар бирида учтадан савол берил-ган бўлиб, уларнинг икkitаси ўзбек адабиётига доир са-воллар, учинчиси эса она тилига доир савол-топшириқ (грамматик таҳлил) бўлади. Имтиҳон билетининг ўзида аниқ бир гап берилган бўлиб, шунинг грамматик таҳлил қилиш талаб қилинган бўлади.

Оғзаки имтиҳон билетлари тахминан қуйидагича ту-зилган бўлади:

1-намуна

1. Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида илм-ҳунар ва меҳнатга муҳаббат ғоялари.

2. Абдулла Қодирӣ — буюк романнавис ёзувчи.

3. Грамматик таҳлил қилинг:

Биз бу қувончли кунларга осонлик билан етиб келмадик. (А. Қ.)

2-намуна

1. Ҳ. Ҳ. Ниёзий ижодида маърифатпарварлик мавзуси.

2. Ҳ. Ҳ. Ниёзий — драматург.

3. Грамматик таҳлил қилинг:

Дарё лабида туриб кўклам қучоғида товланаётган Олмазор чиройига суқланардим. (Ҳ. Н.)

Қириш имтиҳони билетида берилган гапни таҳлил қилишда ўрта мактабда она тили курсидан олинган барча назарий ва амалий bilimлардан фойдаланилади. Чунки ҳар қандай аниқ бир гапни грамматик таҳлил қилиш орқали абитуриентнинг морфология ва синтаксисдан (умуман, «Она тили»нинг барча бўлимларидан) ўрта мактабда олган bilimларининг даражасини синаб кўриш мумкин.

Абитуриент грамматик қондани дарсликда ёзиб кўрсатилгандек қилиб айтиб бермасдан, балки ўша қонданинг мазмунини ўз сўзлари билан баён қилиб берса ва жонли мисолга жорий қила олса, бу унинг мавзунинг онгли тушунганлигини кўрсатади.

Грамматик қондани ёд олиш билар-билмас такрорлаш тарзида эмас, балки қонданинг мазмунини тўла тушуниб олишга асосланган, шунга қаратилган бўлиши шартдир. Абитуриентдан грамматик қонда сўралганда, унинг бу қондага, унинг мазмунига тушунган ёки тушунмаганлигини аниқлаш вазифаси асосий роль ўйнайди. Баъзан абитуриент сўралаётган грамматик ҳодисани билса ҳам, лекин нутқий нўноқлик ёки бошқа сабаблар натижасида унинг таърифини дарсликда ёзиб кўрсатилгандек қилиб айтиб бера олмаслиги мумкин. Бундай ҳолларда қондани худди дарсликда ёзилган шаклда айтиб беришни талаб қилиш методик жиҳатдан тўғри эмас.

Грамматик таҳлилнинг бутун изчиллиги онглилик принципига асосланади. Бу принцип ўқувчиларнинг (абитуриентларнинг) мустақил фикрлаш, мустақил ишлаш қобилиятини кучайтиради, бир-биридан кўчириб олиш хав-

фини йўқотади, грамматиканинг назарий томонларини амалиётга татбиқ қилишга ёрдамлашади.

Грамматик таҳлил вақтида абитуриент ҳар бир грамматик форманинг нега шундай эканлиги ҳақида мустақил фикр юритиши, уни исботлашга ҳаракат қилиш керак. Тушунмай ёдлашга одатланган собиқ ўқувчи — ҳозирги абитуриент грамматик таҳлил вақтида доим қоқилади, чунки грамматик таҳлилнинг характери машқларни мустақил бажаришни талаб этади.

ГРАММАТИК ТАҲЛИЛНИНГ ТАРҚИБИЙ ҚИСМЛАРИ

Кирини имтиҳонларидаги грамматик таҳлилдан кўзда тутилган асосий мақсад абитуриентларнинг морфология (сўз таркиби, сўз ясалиши, сўз ўзгариши, сўз туркумлари) ва синтаксис (сўз бирикмаси, гап қурилиши) бўйича мактабда олган билимларини синаб кўришдир. Аммо тил системадир, уни ташкил қилувчи қисмлар бир-бири билан ўзаро боғланган ҳолда бир бутунликни — яхлитликни ташкил қилади: нутқ товуши ва сўз, сўз ва гап, яъни тилнинг бутун тузилиши ўзаро алоқадордир. Демак, фонетика, лексика, морфология ва синтаксис ўзаро боғлиқ бўлиб, бир бутунликни ташкил қилади. Бу бутунликнинг морфология ва синтаксис қисмлари бирликда грамматика номи билан юритилади. Грамматиканинг бу тенг ҳуқуқли қисмлари бир-бири билан зич боғлиқ бўлиб, улар грамматик таҳлил ўтказиш вақтида ўз аксини топади. Морфология ва синтаксис бир грамматик ҳодисанинг икки томонидир. Масалан, морфологиядаги мустақил сўз саналадиган от, сифат, сон каби туркумлар гапда маълум синтактик вазифани (гап бўлаги вазифасини) ўтайди, морфологиядаги ёрдамчи сўз туркумлари мустақил маънога эга эмаслигидан мустақил ҳолда синтактик вазифа бажара олмайди (гап бўлаги бўлмайди). Ўқувчи (абитуриент) синтаксисни ўргангандан сўнг, морфологик ҳодисаларнинг моҳиятини янада тўла тушуниб етади.

Грамматик таҳлил жараёнида шундай ҳолларга дуч келинадик, уларни фонетика, орфография, орфоэпия, лексика, стилистика ва пунктуация бўйича олинган билимларни татбиқ этиш асосида ҳал қилинади (масалан, *билаг* сўзида ўзак *билаг* эмас, *билак*, эгалик қўшимчаси олганда ўзак охиридаги *к* товуши *г* га ўтади; *шаҳрим* сўзининг ўзаги *шаҳр* эмас, *шаҳар*, эгалик қўшимчаси

қўшилганда охириги бўғиндаги а товуши тушиб қолади ва бошқалар). Демак, грамматик таҳлилда лексик, фонетик, стилистик таҳлил элементлари ҳам иштирок этади.

Грамматик таҳлил мазмунига кўра икки таркибий қисмга бўлинади:

1. Морфологик таҳлил.
2. Синтактик таҳлил.

Имтиҳон билетида берилган гапни аввал морфологик, сўнг синтактик таҳлил қилиш керак. Чунки морфологик таҳлилда гапни ташкил этган сўзларнинг хусусиятлари, синтактик таҳлилда ўша сўзлар воситасида қурилган сўз бирикмалари ва гапнинг хусусиятлари таҳлил қилинади.

МОРФОЛОГИК ТАҲЛИЛ

Морфологик таҳлил ўз мазмунига кўра иккига бўлинади:

1. Сўз таркиби бўйича таҳлил.
2. Сўз туркумлари бўйича таҳлил.

Булар бирин-кетин ўтказилиши керак, улар бир-бирига боғлиқ бўлиб, биридаги нуқсон иккинчисига таъсир қилиши мумкин. Сўз таркиби бўйича таҳлил орфография ва сўз ясалиши ҳодисалари билан узвий боғлиқдир. Сўз туркумлари бўйича таҳлил эса гапда сўзларнинг иккинчи бир туркум вазифасида келиши, сўзларнинг белгилари (қўшимчали) ва белгисиз (қўшимчасиз) қўлланиши ҳодисалари билан боғланади. Сўзни ўзак ва қўшимчаларга ажратишни билмаган абитуриент сўз ясалиши йўллари, сўз ўзгаришини, шулар билан боғланган тўғри ёзиш қоидаларини оғли равишда ўзлаштира олмаган бўлиб чиқади.

1. СЎЗ ТАРКИБИ БЎЙИЧА ТАҲЛИЛ

Сўз таркиби бўйича таҳлил морфологик таҳлилнинг бир кўриниши бўлиб, у ўз ичига бир қанча мавзуларни олади: сўзнинг ўзаги, қўшимча, қўшимчаларнинг маъно ва вазифасига кўра турлари (сўз ясовчилар, форма ясовчилар, сўз ўзгартувчилар); сўзнинг негизи; содда, қўшма, жуфт сўзлар ва бошқалар.

Сўз таркиби бўйича ўтказилмайдиган таҳлил сўздаги

икки қисми — сўзнинг асосий маъносини аниқлашчи қисми, шунингдек, сўзнинг грамматик маъносини аниқлашчи қисми ажратишдан бошланади.

Сўзнинг асосий маъносини аниқлашчи қисми ажратишда қуйидаги ҳолатлар ҳисобга олинади: сўзнинг таркибидаги тарихий ва ҳозирги ҳолат. Масалан, *қишлоқ, тўйлов, оғайни* каби сўзлар ҳозирги адабий тилда морфологик қисмларга ажралмайди, лекин бундай сўзлар тарихий жиҳатдан қисмларга ажралган.

Демак, сўзни маъноли қисмларга ажратишда *этимологик таҳлил* иккинчи даражали роль ўйнайди.

Берилган гапдаги сўзларни ўзак ва қўшимчаларга ажратишда аниқ, яққол кўришиб турадиган чизмалардан фойдаланиш ўривлидир. Маълумки, ўрта мактабларда морфологик таҳлилнинг турли усулларидан фойдаланилади. Биз бу ўривда ТошДД профессори Ш. У. Раҳматуллаев ва доцент Е. Ғ. Ғуломов усулларидан фойдаланиш, морфологик таҳлилнинг ягона, умумлашган тизмасини жорий этиш тарафдоримиз.

Масалан, кириш имтиҳони билетларида грамматик таҳлил учун қуйидаги гап берилган бўлсин:

Биз бу кунларга осонлик билан етиб келмадик. (А. Қ.)

Берилган гапдаги сўзлар, аввало, сўз таркиби бўйича таҳлил қилинади:

а) гапдаги ҳар бир сўз асл маъноли ва грамматик маъноли қисмларга ажратилади;

б) ясалган сўз бўлса, негиз ажратиб кўрсатилади; ясама негиз бўлса, ўзак ва ясовчи қўшимча; қўшма негиз бўлса, ўзақлар ажратилади;

в) сўз ўзгартувчи ва форма ясовчи қўшимчалар аниқланади;

г) имло билан боғлиқ томонлар изоҳланади.

Сўзни маъноли қисмларга ажратишда вертикал чизиклардан фойдаланилади:

Биз бу кунлар/га осон/лик билан ет/иб кел/мадик/к. (А. Қ.)

Бундан сўнг вертикал чизикларни пастга қараб чўзиш ва қисмларни изоҳлашда қулайлик ҳосил қилиш учун орасини очиб ёзиш ва қуйидагича изоҳлаш мумкин:

<i>Биз</i>	<i>бу</i>	<i>кун</i>	<i>лар</i>	<i>га</i>	<i>осон</i>	<i>лик</i>
Ўзак, ол- моли, ки- шил. ол. I шахс қўплик	Ўзак, симон кўрс. ол.	Ўзак, от, турд. от	қўш-ча ф. яс., қўплик ф-си	қўш-ча, сўз. ўзг., турл., келиш., жўн кел.	Ўзак, си- фат, ас- лий сифат	қўш-ча сўз. яс. от, яс.

негиз, ясама
нег., от, турд.
от, мавҳум
от.

<i>билан</i>	<i>ет</i>	<i>иб</i>	<i>кел</i>	<i>ма</i>	<i>ди</i>	<i>к</i>
кўмакчи соф кўм.	Ўзак, феъл II шахс, буйруқ майли	қўш-ча, ф. яс., рав-дош фор-си	Ўзак, феъл, II шахс, буйруқ майли	қўш-ча, ф-яс., оўл-сиэ форма	қўш-ча, ф. яс., зам. ф-си ўтг. зам. ф-си	қўш-ча сўз. ўзг. тусловчи, шахс-сон I шахс қўплик

Сўз таркиби бўйича таҳлилда ёрдамчи сўз туркумларига оид сўзлар ўзакка ҳам, қўшимчага ҳам киритилмайди. Чунки улар мустақил маъно ифодаламагани учун ўзак эмас, грамматик маъно ифодаласа-да, қўшимча ҳам эмас. Шунинг учун уларнинг қайси ёрдамчи сўз туркуми эканлиги изоҳланади, холос. Агар бошқа туркум вазифасида бўлса, бу ҳолат қавс ичида кўрсатилади. Юқоридаги гапда билан кўмакчисп сўз туркуми вазифасида-дир.

Иккинчи гапдаги сўзларни сўз таркиби бўйича таҳлил қилиб кўрайлик:

1-босқич

*Дарё лаб/и/да тур/иб кўклам қучоғ/и/да товлан/а/ётган
Олмазор чирой/и/га суқлан/ар/ди/м. (Ҳ. Н.)*

2-босқич

<i>Дарё</i>	<i>нинг</i>	<i>лаб</i>	<i>и</i>	<i>да</i>	<i>тур</i>	<i>иб</i>	<i>кўклам</i>
Ўзак	қўш-ча, сўз. ўзг. турл., ке- лишик, қар. кел.	Ўзак	қўш-ча, сўз. ўзг. турл. өга- лик. III шахс, бирлик	қўш-ча сўз. ўзг. турловчи, келишик ўр. пайт кел.	Ўзак	қўш-ча ф. яс. рав-дош ф-си.	Ўзак
<i>нинг</i>	<i>қучоғ</i>	<i>и</i>	<i>да</i>	<i>товлан</i>	<i>а</i>	<i>ётган</i>	
қўш-ча сўз. ўзг., турл., ке- лишик, қар. кел.	Ўзак	қўш-ча сўз ўзг., турл., эгалик. III шахс бир- лик	қўш-ча сўз ўзг., турл., келишик, ўр.-пайт кел.	Ўзак	қўш-ча ф.яс., рав дош ф-си	қўш-ча ф.яс., дош ф-си	сиф-

<i>Олма</i>	<i>зор</i>	<i>нинг</i>	<i>чирой</i>	<i>и</i>	<i>га</i>	<i>суқлан</i>
ўзак	қўш-ча сўз.яс. от. ис. жой оти яс.	қўш-ча, сўз ўзг. турл. ке- лиш., қар бел.	ўзак	қўш-ча сўз. ўзг. турл., эга лик, III шахс бир лик	қўш-ча, сўз. ўзг., турл., ке- лишник	ўзак

негиз, ясама нег

<i>ар</i>	<i>ди</i>	<i>м</i>
қўш-ча, ф. яс., сиф-дош ф-си	қўш-ча ф. яс., зам. ф- си, утган зам. ф-си.	қўш-ча, сўз ўзг., турл., эгаллик, I шахс бирлик

Баъзи жарангсиз ундош товуш билан тугаган ўзакларга унли билан бошланувчи қўшимчалар қўшилганда сўз охиридаги жарангсиз ундош товуш жаранглилашади. Сўз таркиби бўйича таҳлилда ўзбек тилидаги бу хусусият ҳисобга олиниши керак. Юқоридаги гапда қучоғида сўз шаклининг ўзак қисми аслида қучоғ эмас, қучоқдир: эгаллик қўшимчаси (-и) қўшилиши натижасида сўз охиридаги қ жарангсиз товуши г га айланган (жаранглилашган). Бундай сўзларнинг таҳлилида ўзакнинг асл шаклини унинг тепасига ёзиб кўрсатиш ҳам мумкин: қучоқ (и)да каби.

2. СЎЗ ТУРКУМЛАРИ БЎЙИЧА ТАҲЛИЛ

Сўз туркумлари бўйича ўтказиладиган таҳлил, сўз таркиби бўйича ўтказиладиган таҳлил каби, морфологик таҳлилнинг бир кўриниши бўлиб, у мактаб дастуридаги «сўз туркумлари» мавзуи масалаларини қамраб олади.

Абитуриент матндаги сўзларни туркумларга ажрата олса, гап бўлақларини аниқлашда ҳам қийналмайди. Демак, бу таҳлил ўз-ўзидан синтактик таҳлил билан боғланади. Сўз туркумларининг моҳиятига тўла тушунмасдан туриб, синтактик таҳлил вақтида гапнинг бош бўлақлари билан грамматик муносабатга киришмайдиган сўзлар («бўлақлар») ни аниқлаш мумкин эмас.

Сўз туркумлари бўйича ўтказиладиган таҳлилнинг биринчи босқичини гапдаги сўзларни туркумларга ажратишдан — сўзларни морфологик жиҳатдан тасниф қилишдан бошлаш керак. Бундан сўнг ҳар бир туркумнинг ички хусусиятлари кўрсатилади.

Юқорида, «Сўз таркиби бўйича таҳлил» бўлимида

берилган икки гапдаги сўзлар морфологик таҳлиlining 1-босқичи бўйича таҳлил шу ишнинг 2-босқичи сифатида давом эттирилади:

<i>Биз</i>	<i>Бу</i>	<i>Кун</i>	<i>Дар</i>	<i>га</i>	<i>осон</i>	<i>лик</i>
ўзак, олмош, киши, ол., I шах., кўплик	ўзак, олмош, кўрс. ол.	ўзак, от, турд. от	қўш-ча ф. яс., кўплик ф-си	қўш-ча, сўз. ўзг., кўплик турли. кел	ўзак, сифат, фат, асл. сўз.	қўш-ча яс. от яс.

негиз, ясама нег. от, турд. от, мавҳум от.

<i>билан</i>	<i>ет</i>	<i>иб</i>	<i>кел</i>	<i>ма</i>	<i>ди</i>	<i>к.</i>
қўмакчи соф қўм.	ўзак, фёъл II шахс, буйруқ майли	қўш-ча. ф. яс., рав-дош ф-си	ўзак, фёъл , I шахс, буйруқ майли	қўш-ча, ф-яс., бўл-сиз форма	қўш-ча, ф. яс., зам. ф-си. туловчи , ўтг. зам. ф-си	қўш-ча сўз. ўзг., рав-дош, шахс-соп, I шахс, кўплик

<i>Дарё</i>	<i>нинг</i>	<i>лаб</i>	<i>и</i>	<i>да</i>	<i>тур</i>	<i>иб</i>
ўзак, от, турд. от	қўш-ча, сўз ўзг. турл., келишк, қар. кел.	ўзак, от, турд. от.	қўш-ча сўз ўзг. турл. эгаллик, III шахс бирлик	қўш-ча, сўз. ўзг. ф. буйруқ	қўш-ча, ў шахс кел. май. дош	қўш-ча рав-дош ф-си

<i>қўклам</i>	<i>нинг</i>	<i>қучоқ</i>	<i>и</i>	<i>да</i>	<i>товлан</i>	<i>а</i>
ўзак, от, турдош от	қўш-ча сўз, ўзг., турл. келишик , қар. кел.	ўзак. от, тур-сўз	қўш-ча сўз. ўзг. турл. келишк, қар. кел.	қўш-ча сўз. ўзг., турл. келишк, қар. кел.	ўзак, фёъл III шахс, буйруқ майли	қўш-ча ф-яс., рав-дош ф-си

<i>ётган</i>	<i>Олма</i>	<i>зор</i>	<i>нинг</i>	<i>чирой</i>	<i>и</i>
қўш-ча ф. яс., сиф-дош ф-си	ўзак, от, турд. от	қўш-ча, сўз яс., жой оти яс-чи	қўш-ча сўз. ўзг., турл. келишк, қар. кел.	ўзак, от, турд. от	қўш-ча сўз ўзг., турл., эгаллик, III шахс бирлик

негиз, ясама нег. от, турд. от

<i>га</i>	<i>суқлан</i>	<i>ар</i>	<i>ди</i>	<i>м</i>
қўш-ча, сўз. ўзг. турловчи, келишик, жўн. келиш.	ўзак, фёъл , II шахс, буйруқ майли	қўш-ча, ф. яс., сиф-дош ф-си	қўш-ча, ф. яс., зам. ф-си, ўтган зам. ф-си.	қўш-ча, сўз ўзг., туловчи, шахс-соп, I шахс, бирлик

Шундай қилиб, ҳар иккала гап морфологик таҳлилнинг икки босқичи бўйича (сўз таркиби бўйича ва сўз туркумлари бўйича) таҳлил қилинди: тўлиқ морфологик таҳлил амалга оширилди. Унинг баъзи хусусиятларига методик изоҳлар берамиз.

1. Отлар гапда доимо сон ва келишк шаклларига эга бўлади. Юқоридаги 2-гапда қатнашган от сўзлар **дарё, кўклам, Олмазор** белгисиз (қўшимчасиз) бўлса-да, аслида қаратқилч келишиги формасида қўлланган. Лекин таҳлилда буларнинг асл шакли ҳисобга олинди (қўшимчалар қавс ичида кўрсатилди ва таҳлил қилинди.)

Худди шу каби қўшимчага эга бўлган, лекин маълум грамматик шаклда турган сўз шаклларини морфологик таҳлилда эътиборга олиб, тўғри ва тўлиқ изоҳлашга алоҳида диққат қилиш зарур. Чунки сўзнинг ҳақиқий морфологик шаклини тўғри аниқламаслик синтактик таҳлилда, айниқса, гап бўлакларини изоҳлашда хатоларга олиб келади.

2. Юқорида таъкидлаганимиздек, сўзларнинг морфологик таркибини аниқлашда унинг ҳозирги ҳолати ҳисобга олинади (этимологик таҳлил иккинчи ўринда кўрсатилади). Масалан, юқоридаги мисолда **кўклам** ва **суқланардим, товланаётган** сўзлари ҳозирги ўзбек тили нуқтаи назаридан яхлит бир сўз туюлади, тарихий таркиби унутилган. Аслида **кўклам** — **кўк+ла+м** қисмларига бўлинади, **кўк** ўзагига сўз ясовчи (фёъл ясовчи)-**ла**, бундан сўнг яна сўз ясовчи (от ясовчи)-**м** қўшилган. Натижада, «кўкарувчи фасл» маъносидаги **от-сўз** ясалган. Бу — сўзнинг этимологик томони. Худди шунингдек, **суқланмоқ, товланмоқ** фёъллари ҳам **суқ** ва **тоб** отига фёъл ясовчи **-лан** қўшилишини натижасида ҳосил бўлган. Шундай қилиб, сўзнинг этимологик томони умумий морфологик таҳлилда ҳисобга олинмайди, лекин баъзан махсус этимологик кузатув сифатида ҳисобга олинади.

3. Морфологик таҳлилда қўшимчаларнинг тузилишига кўра содда ва мураккаб бўлишини ҳам унутмаслик керак. Баъзан икки мустақил содда қўшимча бирлашган ҳолда яхлит бир грамматик маъно англатиб келади, уларни қисмларга ажратиб мумкин эмас. Юқоридаги мисолда **-ётган (товланаётган сўздаги)** қўшимчаси мураккаб қўшимчадир. Бу қўшимча **-ёт** ва **-ган** қўшимчаларининг бир маъно англатишини асосида ясалган.

Энди морфологик таҳлилнинг мураккаб томонлари-

дан бўлган сўз туркумларининг ўзаро вазифадонлиги (бир туркум сўзининг иккинчи туркум вазифасида келиши) ва ёрдамчи сўзларни изоҳлаб бериш масалалари ҳақида тўхталамиз.

Масалан, морфологик таҳлил учун қуйидаги гап берилган бўлсин: Улғ/ай/иб йигит бўл/ди, оқ/у қора/ни тани/ди (С. Аҳмад).

Улғ	ой	иб	йигит	бўл	ди	оқ	у
ўзак, сифат с. яс., асл.си-ф.яс., фат	қўш-ча, ф.яс., рав-дош ф-си	қўш-ча, ф.яс., рав-дош ф-си	ўзак, от турд. II шахс от	ўзак, феъл буйруқ майли	феъл, ф.яс., зам. ф-си ўтг. зам ф-си	ўзак, сифат, асл., зам сифат	юклама

негиз, қўш-ма нег. жуфт сифат (отлашган)

қора	ни	тани	ди
ўзак, сифат, асл. сифат	қўш-ча, сўз. ўзг. турловчи келишик, туш. кел.	ўзак, феъл, III шахс, буйруқ майли	қўш-ча ф.яс., зам. ф-си, ўтг. зам. ф-си

Кўринадики, юқоридаги гапда оқу қорани сўз формаси ўзига хос мураккаб семантик ва грамматик хусусиятларга эга. Биз сифатларнинг гапда асосан сифатловчи аниқловчи вазифасида келишини биламиз. Лекин гапдаги оқу қора жуфт сифати аниқловчи вазифасида эмас; унга тушум келишиги қўшимчаси -ни қўшилган ва гапда воқитасиз тўлдирувчи вазифасида қўлланган. Бунинг сабаби: оқу қорани сўзи от ўрнида қўлланганидир.

Мазкур сўзнинг от сўз ўрнида қўлланганини унга тушум келишиги қўшимчаси (-ни) қўшилганидан, сўроғининг алмашганидан (оқу қора — қандай?, оқу қорани — нимани?) ва белги маъносини эмас, предмет маъносини билдираётганидан билишимиз мумкин.

Морфологик таҳлилда бундай хусусиятни — бир туркум сўзининг иккинчи бир туркум сўзи ўрнида қўлланишини алоҳида диққат билан аниқлаш ва изоҳлаш керак. Аввало, асл туркуми кўрсатилиб, сўнг қавс ичига шу сўзнинг қайси туркум сўзи вазифасида келаётганини ёзиб қўйиш керак. Чунки морфологик ҳодисалар билан синтактик ҳодисаларнинг узвий боғлиқлиги бор. Гапдаги сўзларнинг грамматик шаклини, маъно ўзгаришлари ва

синтактик вазифасини тўғри англамаслик грамматик таҳлилни тўғри амалга оширишга монелик қилади. Яна бир гапни таҳлил қилайлик:

1- б о с қ и ч

Ёмон/ни танқид/қил/а/ди, яхши/га тақлид қил/а/ди (Мақол).

		2- б о с қ и ч				
<i>Ёмон</i>	<i>ни</i>	<i>танқид</i>	<i>қил</i>	<i>а</i>	<i>ди</i>	<i>яхши-</i>
ўзак, сп-фат, асл. сиф., (от-лаш)	қўш-ча, сўз. ўзг., турл., келишик, жўн. кел.	ўзак, от. турд. от	ўзак, феъл. II шахс. буйруқ майли	қўш-ча, ф. яс., рав-дош ф-си	қўш-ча, ф. яс., зам. ф. ўтг. зам, ф-си	ўзак, сиф. асл. сифат (от-лаш)
<i>га</i>	<i>тақлид</i>		<i>қил</i>	<i>а</i>	<i>ди</i>	
қўш-ча., сўз. ўзг., турл., келишик, жўн. кел.	ўзак, от. турд. от		ўзак, феъл. II шахс. буйруқ майли	қўш-ча, ф. яс., рав-дош ф-си	қўш-ча, ф. яс., зам. ф., ўтг. зам., фор-си.	

Таҳлилдан маълум бўладики, гапдаги икки сўз ўз туркуми вазифасида эмас, бошқа туркум ўрнида қўлланган: ёмонни ва яхшига.

Ёмон ва яхши сўзларининг мазкур гапда от вазифасида эканини шу сўзлар қандай бўлақлар билан боғлангани билан, қандай сўроққа жавоб бўлаётгани билан, қандай маъно англатаётгани ва қайси туркум қўшимчаларини қабул қилгани билан изоҳлаш мумкин. Ёмонни ва яхшига сўз формаларининг гапда тўғридан-тўғри боғланган сўзлари тушган, аслида:

Ёмон одамни танқид қилади, яхши одамга тақлид қилади.

Аниқловчи-аниқланмиш ҳолатидаги ёмон одамни ва яхши одамга бирикмаларининг аниқланмиш сўзлари (бўлақлари) одамни ва одамга гапда қўлланмаган: нуткий иктисод қилинган. Натижада, аниқланмиш бўлақ (одам) нинг маъноси, грамматик формалари ва вазифаси тўлиқ равишда аниқловчиларга — ёмон ва яхши сўзларига ўтган.

Сифат сўзлар — ёмон ва яхши келишнинг қўшимчалари билан биргаликда тўлдирувчи вазифасидадир. Биз биланмиш, сифат сўзлар ўз туркуми ўрнида қўллansa, ҳеч қачон тўлдирувчи вазифасида келмайди. Сифатлар юқоридаги гапда от вазифасини қабул қилгани учунгина, тўлдирувчи вазифасида кела олган. Шундай қилиб, морфологик таҳлил билан синтактик таҳлил зич боғланган:

бири иккинчисини тўлдиради. Агар морфологик таҳлилда сўзларнинг вазифа алмашишувига, бошқа туркум вазифасида қўлланишига аҳамият берилмаса, синтактик таҳлилда, айниқса, гап бўлақларини аниқлашда чалкашликларга йўл қўйишимиз мумкин.

Кўчиш барча туркум сўзлари орасида бор. Келтирилган мисолларда сифат от туркуми вазифасида қўлланган бўлса, от сўзлар сифат вазифасига кўчган бўлиши ҳам мумкин. Масалан, *Мирзакаримбой — тулки одам. (Ойбек)* гапида *тулки* турдош оти барча белгиларига кўра сифат ўрнида қўлланган: сўроғи — *қандай одам?* Жонли предмет тушунчасини билдирувчи *тулки* сўзи гапда предмет белгисини билдирувчи сифат ўрнида қўллангандир. Яна мисоллар:

1. Мўътабар **атлас** кўйлак кийиб олган эди.
2. Машинани **тахта** кўприкдан ўтказдилар.
3. Собиржон **тилла** соат сотиб олди.
4. Мис чойнакда сув тез қайнайди.

Ўзбек тилида сифатдош сўзлар ҳам от ва бошқа туркумлар ўрнида қўлланиши мумкин.

Кўр(ган)ни эшит(ган) енг(иб)ди. (Мақол)

<i>Кўр</i>	<i>ган</i>	<i>ни</i>	<i>эшит</i>	<i>ган</i>	<i>енг</i>	<i>иб</i>	<i>ди</i>
Ўзак, кўш-ча,	кўш-ча,	кўш-ча	Ўзак, кўш-ча,	кўш-ча,	Ўзак,	кўш-ча	кўш-ча
фезъл, ф. яс.,	сўз. ўзг.	фезъл, ф. яс.,	фезъл, ф. яс.,	фезъл,	ф. яс.,	ф. яс.,	ф. яс.,
соф сиф-дош	турли.	соф сиф-дош	соф сиф-дош	соф	рав-дош	зам. ф.	
фезъл ф-си	келишик,	фезъл ф-си	фезъл	ф-си	ўтган	зам.	
	туш. кел.				зам.	ф-си.	

Ўзак, фезъл, сифатдош
(от вазифасида)

Ўзак, фезъл, сифат-
дош (от вазифасида)

Гапдаги ҳар икки сифатдош (*кўрганни* ва *эшитган*) от ўрнида келган. Белгилари:

1. Ҳар икки сифатдош келишик формасида (бири бош, иккинчиси тушум).

2. Сўроғи сифатдошники эмас, от сўзиники: *кимники?*, *ким?*

3. Маъноси — белги эмас, предмет (жонли предмет): *Кўрганини эшитган енгибди.*

4. Синтактик вазифаси — аниқловчи эмас, тўлдирувчи ва эга.

Қуйидаги жумлада ҳам сифатдош сўзлар от туркуми вазифасида қўлланган:

Билмаганини сўраб ўрганган — олим (Навоий).

МОРФОЛОГИК ТАҲЛИЛ

<i>бил</i>	<i>ма</i>	<i>гап</i>	<i>ни</i>	<i>сўра</i>	<i>б</i>	<i>ўрган</i>
Ўзак, фeъл.	қўш-ча ф. яс.,	қўш-ча, ф. яс.,	қўш-ча сўз. ўзг.	Ўзак, II шахс,	қўш-ча, ф. яс.,	Ўзак, фeъл
II шахс, бўйруқ майл	фeълнинг бўлишсиз формаси	сиф-дош ф-си	турловчи, келишик, туш. кел.	бўйруқ майли	рав-дош ф-си	II шахс, бўйруқ майли

Ўзак, сифатдош (отлашган сўз)

гап

олим

(дир)

қўш-ча

Ўзак, от, турд.

кесимлик

ф. яс., сифатдош
формаси

от

кўрс., бел-
гисиз

сифатдош (отлашган сўз)

Бироздан сўнг тур-тур бошланди. (А. Қ.)

Гандаги *бироздан* (ўзаги асли равиш) ва *тур-тур* (фeъл) сўзлари ҳам ўз туркуми вазифасида эмас, от вазифасида қўлланган. Асосий белгилари, аввалги гап таҳлилида қайд этганимиздек, от қўшимчаларини олгани, сўрови ўзгаргани ва от бажарадиган синтактик вазифада эканлигидир.

Тилимизда сон сўзлар ҳам бeнча туркум вазифасига кучини мумкин:

Бир китоб ўқийди, бири шахмат ўйнайди.

Гандаги *бири* сўзлари от сўз ўрнида (вазифасида) қўлланган, гапда эга вазифасидадир. (Бундан ташқари, гапдаги *китоб* ва *шахмат* сўзлари тушум келишиги формасида, лекин белгисиз қўлланган.) Яна мисоллар:

1. Ўн беш учга касрсиз бўлинади.

2. Олимларнинг иккиси ҳам тунроқинуюс эдилар (*Ойбек*).

3. Камининг еттиси ўтгандан кейин Олимбува дадамга учрабди.

(*А. Қ.*)

Ўзбек тилида ҳатто тақлид сўзлар ва боғловчилар ҳам от ўрнида қўлланиши мумкин.

Масалан:

1. Болаларнинг шов-шувини тинди. (*Газетадан*)

2. Қўшини қишлоқдан отларнинг душур-душурини эшитилиб турарди. (*А. Қ.*)

3. Тўйга уч кун қолганда «лекмини» чиқиб қолди. (*А. Қ.*)

Равиш туркумига мансуб бўлган сўзлар гапда баъзан сифат ва от туркумидаги сўзлар ўрнида қўлланиши мум-

кин. Таҳлил пайтида бундай хусусиятларни пмкони қадар тўлиқ изоҳлаб ўтиш керак. Масалан: *Кўнга чопган оздан қуруқ қолади (Мақол)*.

Бу гапдаги *кўнга* ва *оздан* бўлаклари тўлдирувчи вазифасидадир, материали эса равиш — *кўн, оз*. Бу равишлар от ўрнига ўтгани сабабли отнинг грамматик белгиларини қабул қилган: 1. Келишик қўшимчаларини олган. 2. Гапда ҳол эмас (равишнинг асосий синтактик вазифаси ҳол бўлиш), тўлдирувчи вазифасида келган. 3. Ҳаракат белгиси маъносини эмас, балки предмет тушунчасини ифодалаган (мазкур гапда сифатдош сўз — **чопган ҳам ўз** вазифасида эмас, отлашгандир).

Хулоса қилиб шунни айтиш мумкинки, ўзбек тили гап қурилишида сўз туркумлариаро вазифа алмашинув анчагина кенг тарқалган. Морфологик таҳлилда тилимиздаги мана шу хусусиятга алоҳида диққат билан қараш ва гапдаги сўзлар аслида қайси сўз туркуми ва қайси туркум вазифасида қўлланганини тўлиқ изоҳлаб бериш талаб қилинади. Бу нарса, ўз ўрнида, синтактик таҳлилни тўғри амалга оширишга замин ҳозирлайди.

СИНТАКТИК ТАҲЛИЛ

Синтактик таҳлил — грамматик таҳлилнинг таркибий қисмидир. Грамматик таҳлилнинг бир қисми — морфологик таҳлил ўтказиш усули юқорида кўрсатилди. Ҳар иккала таҳлил усули бир-бири билан боғланади, бири иккинчисини тўлдиради, аниқлайди. Чунки грамматика **морфология** ва **синтаксис**ни ўз ичига олади. **Морфология** — сўзнинг тузилишини, сўзнинг нутқда ўзгариш қоидаларини, сўзларнинг туркумланишини ўрганса, синтаксис сўз бирикмасида ва гапда сўзларнинг бирикши йўлларини, гап тузилишсини, турларини, гапнинг бўлакларга ажратилишини ўрганadi. Кўринадики, грамматиканинг теги ҳуқуқли, мустақил қисмлари бўлган морфология ва синтаксис бири иккинчиси билан узвий боғлиқдир.

Синтактик таҳлил сўз бирикмаси, гап ва гап бўлаклари бўйича ўтказилади. Синтактик таҳлилда тиниш белгиларининг вазифалари ҳам кўрсатиб ўтилади.

Имтиҳон билетларида таҳлил учун ифода мақсадига ва тузилишига кўра турлича бўлган гаплар берилиши мумкин. Гапларнинг аввало тузилишига кўра содда ёки қўшма гаплар эканлигини, ифода мақсадига кўра дарак, сўроқ, буйруқ гап эканлигини аниқлаб олиш гапларни

тўлиқ синтактик таҳлил қилишнинг тўғри олиб борилишини таъминлайди. Масалан, берилган гап кўшма гап бўлса, унда икки ва ундан ортиқ кесим бўлади (уюшган кесим бунга қирмайди), кўпинча икки эга мавжуд бўлади, боғловчилар ва интонация содда гаплар (содда гап қисмлари) ни боғлашга хизмат қилган бўлади; агар берилган гап содда гап бўлса, биргина фикр маркази мавжуд бўлади, кесим ҳам биргина бўлади (уюшиқ кесим бундан мустасно) ва ҳоказо.

Таҳлил учун берилган гап ифода мақсадига кўра буйруқ ёки сўроқ гаплар бўлса, шунингдек, шеърый парча бўлса, уларда гап бўлақларининг тартиби ўзгарган бўлиши мумкин, иккинчи даражали бўлақлар (айниқса, тўлдирувчи ва аниқловчи) қўлланган бўлиши ҳам мумкин, тиниш белгиларини қўллашда ҳам ўзига хос хусусиятлар бўлади.

Шундай қилиб, берилган гапни ифода мақсадига ва тузилишига кўра турини аниқлаб олиш сўз бирикмаси бўйича ва гап бўлақлари бўйича таҳлил қилишни осонлаштиради. Шунингдек, гапларнинг ҳис-ҳаяжоннинг иштирокига кўра тури ҳам аниқланади.

Демак, имтиҳон билетиде берилган гап, аввало, уч нуқтага назардан аниқлаб олинади:

1. Гапнинг ифода мақсадига кўра тури.
2. Гапнинг тузилишига кўра тури.
3. Ҳис-ҳаяжоннинг иштирокига кўра тури.

Синтактик таҳлил мазмунига кўра 3 хил бўлади.

- а) гапда сўзларнинг боғланиши (сўз бирикмалари);
- б) содда гап қурилиши;
- в) кўшма гап қурилиши.

1. Гапда сўзларнинг боғланишига оид таҳлилда:

- а) тенг ва эргаш боғланиш;
- б) эргаш боғланишнинг турлари (мослашув, бошқарув, битишув);

в) эргаш боғланишни ҳосил қилувчи воситалар (сўз формалари, кўмақчилар, сўз тартиби, оҳанг) аниқланади.

2. Содда гап қурилиши бўйича:

- а) гапнинг ифода мақсадига кўра тури;
- б) гапнинг тузилишига кўра тури: ёйиқ ёки ййиқ

гаплиги;

в) бир бош бўлакли ёки икки бош бўлакли гаплиги; тўлиқ ва тўлиқсиз гап эканлиги;

г) гап бўлақлари ва уларнинг ифодаланиши аниқланади.

Бундан кейин айрим гап бўлаги олиниб, маъноси, ифодаланиши, тузилиши, характери, қайси гап бўлагига боғланаётгани ва қандай сўроққа жавоб бўлиши таҳлил қилинади. (Қўшма гапларни таҳлил қилиш усули ҳақида кейинроқ тўхталамиз.)

СОДДА ГАП БЎЙИЧА СИНТАКТИК ТАҲЛИЛ

Масала: **Инсон илм ва меҳнат билан бахтли бўлади.**

1. Гапда сўзларнинг боғланиши:

а) **инсон бахтли бўлади** — эргаш боғланиш, мослашув, эга ва кесим мослиги; **билм ва меҳнат** — тенг боғланиш, боғловчи орқали; в) **илм билан бахтли бўлади** — эргаш боғланиш, бошқарув, кўмакчи орқали; г) **меҳнат билан бахтли бўлади** — эргаш боғланиш, бошқарув, кўмакчи орқали.

2. Содда гап қурилиши бўйича:

а) ифода мақсадига кўра — дарак гап;
б) тузилишига кўра — содда гап, содда ёйиқ гап;
в) бош бўлақларнинг иштирокига кўра — икки бош бўлақли гап;

г) тўлиқ ёки тўлиқсизлигига кўра — тўлиқ гап;

д) гап бўлақлари аниқланади (дастлаб бош бўлақлар, сўнг иккинчи даражали бўлақлар аниқланади). Бош бўлақлардан, аввало, кесим аниқланади, чунки кесимсиз гап бўлиши мумкин эмас, эга қатнашмаган гаплар бўлиши мумкин. **Ўзбек тилида кесим кўпинча (одатда) гапнинг охирида жойлашган бўлади ва нима қилди?, нима қиляпти? каби сўроқларга жавоб бўлади.**

Юқоридаги гапда кесим **нима бўлади?** сўроғига жавоб бўлади: **бахтли бўлади.** Сўнгра кесимга ким?, нима? сўроқлари берилиб, эга аниқланади. Юқоридаги гапнинг эгаси — **инсон.**

Иккинчи даражали бўлақлар гапнинг бош бўлақларига боғланади, уларни тўлдиради, аниқлайди, изоҳлайди. Шунинг учун ҳам улар «иккинчи даражали бўлақлар» дейилади. Иккинчи даражали бўлақларнинг баъзилари, одатда, эгага, баъзилар эса кесимга боғланган бўлади, баъзан иккинчи даражали бўлақ бошқа бир иккинчи даражали бўлақка боғланиб келади.

Юқоридаги гапда эгага боғланган иккинчи даражали бўлақлар йўқ, гапда барча бўлақлар кесимга боғланган. Иккинчи даражали бўлақларни аниқлаш учун эга ва кесимга сўроқлар берилади. Юқоридаги гапда эгага боғланган бўлақлар бўлмагани учун фақат кесимга сўроқ-

лар берамиз: нима билан бахтли бўлади? жавоб: илм билан ва меҳнат билан. Демак, билан кўмакчиси ҳам илм, ҳам меҳнат сўзига боғланиб, шу сўзларни кейинги сўз (бахтли бўлади) билан грамматик муносабатга киритган. Илм билан ва меҳнат билан бўлаклари ҳаракат ўтган маъно маъносини ифодалагани учун тўлдирувчи ва-зифасидадир.

Ҳап бўлаклари бўйича таҳлилда ҳап бўлакларининг турли чизиқчалар воситасида кўрсатиш ҳам мумкин (ҳап бўлаклари турли чизиқлар воситаси билан кўрсатилади): эганинг тагига бир тўғри чизиқ (———), кесимнинг тагига икки тўғри чизиқ (————), тўлдирувчининг тагига пунктир чизиқ (— · —), аниқловчининг тагига тўлқинли чизиқ (~ ~ ~ ~), ҳолнинг тагига нуқтали узун чизиқ (. . . .) чизиб кўрсатилади. Бу усул бошқача усуллар (чизмага солиб кўрсатиш, жадвал чизиб кўрсатиш, тенасига ёзини ва бошқалар) га нисбатан энг қулай усул саналади. Лекин чизиқлар ҳап бўлакларининг ички хусусиятларини кўрсата олмайди (масалан, тўлдирувчининг турлари, аниқловчининг турлари, ҳолнинг маъно турлари каби). Шунинг учун бу усулдан фойдаланганда ҳар бир ҳап бўлагининг ички таснифини унинг тенасига ёзиб кўрсатиш билан изоҳни тўлдириши мумкин.

Масалан:

в -ли тўлд. в- ли тўлд.

1. Илм ва меҳнат билан бахтли бўлади. сиф.ан эга қар.ан, ҳоли -в-сиз тўлд.

Ҳайратли болалар мактаб боғида мева тердилар. тердилар.

Ҳап бўлаклари бўйича таҳлилни ҳар бир ҳап бўлагини тик чизиқлар билан ажратиб, сўзлар воситасида изоҳлаш ҳам мумкин. Бунда ҳам ҳап бўлакларининг хусусиятларини тўла акс этади.

М а с а л а н :

<i>Эргалабки</i>	<i>кучли</i>	<i>шамол</i>	<i>мактаб</i>
аниқ-чи,	аниқ-чи,	эга, (от	аниқ-чи
сиф-чи аниқ.	сиф. аниқ.	б-н ифода-	қар. аниқ. (от
(сиф. б-н	(сиф. б-н	ланган)	б-н иф-ган)
иф-ган)	иф-ган		
<i>боғидаги</i>	<i>дарактларнинг</i>	<i>меваларини</i>	<i>тўкиб юборди</i>
ҳол, ўрин ҳоли	аниқловчи, қар.	тўлдирувчи,	кесим, феъл
(от б-н иф-ган)	аниқ. (от	вос.сиз тўлд.	кесим, мурак-
	б-н иф-ган)	(от б-н иф-ган)	каб кесим

Энди қуйидаги гапни тўлиқ синтактик таҳлил қиламиз:

Собиржон аканинг катта ўгли ҳунар мактабида ўқийди.

1. Гапда сўзларнинг боғланиши:

а) ўгли ўқийди — эрг. боғланиш, мослашув, эга-кесим мослиги;

б) Собиржон аканинг ўгли — эрг. боғланиш, мослашув, қаратқичли мослашув;

в) катта ўгли — эрг. боғланиш, битишув, оҳанг орқали;

г) ҳунар мактабида — эрг. боғланиш, мослашув, қаратқичли мослашув;

д) мактабида ўқийди — эрг. боғланиш, бошқарув -да қўшимчаси орқали.

2. Содда гап қурилиши бўйича:

а) дарах гап; б) содда ёйиқ гап; в) икки бош бўлакли гап; г) тўлиқ гап; д) гап бўлақларини аниқлаш:

Собиржон аканинг катта ўгли ҳунар мактабида ўқийди.

Синтактик таҳлил ўтказишда ибора ва ажралмас боғланмалар (эркин маъноли турғун боғланмишлар) орқали ифодаланган гап бўлақлари ҳақида жиддий ўйлаб иш тутуш лозим. Ибора ҳам, ажралмас боғланмалар ҳам сўзга тенг, бир тушунча (маъно) англатади, гапда бир гап бўлаги вазифасида қўлланади.

Масалан:

1. *Подира ўша воқеани кўнглидан ўтказди. (Газетадан.)*

2. *Мулла Норқўзи олдидан келса тишлар, кетидан келса тепар эди. (А. Қ.).*

3. *Тошкент Давлат дорилфунуни талабалари Туркияга жўнаб кетдилар. (Газетадан.)*

Агар гаплардаги иборалар ва турғун боғланмаларни ҳисобга олмай, уларнинг таркибидаги сўзларни алоҳида-алоҳида гап бўлагига ажратиб юборсак, тамоман нотўғри қилган бўламиз, бу сўзларнинг кўчма маънода ва мустақил қўлланганини эътиборга олмаган бўламиз. Аслида тўғри ва кўчма маъноли бундай ибора ва боғланмалар, одатда биргина сўроққа жавоб бўлиб ўзи боғланган сўзга нисбатан яхлит ҳолда муносабатга киришади.

ГАП БУЛАКЛАРИНИ АНИҚЛАШ УСУЛИ ҲАҚИДА

Маълумки, гап бўлақлари бўйича таҳлил бош бўлақларни аниқлашдан бошланади. Эга ва кесим аниқланган

даш сўнг уларга боғланган бўлақлар — иккинчи даражали бўлақлар белгиланади. Масалан: **Бу тепаликка чиқиш орқада қолган йўлнинг азобидан ҳам ортиқроқ бўлди** гапда кесим — ортиқроқ бўлди. Кесимга ким?, нима? сўроқларини бериб, шу сўроққа жавоб бўлувчи бўлақлар аниқланади: бу — **чиқиш** сўзидир. Демак, **чиқиш** бўлагига эга вазифасида. Чунки ким?, нима? сўроқлари фақат эгага тааллуқлидир. Шундан сўнг кесимга саволлар бериб, кесим гуруҳи, эгага саволлар бериб, эга гуруҳи аниқланади: **нимадан ҳам ортиқроқ бўлди?** — азобидан ҳам: демак, тўлдирувчи вазифасида, ниманинг азобидан ҳам **ортиқроқ бўлди?** — орқада қолган йўлнинг, демак, бу бўлақ — аниқловчи. Бу гапда кесимга боғланувчи бўлақ бошиқа йўқ, қолган иккинчи даражали бўлақлар эгага боғланган бўлиб чиқади.

Бу тепаликка чиқиш орқада қолган йўлнинг азобидан ҳам ортиқроқ бўлди.

Нимага чиқиш? — **тепаликка**, демак бу бўлақ — тўлдирувчи, эгага боғланган; қайси тепаликка **чиқиш?** — **бу**, демак, у аниқловчи: қайси?, қандай?, қанақа? каби сўроқлар аниқловчига, аниқроғи, сифатловчи аниқловчига берилади.

Шундай қилиб, гап бўлақларининг тури, одатда, бир-бирига нисбат бериб аниқланади. Чунки, эга кесимга, кесим эгага нисбатан тўлдирувчи тўлдирмишга, ҳол ҳолланмишга, аниқловчи аниқланмишга нисбатан тайинланади. Нисбат берилувчи асос бўлмас экан, у ёни бу бўлақ ҳақида гапирини мумкин эмас.

Масалан, аниқланмиш бўлмас экан, аниқловчи ҳақида; кесим бўлмас экан, эга ҳақида гапириб бўлмайди. Гап бўлақларининг турини белгилашда синтактик алоқага киришувчи асосларнинг тури, шакли, бир-бирига нисбати, лексик-семантик хусусияти ва уларнинг синтактик алоқага киритувчи воситалар асосга олинади.

Тўғри, гапнинг бўлақларига сўроқлар бериш усули билан аниқлаш баъзи жиҳатларидан ўзини оқлай олмайди. Масалан, **Биз кетдик бўлмаса, хола.** (А. Қ.) гапда **биз** ҳам, **хола** ҳам бир хил сўроққа, ким? сўроғига жавоб бўлади, лекин уларнинг биринчиси (**биз**) гапнинг бўлагига — эга, иккинчиси эса (**хола**) гапнинг бўлагига ҳисобланмайдиган унсур — ундалмадир. Сўроқлар синтактик алоқа асосида боғланган сўзларнинг биридан иккинчисига томон қўйилганда, улар ёрдамида гапнинг бўлак-

ларнинг белгилан мумкин бўлади. Бунда ундалма ва кириш сўзлар билан гап бўлакларининг чегараси аниқланади, лекин гап бўлакларининг турини белгилашда бу усулдан ҳамма вақт ҳам фойдаланиб бўлмайди. Масалан, **Соғлигимиз — бойлигимиз** (*Мақол*) мисолида гапнинг бўлаклари мавжудлигини сўроқлар ёрдамида аниқлаш мумкин, бироқ уларнинг қайси бири гапнинг қандай бўлаги эканини сўроқлар воситасида аниқлаб бўлмайди. Чунки бу гапдаги бўлакларнинг ҳар иккови бир хил сўроққа — **н и м а?** сўроғига жавоб бўлса ҳам, уларнинг бири — эга, иккинчиси — кесимдир.

Гапнинг бўлаклари махсус грамматик кўрсаткичларга эга бўлганда, сўроқлар уларнинг турини аниқлаш учун ёрдам бериши мумкин. Масалан, гапдаги бирор сўз (бўлак) **к и м н и?**, **н и м а н и?** сўроқларидан бирига жавоб бўлса, тўлдирувчи, воситасиз тўлдирувчи **н и м а қ и л д и?**, **н и м а қ и л а с а н?** каби сўроқлардан бирига жавоб бўлса, кесим деб кўрсатилади. Лекин бу гап бўлакларининг турини аниқлашдаги соф амалий усулдир. Назарий жиҳатдан караганда, гапдаги у ёки бу сўз (бўлак) шундай сўроқларга жавоб бўлгани учун тўлдирувчи ёки кесим вазифасида келаётгани йўқ, балки унинг ўзи тўлдирувчи ёки кесим бўлганидан шундай сўроқларни талаб қилаётир.

Шундай қилиб, синтактик алоқа, унинг тури гапни бўлакларга ажратишда асосий омилдир.

Гапнинг бўлаклари орасидаги алоқа турли воситалар билан ифодаланиди: сўз шакллари орқали (*сендан сўради*), ёрдамчи сўзлар орқали (*машина билан тердик*), тартиб ва интонация орқали (*ям-яшил далалар — далалар ям-яшил*).

Гап бўлакларининг турини аниқлашда кўпинча унинг грамматик шаклига эътибор берамиз. Тўғри, қараткич келишиги шаклидаги сўз аниқловчи, тушум келишиги формасидаги сўз эса тўлдирувчи бўлади. Бироқ ўрин-жайт, чиқинчи ва жўпаливи келишиклари шаклидаги сўзлар тўлдирувчи ҳам, ҳол ҳам бўлиши мумкин. Бундай вақтда гап бўлакларининг грамматик шакли уларнинг турини белгилан учун асос бўла олмайди. Гап бўлакларининг турини белгиланда синтактик алоқага киришувчи белгиларнинг семантик хусусиятлари ҳам ҳисобга олинishi керак.

Китоб завқ билан ўқилиши керак (ҳол).

Икхатаи машина билан териб олдиж (тўлдирувчи).

Кўришида буюк ишлар энди бошланган (ҳол).

Зулфияда барча инсоний хислатлар бор эди (тўлдирувчи). Мисоллардаги бир хил шаклдаги (келишик шаклидаги) ва кўмакчили гап бўлақларининг вазифаси бир хил эмас: бири — тўлдирувчи, бири — ҳол. Бундай фарқ ўша сўзлар (бўлақлар) нинг семантик-синтактик хусусиятиридан келиб чиқади ва турлича саволларга жавоб бўлади. Қиёслаб кўрайлик: юқоридаги биринчи гуруҳ мисолнинг биринчисида **завқ билан** бўлаги қандай? қайта рз да? сўроқларига жавоб бўлади, демак, ҳол вазифасида, иккинчи гапдаги машина билан бўлаги эсанима билан? сўроғига жавоб бўлади — тўлдирувчи.

ГАП БЎЛАҚЛАРИ БИЛАН МУНОСАБАТГА КИРИШМАЙДИГАН «БЎЛАҚ»ЛАР ТАҲЛИЛИ

Синтактик алоқа гап бўлақларининг асосий белгисидир. Бу нарса гапнинг бўлақлари билан ундалма, кириш гаплар ўртасидаги фарқни аниқлаш учун имкон беради.

Ундалма, кириш сўз ва кириш гапдаги бошқа сўзлар — бўлақлар билан синтактик алоқага киришмайди. Шунга кўра, улар одатда гапнинг бўлақлари ҳисобланмайди. Амалда кўпгина абитуриентлар ундалма ва кириш бўлақларини гап бўлаги сифатида ҳисоблаб, хато қиладилар.

Агар имтиҳон билетиди ундалма, кириш сўз ва кириш гаплар иштирок этган гаплар берилган бўлса, синтактик таҳлилди уларга қандай ёндашиш керак? Қўйшди мана шу саволга жавоб берамиз.

Ундалма — сўзловчининг нутқи қаратилган, бошқа бир шахс ёки предметни ифодалаган сўз ёки сўз бирикмасидир. Ундалма бош келишикдаги от ёки от маъносидаги сўзлар орқали ифодаланиб, гапнинг умумий мазмунини тўлдиради, гапнинг кимга қарашли эканини кўрсатиб туради. Ундалманинг мана шу белгилари уни худди ага вазифасидаги бўлақ (сўз) га ўхшатиб туради.

Мисоллар:

1. Қизим, бунақа йигитдан совчи бир марта келади! (О. Ёқубов)
2. Хой, қизим, қайқда қолдинг? (А. Қ.)
3. Мен шошилаётганим йўқ, болам. (М. Ибр.)
4. Собир Умарович, сизнинг жонингиз халқ учун, ватан учун керак (Яшин).

Гаплардаги ундалмалар ўзи қатнашган гапнинг бошқа бўлақлари билан грамматик муносабатга киришмайди-

гап, сўзловчининг нутқи қаратилган шахс ёки предмет-
ни ифодаловчи бўлаклар, холос.

Синтактик таҳлилда бундай гаплардаги ундалмалар-
га қуйидагича ёндашилади:

Қизим, бунақа йиғитдан совчи бир марта келади.
совчи — эга; келади — кесим; бир марта — ҳол; миқдор —
даража ҳоли: **бунақа** — аниқловчи, сифатловчи аниқ-
ловчи, **йиғитдан** — тўлдирувчи, воситали тўлдирувчи;
қизим — ундалма.

Шундан сўнг ундалма гап бошида келса, ундан сўнг,
гап охирида келса, ундан олдин ва гап ўртасида келса,
ҳар икки томонидан вергул билан ажратилишни кўрсати-
лади.

Сўзловчининг ўзи баён қилган фикрга муносабатини
билдирган сўз **кириш сўз** дейилади. Кириш сўз гапнинг
бошида, ичида ёки охирида келиши мумкин. Улар вер-
гул билан ажратилади.

Сўзловчининг ўзи баён қилган фикрига қўшимча
мулоҳазасини билдирган гап **кириш гап** дейилади. Ки-
риш гап асосий фикрни тўлдириш, изоҳлаш учун қўл-
ланади. Кириш гаплар вергул, тире ёки қавс билан аж-
ратилади:

1. *Эҳтимол, Розия Сатторни сира ҳам учратмас. (П. Қ.)*

2. *Мен бу йиғитчани (у Сулаймон аканинг ўғли бў-
лади) яхши танийман.*

Бундай гаплар таҳлилида кириш сўз ёки киритма гап —
гап бўлаги сифатида эмас, алоҳида изоҳланади.

Имтиҳон билетига уюшиқ бўлакли гаплар ҳам берпи-
лиши мумкин. Бундай гапларни синтактик таҳлил қи-
лишда бир хил вазифада бўлган бўлаклар уюшган ҳам,
уюлмаган ҳам бўлиши мумкинлигини эсдан чиқармас-
лик керак. Масалан, бир гапнинг ўзида икки ва ундан
ортиқ кесим ва иккинчи даражали бўлаклар катнашган
бўлиши мумкин:

1. **Қўшнинг тинч** — сен тинч (Мақол).

2. **Қўшнинг ҳам, сен ҳам тинч.**

Бу гапларнинг ҳар бирида иккитадан эга қатнашган.
Биринчи гаптаги қўшнинг, сен сўзлари қўшма гапнинг
эгаси вазифасида, иккинчи гаптаги қўшнинг ва сен бў-
лаклари эса содда гап таркибидаги уюшиқ бўлаклардир.

Биринчи гап — қўшма гап, у икки мустақил (уюш-
маган) кесимга эга: **тинч**. Иккинчи гап — содда гап, ун-
да кесим битта, фикр маркази ҳам ягона.

Яна мисол:

Серчанг, сершовқин кўчаларда одамлар дарёдай өқиб

борар эди. Бу гапда аниқловчи (сифатловчи аниқловчи) уюшган. Мана шу уюшиқ аниқловчиларнинг ҳар бири аниқланмишга боғланиб, санаш оҳанги билан айтилади: *серчанг, сершовқин* сўзлари *кўчаларда* тўлдирувчисига боғланган, санаш оҳанги билан ўқилади.

Лекин ўзбек тилида сифатловчи-аниқловчилар уюшмаган ҳолда ҳам кетма-кет келиши мумкин. Шунинг учун сифатловчи-аниқловчи кетма-кет келган бўлса, уларни уюшган деб баҳолашга шоммаслик керак.

Масалан:

1. Мактабимиз тўрт қаватли янги бинога жойлашган.

2. Бугун биз янги бадиий фильм кўрдик.

Бундай аниқловчилар уюшиқ аниқловчилар каби теги ҳуқуқли эмас, бири иккинчисига боғлиқ бўлади ва аниқланмишга боғланади, санаш интонацияси ҳам бўлмайди. (Эслатма: Уюшиқ бўлақлар ёзувда вергул билан ажратилади.)

Мазмун аҳамиятини таъкидлаш учун ажратиб айтилган гап бўлаги ажратилган иккинчи даражали бўлақдир. Синтактик таҳлилда бундай бўлақларнинг ажратилганлиги изоҳлаб берилиши керак:

1. Хужайранинг ички тузилишини ўрганиш учун анча мураккаб асбобдан, микроскопдан фойдаланилади.

2. Аълочи ўқувчиларнинг, Аҳмад ва Маҳмуднинг, номи фахр билан тилга олинади.

3. Ёзда, айниқса, июль ойида, ҳаво жуд исиб кетади.

Ажратилган бўлақлар ёзувда вергул билан чегараланади. Ажратилган бўлақлар ўзи таъкидлаётган бўлақнинг шакли ва вазифасида бўлади, юқоридаги гапда *ёзда* бўлаги— ҳол, пайт ҳоли бўлса, ажратилган бўлақ ҳам (*июль ойида*) худди шу шакл ва вазифададир.

Ўзбек тилида шундай гаплар борки, улар биргина сўздан иборат бўлиб, турли ҳис-туйғулар ифодаланаётган фикрга модал муносабатлар билдиради. Бундай гаплар тобе ёки ҳоким бўлақларни талаб ҳам этмайди, уларда бирор бўлақнинг «яширингани» ҳам сезилмайди. Улар олдин айтиб ўтилган фикрга экспрессив — модал муносабатларни ифодалайди. Булар сўз-гаплардир.

Сўз — гапларнинг асосий хусусиятларидан бири уларнинг интонацияга эга бўлиши ва маълум ситуацияни, контекстни талаб этишидир.

1. Тасдиқ сўз — гап: — *Сиз келасизми? — Ҳа!*

2, Инкор сўз — гап: — *Сиз ҳам шундай ўйлайсизми? — Йўқ!*

ҚўШМА ГАП БЎЛИЧА СИНТАКТИК ТАҲЛИЛИ

Таҳлил учун берилган гап тузилишига кўра қўшма гап бўлса, унинг қўшма гапнинг қайси турига кириши, шу қўшма гапнинг қисмлари (содда гаплар), ундан сўнг қўшма гап таркибидаги содда гапларнинг ўзаро боғланиш йўли аниқланади.

1. Боғланган қўшма гаплар қуйидагича таҳлил қилинади:

1. Қўшма гап таркибидаги содда гаплар ва уларнинг мазмун жиҳатдан боғланиши.

2. Содда гапларнинг боғланиш йўли, боғловчиларнинг тури.

3. Содда гаплар орасида қўлланган тиниш белгилар.

4. Гап бўлаклари.

Н а м у н а:

Урушдан бойлар манфаат топди, ammo камбағаллар хонавайрон бўлди.

2) икки содда гап (қисм) бор: *урушдан бойлар манфаат топди, камбағаллар хонавайрон бўлди*: қиёсланг: зидлаш мазмун муносабати бор;

2) содда гап (қисм) лар ўзаро вергул билан ажратилган;

3) гап бўлақларини аниқлаш;

Урушдан бойлар манфаат топди. ammo камбағаллар хонавайрон бўлди.

II. Боғловчисиз боғланган қўшма гаплар қуйидагича таҳлил қилинади:

1. Қўшма гап таркибидаги қисмлар ва уларнинг мазмун жиҳатидан боғланиши. 2. Қисмларнинг боғланиш йўли. 3. Қисмлар орасида қўлланган тиниш белгилари. 4. Гап бўлақлари.

Қаландаров сметани ўқимасдан овозга қўймоқчи бўлган эди, Саида унга мажлис раиси борлигини эслатди. (А. Қ.)

1) гапдаги қисмлар (содда гаплар): 1. *Қаландаров сметани ўқимасдан овозга қўймоқчи бўлган эди.* 2. *Саи-*

да унга мажлис раиси борлигини эслати қиёслаш мазмуни: 2) оҳанг орқали боғланган; 3) оҳанг ёзувда вергул билан ифодаланган; 4) гап бўлаklarини аниқлаш:

Галандаров с м е т а н и ў қ и м а с д а н о в о з г а қўймоқчи бўлган эди Санда унга мажлис раиси борлигини эслати.

III. Эргаш гапни қўшма гаплар қуйидагича таҳлил қилинади:

1. Бош гап ва эргаш гап. 2. Эргаш гапнинг тури. 3. Эргаш гапнинг ўрни ва тиниш белгилари. 4. Эргаш гапнинг бош гапга боғланган йўли. 5. Гап бўлаklари.

Агар эргаш гапни қўшма гапнинг таркибидagi содда гаплар иккидан ортиқ бўлса, уларнинг ҳар бири шу тартибда таҳлил қилинади.

Таҳлил نامунаси:

Шунни билиб қўйингки, деҳқонлар бир жойда қотиб қолган раҳбарни ёқтирмайдилар. (С. А.)

1) бош гап — *деҳқонлар бир жойда қотиб қолган раҳбарни ёқтирмайдилар*; эргаш гап — *шунни билиб қўйингки*; 2) тўлдирувчи эргаш гап; 3) эргаш гап гапнинг бошида келган, бош гандан вергул билан ажратилган; 4) эргаш гап бош гапга *-ки* боғловчиси воситасида боғланган; 5) гап бўлаklарини аниқлаш:

Шунни билиб қўйингки, деҳқонлар бир жойда қотиб қолган раҳбарни ёқтирмайдилар.

ТАҲЛИЛДА СОДДА ГАП ВА ҚЎШМА ГАПЛАРНИ ФАРҚЛАШ ВА ИЗОҲЛАШ ҲАҚИДА

Содда гап билан қўшма гап ўртасидаги асосий фарқ, биринчидан, уларнинг тузилишига кўра бўлса, иккинчидан, уларни ташкил этган қурилиш материалининг турлилигидадир.

Содда гап биргина фикрий бирликдан ташкил топади, қўшма гапда эса бир-бири билан узвий боғланган бир неча фикрий марказ бўлади. Содда гапнинг қурилиш материали сўзлар ёки сўз бирикмалари бўлса, қўшма гапнинг материали содда гаплардир.

Бирдан ортиқ содда гаплар мазмун ва оҳанг жиҳатдан бирикиб қўшма гапни ташкил этганда, шу содда гапларнинг мазмуни ва грамматик мустақиллиги ўзгаради — кўинича биринчи содда гап (қисм) мустақил-

лигини йўқотади. Қўшма гап қисмлари (содда гаплар) бир-бири билан боғлангандагина тўла мустақил гап тусига киради. Демак, қўшма гап алоҳида содда гаплардан эмас, балки мазмун ва грамматик жиҳатдан бири иккинчисига боғлиқ қисмлар (содда гаплар) дан ташкил топади.

Содда гап билан қўшма гап ўртасидаги энг асосий ва муҳим фарқлардан яна бири шуки, содда гап биргина предикатив (фикрий) марказдан ташкил топади. Қўшма гапда эса бундай марказ камда иккита бўлади.

Содда гапда бир ёки бирдан ортиқ уюшиқ кесим бир эгага ёки, аксинча, бир неча эга бир кесимга боғланиб, шу гапни ташкил этувчи асосий марказ саналса, қўшма гапда икки ёки ундан ортиқ кесим камда икки эгага тобе бўлиб, қўшма гапни ташкил этади.

Масалав:

1. *Қишлоқ устида кишига ҳузур берувчи тонг шабадаси ғир-ғир эсмоқда (Ҳ. Нўъмон).*

2. *Қўнғироқ чалинди ва дарс бошланди.*

Биринчи гап — содда гап, иккинчи гап эса қўшма гап, аниқроғи, боғланган қўшма гапдир. Биринчи гапда бир фикр маркази бор, иккинчи гапда икки фикр маркази мавжуд, яъни биринчи гапда эга ва кесим биттадан, иккинчи гапда иккитадан.

Қўшма гап таркибидаги қисмлар бир-бирига турли воситалар ёрдамида боғланади. Умуман, қўшма гап қисмлари ўзаро ёрдамчи сўзлар, нисбий сўзлар, сўз формалари, оҳанг ва тартиб каби воситалар ёрдамида бирикади. Оҳанг боғланишнинг ҳамма турида иштирак этади.

Қўшма гап қисмларининг мазмун жиҳатдан муносабати, уларнинг тузилиши ва бирикиш йўллари хилма-хилдир. Шу жиҳатдан қўшма гаплар 3 турга бўлинади: **боғланган қўшма гаплар, боғловчисиз қўшма гаплар, эргаш гапли қўшма гаплар.** Булар ҳақида бироз кейинроқ тўхталамиз.

Энди юқоридаги ҳар икки гапни синтактик таҳлил қиламиз. 1. *Қишлоқ устида кишига ҳузур берувчи тонг шабадаси ғир-ғир эсмоқда (Ҳ. Нўъмон).*

1. Дарак гап. 2. Содда гап, икки бош бўлакли гап. 3. Ҳис-ҳаяжонсиз гап. 4. Кириш сўз ва ундалма йўқ. 5. Гап бўлақларини аниқлаш:

Қишлоқ устида к и ш и г а ҳузур берувчи тонг шабадаси ғир-ғир эсмоқда. Ташқи кўриниш жиҳатдан бош кели-

шик формасида бўлган қишлоқ ва тонг бўлақларининг белгисиз қаратқич келишиги формасида эканлигига алоҳида эътибор талаб қилинади. Уларнинг шакли ўхшаса-да, бош келишикдаги сўзлар эмаслигини бажараётган синтактик вазифаси ва сўроқлари кўрсатиб туради: нима нинг устида? — қишлоқнинг устида, нима нинг шабадаси? — тонгнинг шабадаси.

Қўнғироқ чалинди ва дарс бошланди.

1. Дарак гап. 2. Қўшма гап, боғланган қўшма гап.
3. Ҳис-ҳаяжонсиз гап. 4. Кириш сўз ва ундالمалар йўқ.
5. Гап бўлақларини аниқлаш;

Қўнғироқ чалинди ва дарс бошланди.

Ҳар икки гапни тузилишига кўра бир-бирига солиштириб кўрайлик: иккинчи гапда кесим ҳам, эга ҳам иккитадан. Тўғри, содда гапларда ҳам эга, кесим ва иккинчи даражали бўлақлар икки ва ундан ортиқ ҳолда қатнашиши мумкин. Лекин тузилишига кўра содда гап бўлса-да, бир фикрий марказдан иборат бўлса — демак, бундай бўлақлар уюшган бўлақлар бўлиб чиқади. Иккинчи гапда эга ва кесим иккитадан бўлса-да, улар уюшган эмас, балки содда гапларнинг эгаси ва кесимидир, улар алоҳида фикр берувчи қисмлар (содда гаплар) ҳосил қилган.

ТАҲЛИЛДА ҚЎШМА ГАПНИНГ ТУРЛАРИНИ АНИҚЛАШ ВА ИЗОҲЛАШ

Боғланган қўшма гапларнинг ҳам, эргаш гапли қўшма гапларнинг ҳам қисмлари ўзаро боғловчи ёрдамида ва боғловчиларсиз бирикади.

Қўшма гап таркибидаги қисмлар ёрдамчисиз боғланганда, уларнинг боғловчисиз қўшма гап ёки эргаш гапли қўшма гап эканлигини ажратиш анча қийинлашади, чунки боғловчиларсиз бириккан эргашган қўшма гаплар тузилиш жиҳатидан боғланган қўшма гапларга ўхшаб кетади. Лекин унинг шаклини мазмуни билан узвий ҳолда олиб қарасак, эргаш гапли қўшма гап эканлиги аниқ сезилади.

Боғланган қўшма гап таркибидаги қисмлар ўзаро тенг боғловчилар ёки боғловчи вазифасидаги **-да, -у (-ю)** юкламалари воситасида боғланади. Унинг қисмлари бир-биридан оҳанг билан ажралиб туради, лекин бу оҳанг боғловчисиз қўшма гаплардаги ва эргаш гапли қўшма гаплардаги оҳангдан фарқланади. Масалан:

Дарвоза тарақлаб очилди-ю, қушдек учиб раиса кирди.
(Ү. У.) 2. *Шу чоғ баланд «ура» овози эшитилди ва қишлоққа кириб келаётган аскарларимиз кўриниб.*
(А. Қ.)

Эргаш гапли қўшма гапларда ҳар бир содда гап мазмунан писбий мустақилдир. У содда гаплар бош гап ёки эргаш гап бўлишидан қатъи назар, бир-бирига мазмунан боғланади, бир-бирини изоҳлайди, аниқлайди. Эргаш гап бош гапга эргашади, бош гап эса мустақилдай кўринса-да, эргаш гап томонидан изоҳланади. Масалан:

1. *Халқ сени ҳимоя қилмаса, бунинг учун сен халқдан ўнкалама (Навоий).*

2. *Онахон гап бошлаганда, шовқин яна тинди (А. Мухтор).*

Олдинги ва кейинги мисолларни таҳлил қилишда шу қўшма гаплар таркибидаги содда гапларнинг ўзаро мазмун муносабати, боғланиш йўллари ва воситаларига алоҳида диққат қилиш зарур: қўшма гапнинг турлари мана шу асосда белгиланади.

Боғланган қўшма гаплар таркибидаги содда гаплар ўзаро тенг муносабатда бўлади, фикр ифодалаш нуқтан назаридан ҳам мустақилликка эга бўлади.

Эргаш гапли қўшма гаплар ичидаги содда гаплардан бири — бош гап мана шундай мустақилликни сақлаган бўлак ҳисобланади, иккинчиси—эргаш гапга эса бундай белги кучсизланган бўлиб, унда бош гапни тўлдирини, аниқлаш, изоҳлаш белгилари кучли бўлади. Эргаш гаплар бош гапни турли жиҳатдан характерлайди:

Дарвоза тарақлаб очилди-ю, қушдек учиб раиса кирди. (Ү. У.)

Қўшма гап қисмлари тенг ҳуқуқли, лекин ҳар икки қисм бирикиб, кўзланган фикрни аниқлаштирган, қисмлар боғловчи (-ю юқламаси) воситасида боғланган.

Қиёслайлик:

Халқ сени ҳимоя қилмаса, бунинг учун сен халқдан ўнкалама (Навоий).

1. Дарак гап. 2. Қўшма гап, эргаш гапли қўшма гап. 3. Шарт форма (-са) орқали боғланган. 4. Ундалма, кини сўзлар йўқ. 5. Гап бўлақларини аниқлаш:

Халқ сени ҳимоя қилмаса, бунинг учун сен халқдан ўнкалама. Шундай қилиб, эргаш гапли қўшма гап қисмлари тобеланини (эргашини) йўли билан боғланади: бир қисми (бош гап) тузилиши, шаклланиши

жиҳатидан мустақил содда гапга ўхшаш бўлади ва синтактик жиҳатдан бошқа бир қисмини (эргаш гапни) ёки бир неча қисмини ўзига тобе қилади. Эргаш гапли қўшма гап таркибидagi қисмлар ўзаро тобеловчилар — эргаштирувчи боғловчилар, сўз формалари ва нисбий сўзлар воситасида бирикади.

Содда гаплар ўзаро боғловчиларсиз, фақат оҳанг билангина бирикиб, боғловчисиз қўшма гапни ташкил қилади.

Боғловчисиз қўшма гап қисмлари боғловчилни қўшма гап қисмларига нисбатан анча зич боғланади. Улар мустақил содда гаплар эмас.

Боғловчисиз қўшма гаплардаги қисмлар (содда гаплар) бир-биридан санаш оҳангига ўхшаш тугалланмаган оҳанг билан ажралиб туради. Бу оҳанг сабаб, чоғиштириш, шарт маъно қирраларини, воқеаларнинг кетма-кет ёки бир вақтда юзага келишини кўрсатади. Боғловчисиз қўшма гапларнинг синтактик жиҳатдан таҳлили қуйидагича амалга оширилади:

Масалан: *Тоғнинг кўрки тош билан, одам кўрки бош билан (Мақол).*

1. Дарак гап. 2. Қўшма гап, боғловчисиз боғланган қўшма гап. 3. Қисмлари тугалланмаган оҳанг билан ажратилади: оҳанг воситасида боғланган. 4. Ундалма, квриш сўз ва киритма гаплар йўқ. 5. Гап бўлаklarини аниқлаш:

Тоғнинг кўрки тош билан, одам кўрки бош билан.

Боғловчисиз қўшма гапларнинг қисмлари, шу қисмларнинг мазмуни ва оҳангига кўра, вергул, икки нуқта ва тирелар билан ажратиб кўрсатилади. Таҳлил жараёнида тиниш белгиларининг вазифаси ҳам кўрсатилиши керак. Қўшма гапнинг қисмлари орасида сабаб мазмун муносабати бўлса, икки нуқта қўйилади: *Тонг яқинлашиб қолди, онда-сонда хўрозларнинг қичқириғи эшитила бошлади. (С. З.)*

Воқеаларнинг кетма-кет ёки бир вақтда юзага келиши ифодаланса, қисмлар орасига тире қўйилади: *Сув келди — нур келди. (Мақол)*

Чоғиштириш, қиёслаш маънолари ифодаланса, вергул қўйилади: *Тоғнинг кўрки тош билан, одам кўрки бош билан. (Мақол)*

Демак, боғловчисиз қўшма гап таркибидagi содда гапларнинг ўзаро мазмуний муносабати оғзаки путъда оҳанг орқали, ёзувда тиниш белгилари орқали ифодаланади.

ИНШО ҚАНДАЙ ЁЗИЛАДИ?

Ўқувчиларда ақлий фаоллиятни шакллантириш ва ривожлантиришда оғзаки ва ёзма нутқ катта роль ўйнайди. Ёшларнинг нутқ маданиятини юксалтиришда ўқитувчилар жамоасининг, айниқса, тил ва адабиёт ўқитувчиларининг роли катта. Тил ва адабиёт ўқитувчилари болаларнинг бадий асарларни мунтазам ўқиб, уларга бўлган ўз муносабатларини ёзиб боришларига раҳбарлик қиладилар. Чунки бадий адабиёт ёшларнинг луғат бойлигини оширади, уларни бадий асар устида фикрлашга, асарни чуқур муҳокама қилишга, халқ тилининг битмас-туганмас бойлигидан фойдалана олишга ўргатади. Тил ва адабиёт дарсларида ўқувчиларнинг ёзма нутқини ривожлантиришда иншо алоҳида аҳамиятга эга.

Ўрта мактабни тамомлаган ёшларнинг олий ўқув юр்தарига кириш учун ёзган иншоларни ўқир эканмиз, уларнинг фикрлаш доираси торлиги, ўз фикрини мустақил, раво баён қила олмаслиги, бадий асарни чуқур муҳокама қила билмаслиги, она тили грамматикаси қонун-қоидаларини билмаслиги, мукамал режа туза олмаслиги каби қатор камчиликларга дуч келамиз.

ИНШО ТУРЛАРИ

Юқори синфларда ёзиладиган иншолар шартли равишда уч гуруҳга бўлинади: 1. Адабий мавзудаги иншо. 2. Адабий-психодий иншо. 3. Эркин мавзудаги иншо. Олий ўқув юр்தарига кириш имтиҳонларида мана шу уч гуруҳ бўйича иншо мавзулари тавсия этилади.

АДАБИЙ МАВЗУДАГИ ИНШО

Аввало, ўн бир йиллик маълумотга эга бўлган ёшлар мавзу, гоё каби тушунчаларни тўлиқ ўзлаштирган бўлишлари керак. Гоё адабий асар мазмунини ифода этувчи умумлашган образли фикрдир. Мавзу асарда ифодаланган воқеа-ҳодисадан иборат.

Адабий мавзудаги иншоларнинг ҳам бир неча турлари мавжуд:

1. Бадий асардаги етакчи бир образга тавсиф (масалан, «Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романидаги Анвар образига тавсиф»).

2. Бир гуруҳ образларга тавсиф («Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романидаги меҳнаткашлар образига тавсиф»).

3. Қиёсий тавсиф («Йўлчи ва Мирзакаримбой образларига қиёсий тавсиф», «Бой ила хизматчи» драмасидаги Гофир ва «Қутлуғ қон» романидаги Йўлчи образлари-

га тавсиф», «Бой ила хизматчи» драмасидаги Гофир ва Холмат образларига қиёсий тавсиф»).

4. Ёзувчи ижодий фаолиятини, унинг ижодидаги етакчи ғояни таҳлил қилувчи иншолар («Алишер Навоий — буюк хамсанавис», «Фурқат — маърифатпарвар шоир», «Ойбек — атоқли насрнавис»).

5. Адабий асарнинг ғоявий-бадий хусусиятларини таҳлил қилувчи иншолар («Бобур лирикасида муҳаббат, дўстлик, ватанпарварлик ва илмга эътиқод ғояларининг куйланиши», «А. Қаҳҳорнинг «Асрор бобо» ҳикоясида ватанпарварлик ғоясининг ифодаланиши»).

Ўрта мактабни тугатган ёшлар бадий образларнинг ўзига хос такрорланмас хусусиятларини чуқур таҳлил қилиш малакасига эга бўлишлари керак. Кўп ҳолларда абитуриентлар бадий образларнинг ижтимоий моҳиятигагина эътибор бериб, асарни жўн таҳлил қиладилар. Асарнинг, образнинг ўзига хос хусусиятлари, портрет, тил, ёзувчининг образ, манзара яратишдаги маҳорати каби масалалар ўқувчи эътиборидан четда қолади. Натижада Гофир ва Йўлчи, Жамила ва Гулнор, Мирзакаримбой ва Солиҳбой, Ермат ва Холмат каби образлар ўртасида фарқ сезилмай, очилмай қолади.

АДАБИЙ-ИЖОДИЙ ИНШО

Иншонинг бу тури ёшларда ижодий ишга, адабиёт ва санъатга ҳавас уйғотишда катта аҳамиятга эга. Адабий-ижодий иншоларга синфдан, мактабдан тапқари мустақил ўқилган асарлар асос қилиб олинади. Адабий-ижодий иншолар турига қуйидаги мавзуларни киритиш мумкин: «Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романидан олган таассуротларим», «Абдулла Орипов — мен севган шоир», «Нима учун мен Эркин Воҳидов шеъриятини севаман?», «Ўзбек насрининг шу кунлардаги камоли» ва бошқалар.

Адабий-ижодий турдаги иншолар муваффақиятини таъминлайдиган омиллардан бири абитуриентнинг қизиқиш доирасига мавзунинг мос келишидир. Бу мавзуда иншо ёзиш абитуриентдан адабиёт ҳақида катта билим, айниқса, бадий адабиётга нисбатан юксак ҳавас талаб қилади. Бунинг учун у бадий асарлар билан бир қаторда, адабиётшунослик ва адабий танқидчиликда яратилган асарлардан ҳам хабардор бўлиши керак. Адабий-ижодий мавзуларда кўпроқ машқ қилиш ёшлар бадий тафаккурининг такомилда, уларни адабий ижодга жалб

қилишда, «кўлга қалам олиб ишлашга» ўргатишда муҳим роль ўйнайди.

ҲАЁТИЙ КУЗАТИШЛАР АСОСИДАГИ ИНШОЛАР

Иншо турларидан яна бири ҳаётий кузатишлар асосидаги иншолардир. Мактаб фаолиятида ҳаётий кузатишлар асосидаги иншолар кўпроқ эркин мавзудаги ёки публицистик мавзудаги иншолар деб юритилади. Бундай мавзуда иншолар ёзишга алоҳида аҳамият бериш керак. Чунки улар дастур характеридаги адабий иншоларга нисбатан анча мустақилликни, қундалик матбуотдан хабардорликни, кенг билим савиясини талаб қилади. Лекин ўрта мактабларнинг юқори синф ўқувчиларининг эркин фикрлашга, мустақил ёзишга ўргатувчи иншонинг бу турига жуда кам эътибор берилади. Бу ўзбек адабиёти ва тили фани учун ажратилган соатлар миқдорининг камлиги билан изоҳланади.

Олий ўқув юртига кириш имтиҳонларида кўпроқ учинчи мавзу сифатида ижтимоий-ахлоқий, фуқаролик масалаларини ёритишга бағишланган публицистик характеридаги мавзулар берилади. Эркин мавзуда ёзиладиган иншоларда, биринчи навбатда, баднийлик, ёзма нутқнинг раволиги, образлилик талаб қилинади. Иншоннинг бундай турига буюк ёзувчилар ва давлат арбобларининг ҳикматли сўзлари, гўзал шеърлардан келтирилган характерли парчалар мавзу қилиб олинishi мумкин. Масалан: «Инсон — бу мағрур жаранглайди» (М. Горький), «Ўзбекистон — Ватаним маним» (А. Орипов), «Ҳеч ким, ҳеч нарса унутилмайди», «Тинчлик — инсонларнинг асрий орзуси» кабилар.

ИНШО УСТИДА ИШЛАШ

Олий ўқув юртларининг тайёрлов бўлимларида бадний асарни ўрганиш ўқувчиларнинг нутқини ўстириш билан узвий боғланган ҳолда олиб борилади. Ўқитувчи ҳамма вақт тингловчилар нутқини кузатиб бориши, сўзларни, халқ ибораларини қўллашда йўл қўйиладиган камчиликларни тузатиши, улар нутқини ўринсиз ишлатилган сўزلардан, шева элементларидан тозалаб бориши зарур. Бадний асарни ўқиш, таҳлил қилиш жараёнида образли ифодаларга алоҳида аҳамият бериши керак, чунки тингловчи иншонининг жонли, образли, таъсирчан бўлишида бадний асар ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Асар тили, бадний хусусиятлари устида ишлашда

портрет, манзара, персонажлар нутқига катта эътибор бериш зарур. Ҳақиқатан ҳам, портрет, манзара, персонажлар нутқи жонли кишилар образини яратишда катта имкониятлар яратади. Бундай масалаларни таҳлил қилиш тингловчиларнинг ёзма ва оғзаки нутқини ўстириши билан боғлиқ ҳолда олиб борилиши мақсадга мувофиқдир.

Тайёрлов бўлимларининг тингловчилари фақат бадий асарни ўқиш билангина чекланмасликлари керак. Улар бадий асарлар юзасидан эълон қилинган илмий китоблар, мақолалар билан ҳам таниш бўлишлари лозим. Ўқувчилар илмий асарлар, дарслик ва қўлланмаларни ўқиётганларида қуйидаги масалаларга алоҳида аҳамият беришлари керак:

1. Бадий асар ҳақидаги шахсий фикри билан илмий асар муаллифи фикр-мулоҳазалари ўртасидаги умумий ва фарқли томонларни аниқлаш ҳамда бадий асарни баҳолашда ким ҳақлиги тўғрисида фикр юритиш керак.

2. Илмий асар, қўлланма ва китобдан олган зарур фикрларни адабиёт дафтарига ёки махсус дафтарга ёзиб бориш керак.

3. Ўқилган илмий асарнинг номини, муаллифини, нашр қилинган вақти ва жойини, жуда ёққан фикрларни ёзиб бориш ва иншо ёзиш вақтида ундан кўчирма сифатида фойдаланишга одатланиш керак.

4. Иншо ёзиш вақтида ўқилган китобга қараш, ундан кўчириб олиш тўғрисида асло ўйламаслик лозим, акс ҳолда иншо ўзининг асосий қийматини йўқотади.

Иншо ўқувчиларнинг ижодий қобилиятини ривожлантиришда, уларни ақлий меҳнатга ўргатишда, бадий ижодга интилиш уйғотишда, ҳикоя, очерк, шеърлар яратишга интилишнинг вужудга келишида ниҳоятда катта роль ўйнайди. Адабий мавзудаги иншолар ўқувчиларни санъатдаги гўзалликни ҳис қилишга, бадий асарни синчиклаб ўқишга ва ундан эстетик завқ олишга ўргатади.

Ўқувчиларни иншога тайёрлашдаги омиллардан бири ўқитувчининг баёнидир. Ўқитувчи ўқувчиларни дарс давомида маърузани ёзиб боришга ўргатиши лозим. Чунки, ўқитувчи бирор мавзу устида гапирар экан, мавзунинг асослашга, асосий қисмларни қўшимча адабиётлардан характерли парчалар келтирган ҳолда, аниқ, раво ёритиб беришга, тегишли хулосалар чиқаришга алоҳида аҳамият беради. Бунинг учун ўқитувчи дарсга ниҳоятда пухта тайёргарлик кўриши, мавзунинг режасини доскага ёзиб қўйиши ёки айтиб туриши ва режа асосида маъруза

қилиши, ўқувчиларнинг савиясига тўғри келадиган қўшимча адабиётлар тавсия қилиши керак. Уларни фақат иншодагина эмас, дарсда ҳам режа асосида оғзаки жавоб беришга ўргатиш керак.

Иккинчидан, ўқувчилар уйда ўқитувчи маърузаси, дарслик ва қўшимча адабиётлар асосида алоҳида концепт тузадилар ва ўқитувчига топширадилар. Ўқитувчи бундай концептларни эътиборсиз қолдириши асло мумкин эмас, аксинча, назорат қилиб бориши, уларнинг ютуқ ва камчиликларини мунтазам равишда кўрсатиб туриши керак. Ўқитувчининг маърузасини ёзиб бориш, дарслик ва қўшимча адабиётларни конспектлаштириш, албатта, иншо ёзишга ўргатишда ижобий натижалар беради. Шунинг унутмаслик керакки, иншо ёзишдаги бу усул ўқувчиларни, айниқса тайёрлов бўлимлари тингловчиларини талабаликка тайёрлашда, **олий ўқув юрти** семинарларига тайёргарлик кўриш, келгусида ўқитувчи маърузасини ёзиб бориш, қўшимча илмий адабиётлар устида ишлаш, курс ва диплом ишлари ёзиш каби масъулиятли масалаларга тайёрлашда ҳам муҳим роль ўйнайди.

Ўқувчиларни иншо ёзишга ўргатишдаги асосий омиллардан **учинчиси** иншо учун китоблардан материал тўплашдир. Иншо мавзуси бўйича ўқувчиларга кўпинча адабиёт, дарслик, мажмуа тавсия қилинар экан, улар мавзуга оид материалларни ўқиб, энг кераклигини, асосий ўринларини танлаб ола билиши жуда катта аҳамиятга эга. Бу мураккаб иш бўлиб, ўқувчидан кўп ўқишни, ўз устида мустақил ишлашни талаб қилади. Шундай ўқувчилар борки, улар асар парчаларидан ўринли фойдалана олмайдилар ёки иншода келтирилган кўчирмалари айтмоқчи бўлган фикрни исботлашга ҳеч қандай ёрдам бермайди. Бундай камчиликларни бартараф қилиш учун: а) ўқувчиларни бадиий асарни тўлиқ ўқишга ўргатиш; б) махсус дафтар тутиб, энг керакли ўринларини қисқа ёзиб боришга одатлантириш; в) келтирилган адабий ёки илмий парчаларни олдин айтилган фикр билан боғлашга, ўз муносабатини билдира олишга ўргатиш зарур.

Иншо учун тўпланган материаллар иншо режаси моддалари билан манتيқан боғланган ҳолда гуруҳлаштирилади. Материални гуруҳлаштириш бевосита иншога режа тузиш билан боғланади.

Тўртинчи асосий масала, иншога режа тузишдир. Режа иншонинг асосини ташкил қилади. Режа тузишга ўргатиш иншо ёзишга тайёрлашда муҳим роль ўйнайди.

Шунинг учун иншо режасига алоҳида масъулият билан қараш лозим. Режа содда ва мураккаб бўлади. Мактабнинг юқори синфларида режанинг ҳар иккала тури ўргатилади, аммо мураккаб режа асосида иншо ёзиш бўйича кўпроқ таълим берилади. Иншо режаси, асосан, 3 асосий қисмдан иборат бўлади: кириш, асосий қисм ва хулоса. Учала қисм ўзига хос аҳамиятга эга бўлиб, иншонинг тўла мазмунини ўз ичига олади.

Иншо ёзишда мустақиллик катта аҳамиятга эга. Адабий мавзудаги иншо ўқувчини мустақил фикрлашга, бадий асарни чуқур муҳокама қилишга, асарнинг гоёсини тўғри тушунишга, сўз санъати — адабиётни ҳис қилишга ўргатади. Шунинг учун иншо ёзини жараёнида ўқувчининг китобдан кўчиришига, дарсликдаги парчани ҳикоя қилиб беришига йўл қўймаслик керак. Бунинг учун ўқитувчи иншо мавзуларини, айниқса, уй иншоси мавзуларини қолишга тушиб қолган, андаза тусини олган («Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Фарҳод образига тавсиф», «Муқимий сагираларида маҳаллий амалдорлар образи». «Ҳамид Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон» поэмасидаги Зайнаб образи» каби) мавзулардан ташқари, ўқувчиларни мустақил фикрлашга, бадий асар ҳақидаги ўзининг шахсий муносабатларини билдиришга мажбур қиладиган адабий-ижодий («Ғофир ва Йўлчи образларининг менда қолдирган таассуротлари», «А. Ҳаҳҳорнинг «Синчалак» қиссасидаги Саида образига ёшларнинг муносабати», «Ҳамид Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон» поэмасини ўқиб...», «Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романидан олган таассуротларим» каби) мавзуларни танлаш ижобий натижалар беради. Албатта, ёзма ишлар силсиласида маълум ўрини образлар тавсифи эгаллаши керак, лекин ишлар силсиласини фақат образлар тавсифи билан чеклаб қўйиш хатодир. Мактаб дастурига кирган бадий асарлар тили, бадий хусусиятлари ёки ёзувчи ва шоирнинг бадий маҳорати масалаларига бағишланган мавзулар ҳам ёшларда мустақил фикрлашни талаб қилади. Бунинг учун улар мавзуга бағишланган асарларни ўқийдилар, ёзувчи ва шоирнинг юксак бадииятини кўрсатувчи адабий парчалар, далиллар танлайдилар, ёзувчининг халқ оғзаки ижодига, ўзидан олдин ўтган бадий сўз санъаткорларига муносабати каби масалалар устида мустақил фикр юритадилар. Дастлаб бундай мустақил ишлар ўқитувчи кутганидек ижобий натижа бермаслиги мумкин. Лекин бун-

дай иш ўқитувчи раҳбарлигида мунтазам олиб борилгандагина, тингловчилар томонидан йўл қўйилган хато ва камчиликлар ўз вақтида кўрсатилиб, тўғри йўл-йўриқлар белгилаб борилгандагина ижобий натижаларга эришиш мумкин.

Иншо ёзишга ўргатишда ўқитувчининг нутқи катта аҳамиятга эга, яъни ўқитувчи нутқи раво, силлиқ, ифодали, шева элементларидан холи бўлиши керак.

Ўқувчиларни иншо ёзишга ўргатишнинг муҳим омилларидан яна бири бадий асар матни устида ишлашдир. Ўқитувчи ўқувчиларнинг мустақил ишлашлари учун маълум мавзу бўйича режа тузиб келади. Мавзу, режа доскага ёзиб қўйилади ёки ўқувчиларга айтиб турилгандан кейин ўқитувчи режанинг ҳар бир моддасини асар матнидан келтирилган парчалар асосида изоҳлаб беради. Ўқитувчи маърузаси изчил, аниқ, бадий асардан келтирилган парчалар мақсадга мувофиқ бўлмаса, иншо муваффақиятли чиқмайди. Ўқитувчи режа моддаларини асослаш учун бадий асардан мисоллар топтиради, уларни адабиёт дафтарига жадвал қилиб ёддиради ва иншо ёзишда бу адабий парчалардан фойдаланиш топирилади. Ўқувчиларни мустақил ишлаш учун иншо ёзиш вақтида бадий асар матнидан фойдаланиш тавсия этилади.

Ўқувчиларни иншо ёзишга ўргатишда она тили дарси ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Она тили дарси ўз олдига ўқувчиларни саводхон қилиш, уларни эркин фикрлашга, фикрини раво, образли қилиб ифодалашга ўргатиш вазифасини ҳам қўяди. Ўқувчилар лугат бойлигининг мукамаллашувида, нутқининг ифодали бўлишида синоним сўзлардан, халқ пбораларидан, мақоллардан, ҳикматли сўзлардан ўринли фойдаланишга ўргатишда она тили фани катта роль ўйнайди.

Ўқувчиларни иншо устида ишлашга ўргатиш бутун педагогик жараённинг энг мураккаб қисмини ташкил этади. Бу ишнинг муваффақиятли бориши учун иншо ёзишга тайёргарлик, унинг таҳлили ва ўқувчилар томонидан йўл қўйилган хатолар устида ишлашни мунтазам равишда олиб бориш лозим. Иншо ёзиш учун зарур бўлган умумий фикр-мулоҳаза ва далилий материаллардан ташқари, ўқувчининг иншо ёзиш малакасини қандай эгаллагани ҳам маълум даражада аҳамиятлидир. Шу нуқтан назардан ўқитувчининг адабий мавзуга бағишланган, чуқур тайёргарлик натижаси ҳисобланган маъруза — озга-

ки иншоси ўқувчи учун катта намунадир. Режани асосли ёритиш, ўз фикрини ўқувчиларга ўтказиш ва унинг тўғрилигини исботлаш, айтилган фикр-мулоҳазалардан манتيқий хулосалар чиқариш каби мураккаб масалаларни ўқувчилар ўқитувчи путқи орқали ўрганадилар. Бунинг учун, биринчи навбатда, ўқувчиларни ўқитувчи маъсуда си бўйича конспект тузишга ўргатиш катта аҳамиятга эга.

КОНСПЕКТ

Конспект лотинча «*conspectus*» сўзидап олинган бўлиб, асар ёки маъруза мазмунини қисқача ёзиш демакдир. Конспект тузиш ўқилган асарни чуқур ўзлаштириш учун хизмат қилади, конспект тузувчидан ўрганаётган масала юзасидан фаол фикрлашни талаб қилади. Инсон ўқиган ва чуқур ўзлаштирган масалаларни ҳамма вақт хотирасида тўлиқ сақлаб қолиши мумкин эмас, вақт ўтиши билан кўп нарса хотирасидан кўтарилади. Шунинг учун ҳам ўқилган асарни конспектлаштириш, шу билан бирга, хотирани тарбиялаш инсон маънавий ҳаётида катта аҳамиятга эга. Оддий ўқишда фақат кўз хотираси иштирок этади, баъзилар эшитганларини хотирада узоқ сақлаб қолиш мақсадида овоз чиқариб ёки ярим овоз билан, яъни эшитиб ўқийдилар. Лекин бу усуллар ўқиганларини узоқ вақт хотирада сақлаб қолиш учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга эмас. Хотирани тарбиялашда конспектлаштириш катта роль ўйнайди. Конспект тўғри, мақсадга мувофиқ тузилгандагина ўз олдига қўйилган вазифани тўла бажаради. Конспектнинг яна аҳамияти шундаки, кейинчалик ўз конспектини кўриб чиқиш билан аввал ўқилган асарни тўла хотирага келтириш мумкин. Бунинг учун чуқур ўйлаб тузилган конспект қисқа бўлиши, шу билан бирга, ўқиладиган асарнинг ғоявий мазмуни ва фазилатларини ўз ичига олиши керак. Конспект асар устида ишлашнинг режа, тезис тузиш, асардан кўчирма олиш каби турларини ўз ичига олади. Ўйлаб тузилган пухта режасиз яхши конспект ёзиш мумкин эмас. Конспектни анча кенгайтирилган тезисга тенглаштириш мумкин. Шу билан бирга, конспект асарнинг энг характерли ўринларидан олинган кўчирмаларни ҳам ўз ичига олади.

Ўқувчиларни бадий ва илмий асарлар бўйича конспект тузишга ўргатиш иншо ёзишга тайёргарликнинг ажралмас қисмидир. Конспект тузиш ўқувчидан катта

малака талаб қилувчи ижодий жараён бўлиб, унинг мантиқий фикрлаш қобилиятини ривожлантиради. Конспект тузиш жараёнида ўқувчи режа моддаларини исботловчи адабий парчалар танлайди ва тузилган конспект режа моддалари асосида гуруҳлаштирилади. Айниқса, илмий мақолаларни, бадий асарларни конспектлаштиришга ўргатиш ва иншо ёзиш вақтида бу конспектдан фойдаланиш иншонинг мукамал чиқишини таъминловчи омиллардан биридир. Конспектлаштириш ўқув материалларини мукамал ўзлаштиришда, узоқ вақт эсда сақлаб қолишда ҳам катта аҳамиятга эга. Китоблардан парчалар олганда қуйидагиларга эътибор бериш керак: олинган парча тугал фикрни ифодалаган бўлиши, қайси манбадан олинганлиги кўрсатилиши керак. Парчани бирор илмий асардан, мақоладан кўчириб олишдан мақсад ўз фикрини бирор эътиборли мутахассиснинг сўзлари билан исботлашдан иборат. Олинган кўчирма ниҳоятда катта бўлмаслиги, қисқартириб олинган вақтда тушириб қолдирган жойларга уч нуқта қўйиш, кўчирмаларни қўштирноқ ичига олиш ва парча олинган манбани кўрсатиб ўтиш зарур. Китобларни, мақолаларни ва асар матнини конспектлаштириш жараёнида ўқувчи биринчи даражали (асосий) далилларни ажрата олиш малакасини ҳосил қилади ва ўқитувчи маърузасини конспектлаштириш учун замин яратади. Асарни конспектлаштириш ўқувчининг овзаки ва ёзма нутқини ўстиришда, унда китоб устида ишлаш малакасини ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга.

ТЕЗИС

Иншо ёзиш малакасини мустаҳкамлашда тезис ҳам катта аҳамиятга эга. Тезис тузишга ўргатиш IX синфдан бошланади. Иншо ёзишга ўргатишнинг бу босқичи бадий асар ёки матннинг мазмунини жуда қисқа ва энг асосий фикрларни қоғозга туширишга ўргатиш вазифасини ўз олдига қўяди. Тезис тузиш иншо ёзиш билан боғлиқ ҳолда олиб борилиши керак.

Тезис режа ва конспектдан анча фарқ қилади. Режа ўрганилаётган асарда илгари сурилган тадрижий масалалар рўйхатини ўз ичига олади, лекин унда асарнинг асосий мазмуни, масалалар моҳияти очилмайди. Тезис эса асарнинг асосий мазмуни, ўртага ташланган масалалар моҳиятини, асар муаллифининг мантиқий хулосаларини қисқа ва лўнда ифодалайди. Тезис тузиш жа-

раёнида ўқувчи асардаги энг муҳим ғояни ажратиб олишга, ўз фикрини қисқа, аниқ ифодалашга ўрганади. Тезис тузиш ўқувчининг маънавий тақомилида, китоб устида мустақил ишлаш малакасининг ҳосил бўлишида, мантиқий фикрлаш, ўз фикрини аниқ, лўнда ва ифодали баён қилиш кўникмасининг шаклланиши ва ривожланишида муҳим воситадир. Тезис тузиш оғзаки ва ёзма нутқ маданиятининг юксалишига ҳам самарали таъсир кўрсатади.

Тезис тузишдан олдин асар катта эътибор билан ўқиб чиқилади. Асар ғоясини тўла тушуниб етгач, уларни тадрижий моддалар асосида ифодалаб чиқиш керак.

Тезис — иншода ёзилиши керак бўлган фикр-мулоҳазанинг қисқача ифодаси. Иншо муаллифи тезисда қўйилган фикрни иш ёзиш жараёнида асар матнидан парчалар (цитаталар) келтирган ҳолда исботлайди, ривожлантиради, мунозарали қарашларни ўртага ташлайди. Режада бўлгани каби тезисда ҳам қўйилган фикрлар бир-бири билан мантиқан боғланган бўлади.

Тезисга хос белги-хусусиятлар:

а) тезис асар, мақола ёки парчанинг асосий мазмунини қамраб олиши;

б) конспектга нисбатан анча қисқа бўлиши;

в) унда асар муаллифининг фикри ниҳоятда аниқ ифодаланган бўлиши;

г) тезисдаги фикрлар бир-бири билан мантиқан боғланган бўлиши керак.

Тезиснинг конспектдан яна фарқли томони шундаки, асарни биринчи бор ўқишдаёқ конспектлаштириш мумкин. Тезисни бир ўқиш давомида тузиб бўлмайди. Асар ўқиб чиқилгандан кейин биринчи ва иккинчи даражали далилларни аниқлаш ҳамда иншо мавзуи талаби асосида уни тезислаштириш керак бўлади.

КЎЧИРМА

Кўчирма китоб устида ишлашнинг ўзига хос шаклидир. Ўрганилаётган асарнинг энг керакли ўринлари цитата шаклида мумкин қадар аниқ, сўзма-сўз кўчириб олиниши ёки ўқувчининг ўз сўзлари билан ёзиб олиниши кўчирма ҳисобланади. Кўчирма олиш учун аввал асарни тугал ўқиб чиқиш шарт эмас, асарни ўқиш жараёнида энг керакли ўринлари кўчирма қилинади. Ҳаддан ташқари кўп кўчирма олишдан сақланиш керак. Иншо учун

ёнг зарур нарчалар кўчирма сифатида бадий асар мат-нидан, илмий-танқидий асарлардан олиниши мумкин. Иншода меъёридан ортиқ кўчирмалардан фойдаланиш иншонинг савиясини оширмайди, аксинча, пасайтиради.

Юқорида кўрсатилган машқлар иншо ёзишга тайёрла-нишда катта аҳамиятга эга.

ИНШО РЕЖАСИ УСТИДА ИШЛАШ

Иншо ёзишга киришишдан олдин, албатта, режа тузиш талаб қилинади. Иншо режасини тузиш пастки синфлар-да ҳам, юқори синфларда ҳам, шунингдек, олий ўқув юртларига кириш имтиҳонлари иншолари учун ҳам маж-бурийдир.

Режа, биринчидан, ўқувчи ёки абитуриент мавзунинг гоёвий ва бадий йўналишини қай даражада тушуниб етганлигини кўрсатади, иккинчидан, мавзуни қисмлар-га, моддаларга тўғри бўлиш асарни чуқур ва асосли таҳлил қилиш имконини беради.

Режа мавзунинг асосий томонларини очиши билан бирга, ишнинг умумий ҳажмини, қисмлар мутаносибли-гини белгилайди, таҳлил қилинаётган масаланинг бирор муҳим томонини эътибордан четда қолдирмаслик имко-нини беради ва иншо муаллифининг фикр-мулоҳазалари-ни тартибга солади. Режа ўқувчи таффақурининг йўна-лишидир, чунки иншо ёзиш жараёнида ўқувчи режада кўрсатилган ҳамма моддаларга тартиб билан тўхталишга ва масалага ўз муносабатини билдиришга мажбур бўлади.

Ниҳоят, мукамал ва ўйлаб тузилган режа иншо ёзишда, ўқувчининг фикрлашида тартибсизликка, бир фикрни тугатмасдан иккинчи фикрга сакраб ўтишига йўл қўймайди. Режа моддаларининг бир-бири билан ман-тиқан боғлиқ ҳолда ёритилиши мавзунинг яхлитлигини, бир бутунлигини таъминлайди.

Мақтабларимизда кенг қўлланадиган, кўп йиллик тажрибада синалган ва иншо ёзишда ўқувчи учун анча қулайлик туғдирадиган режа уч асосий қисмдан — ки-риш, асосий қисм, хулосадан иборат бўлиб, бу қисмлар рим рақамлари билан белгиланади.

Режанинг кириш қисмида мавзунинг қўйилиши, мақ-сади, долзарблиги, қайси мақсадда бу мавзу танлангани, мавзуни ёритишда хизмат қилувчи воситалар ҳақида ўқувчи маълумот беради. Бу қисм араб рақамлари би-лан белгиланувчи 1—2 моддани ўз ичига олиши мумкин.

Асосий қисм иншонинг асосини ташкил қилиб, уни исботловчи қисм деб ҳам юритилади. Бу қисм, албатта, бир неча араб рақамлари ва алфавит тартибидаги ҳарфлар билан белгиланувчи катта ва кичик моддаларни ўз ичига олади. Бунда ўқувчи ўзининг фикр-мулоҳазаларини, тезисларини аниқ асар мисолида, ундан келтирилган парчалар, танқидчилар, адабиётшунослар асарларидан кўчирмалар асосида исботлайди. Бу қисм иншонинг ҳажман ва мантиқан асосини ташкил қилади.

Хулоса қисмида кириш ва асосий қисмлардан келиб чиқадиган мантиқий яқунлар ўз ифодасини топади. Бу қисм ҳам 1—2 моддадан иборат бўлиши мумкин.

Баъзи ҳолларда иншо режасининг бундай қисмларга бўлинишини андаза режа сифатида танқид қилдилар. Лекин бундай қисмлар асосида режа тузиш мантиқан жуда тўғри, ўқувчининг фикрлаш қобилиятини ишга солишда катта имкониятлар яратади.

Режа фақат мантиқий изчил фикрлаш мактаби бўлибгина қолмай, сўз устида ишлан лабораторияси ҳамдир. Режада тингловчи ўз фикрларини, тушунчаларини қисқа, ифодали, аниқ шаклда бера билишга ўрганиши керак. Албатта, бу осонликча амалга ошмайди, бунинг учун абитуриентнинг иншо ва унинг режасини тез-тез муҳокама қилиб туриш яхши натижа беради.

Намуна сифатида «Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романидаги Анвар образига тавсиф» мавзуидаги иншо режасини келтирамиз:

I. Кириш:

1. А. Қодирий — ўзбек романчилик мактабининг асосчиси.

2. «Меҳробдан чаён» — ўзбек халқининг бой ҳаётий анъаналарга эга эканини ҳаққоний тасвирловчи асар.

II. Асосий қисм:

1. Анвар — романнинг бош қаҳрамони.

2. Анвар ҳақиқий ўзбек фарзандидир.

3. Анвар феълига хос фазилатлар:

а) тўғрилиқ ва самимийлик;

б) вафодорлик ва инсонпарварлик;

в) инсоний ғурур ва камтарлик.

4. Адиб томонидан Анвардаги шоиртабиатлилик хусусиятининг ифодаланиши.

5. Асар зиддиятининг кескинлашуви билан Анварга хос янги томонларнинг очилиши:

а) покиза муҳаббатнинг ҳимоя қилиниши;

б) хонлик тузумидаги адолатсизликка нисбатан нафратнинг намоён бўлиши;

в) журъат ва жасоратнинг равшанлашуви.

III. Хулоса:

1. «Меҳробдан чаён»нинг ўзбек насрий адабиёти ривожида тутган ўрни.

2. А. Қодирий анъанасининг ёзувчилар томонидан давом эттирилиши.

Баъзи ўқувчилар режа моддаларини асардан олинган парчалар орқали ифодалашни афзал кўрадилар. Айрим ҳолларда деярли ҳамма моддаларни бадий парчалар орқали ифодалайдилар. Натижада, асардан келиб чиқадиган мантиқий ва бадий умумлашмалар асардан келтирилган парчалар соясида қолиб кетади.

Албатта, режа моддаларини ифодалашда ҳам бадий парчалардан меъёрида фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Мисол сифатида «Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonидаги Фарҳод образига тавсиф» мавзудидаги иншо режасини диққатингизга ҳавола қиламиз:

I. Кириш:

1. Алишер Навоий — сўз мулкининг султони.

2. Навоий «Хамса»си ҳақида қисқача маълумот.

3. «Фарҳод ва Ширин» — инсоний фазилатларни мадҳ этувчи дoston.

II. Асосий қисм:

1. Фарҳод — дostonнинг марказий қаҳрамони.

2. Фарҳодда мукамал инсоний фазилатларнинг мужассамлашуви.

3. «Ҳаҳонда қолмади ул етмаган илм».

4. Фарҳод — моҳир ҳунарманд йигит.

5. Ҳақиқий ошиқлик Фарҳоднинг фазилатларидандир.

6. «Ҳунарни асрабон нетқумдур охир».

III. Хулоса:

1. «Фарҳод ва Ширин» дostonининг ўзбек адабиёти тарихида тутган ўрни.

2. Дoston сўз санъатининг гўзал намунасидир.

Мактаб тажрибасида 3 қисмга бўлинмай, тўғридап-тўғри араб рақамлари (1, 2, 3, 4, 5,...) билан белгиланадиган режа тури ҳам мавжуд. Бундай режа кўпроқ публицистик характердаги эркин мавзуларда, ўқувчиларнинг ҳаётий кузатишларига бағишланган иншоларда қўлланилади.

Қуйида биз мумтоз шоирларимиз Муқимий ва Фур-

қатнинг ижодий йўналишини белгиловчи иншо режаларига диққатингизни жалб қиламиз:

Муқимийнинг «Танобчилар» сатирасида маҳаллий амалдорлар кирдикорларининг фош этилиши.

Иншонинг режаси:

I. Кириш:

1. Муқимий — ўзбек демократик адабиётининг таниқли вакили.

2. Муқимий — атоқли сатирик шоир.

II. Асосий қисм:

1. Муқимий сатирик асарларининг мавзуи.

2. «Танобчилар» сатираси — чуқур ижтимоий-сиёсий аҳамиятга эга бўлган асар.

3. Султон Алихўжа ва Ҳакимжонлар — асарнинг бош қаҳрамонлари.

4. Асарда танобчилар портретининг чизилиши:

а) «Бирлари мўлтотинамо ҳийлагар»;

б) «Бирларидур кунда пиху гавда хар».

5. Айрим диний ақидалар — Султон Алихўжанинг қабих қилмишлари учун ниқоб.

6. Ҳакимжон — ниҳоятда золим амалдор.

7. Амалдорлар ўртасидаги шахсий манфаатдорлик асосида қурилган сохта дўстликнинг ифодаланиши.

8. Сатирода меҳнаткаш халқ ҳаётининг ҳаққоний тасвирлапиши.

III. Хулоса:

1. Муқимий сатирик асарларининг ўзбек адабиёти тараққиётида тутган ўрни.

2. Муқимийнинг бадиий маҳорати.

Иншо учун режа тузилиб, муҳокама қилингандан сўнг ҳам иншо ёзишни бошлайвериш мумкин эмас. Бунинг учун режанинг ҳар бир қисмини қандай кенгайтириш, бир моддадан кейинги моддага қандай ўтиш, режа қисмлари ўртасида узвий, мантиқий боғланиш ҳақида ўйлашимиз керак. Энди режани бутун бир иншога айланттириш учун режанинг ҳар бир қисмига асардан энг зарур ва характерли материал танлаш керак. Юқорида келтирилган «Муқимийнинг «Танобчилар» сатирасида маҳаллий амалдорлар кирдикорларининг фош этилиши» мавзуи учун тузилган иншо режасининг кириш қисмидаги: «Муқимий — ўзбек демократик адабиётининг таниқли вакили» ва «Муқимий — атоқли сатирик шоир» моддаларини дарслик ҳамда Муқимий ижодига бағишланган бир қатор қўшимча илмий мақолалар би-

лан чуқур танишган ҳолда ёритиш мумкин. Бу ўринда абитуриентнинг диққат-эътибори Муқимий сатирик асарларининг ўзбек демократик адабиётида тутган ўрни масаласига қаратилган бўлиши керак. Асосий қисмининг биринчи «Муқимий сатирик асарларининг мавзуи» моддаси кириш қисмининг иккинчи моддаси билан узвий равишда боғланиб кетади. Бу моддада Муқимийнинг уч асосий мавзуда яратилган асарлари: маҳаллий амалдорлар ва чор чиновникларини фожива этувчи асарлари; чор капиталистлари ва маҳаллий бойларни танқид қилувчи асарлари; баъзи бир шариат, дин вакиллари кирдикорларини очиб ташловчи асарлари ҳақида қисқача фикр юритилади. Шундан кейинги асосий масала Муқимийнинг «Танобчилар» сатирасида маҳаллий амалдорлар — Султон Алихўжа ва Ҳакимжонларнинг ички ва ташқи дунёсини очишга қаратилган режадаги 2—7-моддаларни таҳлил қилишга киришилади. Бунинг учун абитуриент «Танобчилар» сатираси матнини бир неча бор ўқиб чиқиши, ундан режа моддаларига мос келадиган адабий парчалар, асар қаҳрамонларининг нутқидан уларнинг ўзларини фожива этувчи характерли сўзлар танланиши керак. Бу ўринда абитуриент Муқимийнинг асар қаҳрамонларини ўзига хос хусусиятлари билан тасвирлаш маҳоратига алоҳида эътибор бериши лозим. Султон Алихўжа ва Ҳакимжон бир хил тоифа эксплуататорларга мансуб бўлишига қарамай, меҳнаткаш деҳқонларни қон қақшатишда, порахўрликда иккаласи икки хил йўлдан боради. Қалтак, дўқ-пўписа, ҳақорат, сўкиш Ҳакимжоннинг асосий қуроли бўлса, Султон Алихўжа соддадил халқни қўрқитади, алдайди, сўнгги чақаларини ҳам тортиб олишга ҳаракат қилади.

Режанинг 8-моддаси шоирнинг меҳнаткаш деҳқонлар ҳаётини ҳаққоний тасвирлаш масаласига, меҳнаткашларнинг бундай амалдорларга нисбатан чексиз нафратини ифодалаш масаласига бағишланган. Бу ўринда шоирнинг жабрланувчи деҳқонлар номидан чиқарган қуйидаги ҳукмини келтириш мақсадга мувофиқдир:

Зулм била эллигу юзни олур,
Боз танобини дучандон солур.

Доғи булар яхшию, бизлар ёмон,
Эл тамизидан ҳазар эт, алъамон.

Ўзбек демократик адабиётига хос бўлган етакчи хусу-

сият халқ лаънатига, қаҳр-ғазабига дучор бўлган муғом-бир, порахўр, товламачи, мақтанчоқ амалдорлар, чор ҳукуматининг содиқ малайлари Султон Алихўжа ва Ҳакимжонларнинг Муқимий ижодида бадий тип даражасига кўтарилишидир. Иншода бу масалага алоҳида эътибор бериш керак.

Иншонинг хулоса қисмида Муқимий сатирасининг ўзбек адабиёти тараққиётида тутган ўрни, унинг маҳоратидан замондош шоирлар ўрганганликлари, янги шароитда Завқий, Аваз Ўтар, Анбар отин, Ҳамза каби шоирлар у бошлаган ижодий-эстетик принципларни давом эттирганликлари ҳамда тараққиётнинг юксак босқичига кўтарганликлари ҳақида фикр юритилади. Хулоса қисмининг иккинчи — «Муқимийнинг бадий маҳорати» моддасида шоирнинг образ яратишдаги ўзига хослиги, образларнинг ўзига хос хусусиятларига алоҳида эътибор бериши, шоирнинг асар яратишдаги ўзига хос услуби, яъни китобхонни оддий кузатувчидан золим амалдорлар устидан адолат билан ҳукм чиқарувчи даражасига кўтаришига алоҳида аҳамият берилиши керак. Маълумки, Муқимий буюк мутафаккир Алишер Навоийнинг ижод чашмасидан баҳраманд бўлди. Навоий ўзининг «Ҳайратул-аброр» достонида золим амалдорларнинг қишлоқларга дабдаба билан чиқишлари, деҳқонлардан солиқ йиғиш баҳонаси билан зулми авжга чиқаришлари, ўзбонимчалик, бузғунчилик билан шуғулланишларини кескин фош қилган, уларга нисбатан ўзининг нафратини очиқ баён этган эди:

Зулм этиб ул косибу деҳқонга ҳам,
Косибу деҳқон неки, султонга ҳам.

Қайси вилоятгаки азм айлабон,
Эл ҳараму боғида базм айлабон.

Кентнинг арбоби бир-икки авом,
Зулмда бир хожа, алар паҳлавон.

Бир-бири бирла бўлушуб, ўйла, дўст,
Ким кишиким кўрса, дегай мағзу пўст.

«Танобчилар» сатирасида Султон Алихўжа ҳамда Ҳакимжонларнинг разил қиёфаларини, улар ўртасидаги шахсий, иқтисодий манфаатдорлик асосига қурилган сохта дўстликни тасвирловчи қуйидаги:

Султон Алихўжа, Ҳакимжон иков,
Бир хотун, бириси бўлди куёв.

Иккаласи бўлди чунон иттифоқ,
Гўё хаёл айлаки, қилмай нифоқ.

Ош есалар, ўртада сарсон илик,
Хўжа — чироқ ёғи, Ҳакимжон — пилик.

Бир-бирисиға солишурлар ўрин,
Эртаю кеч ўпишиб оғиз-бурун...

мисраларини яратишда Муқимийга Алишер Навоий маҳоратининг таъсирини сезиш мумкин. Шунга қарамай, Муқимий янги шароитда — Ўрта Осиё Россия томонидап босиб олинганидан кейинги даврда ўзбек адабиётида сатирик турни юксак тараққиёт босқичига кўтарганлиги иншонинг хулоса қисмида алоҳида таъкидланиши керак.

ФУРҚАТ — МАЪРИФАТНАРВАР ШОИР

Иншонинг режаси:

I. Кириш:

1. Фурқат — ўзбек демократик адабиётининг етакчи намоёндаси.

1. Фурқат маърифатнарварлигини вужудга келтирган омиллар.

II. Асосий қисм:

1. Фурқат — маърифат ва маданият тарғиботчиси.

2. Илм — «кўзларнинг нури, кўнгулларнинг сурури».

3. «Гимназия» шеърининг таҳлили:

а) «Кириб алқисса ҳикматхона ичра,
Ҳама илмини кўрдук телегроми»;

б) шоир янги ўқув тизимидаги тартиб-интизом ва таълим-тарбия ҳақида;

в) «Мударрислар ягона илму фанда,
Этар мансух Афлотунни номи»;

г) шоирнинг ўтмиш хонлик тузумига бўлган муносабати.

4. «Виставка хусусида» шеърининг таҳлили:

а) Виставка — ўзбек маданияти, илм-фани тараққиётида янги восита;

б) шеърининг композицион тузилиши;

в) шеърда фан ютуқларининг тараннум этилиши;

г) шеърда рус ва ўзбек халқлари ўртасидаги дўстона муносабатларнинг ифодаланиши.

III. Хулоса:

1. Фурқат маърифатпарварлигининг ўзбек маданияти тараққиётида тутган ўрни.

2. Фурқат — новатор шоир.

Баъзи ўқувчилар иншо режасининг уч яхлит қисмга бўлинишига ниҳоятда эътиборсизлик билан қарайдилар. Уларнинг назарида режа тузиш оддий ва осон иш бўлиб туюлади. Аслида эса ўқувчи мавзу бўйича катта маълумотга эга бўлганидан кейингина муваффақиятли режа тузиши мумкин. Муваффақиятли тузилган режа ишнинг мукамал чиқишини таъминлайди. Демак, режа иншо ёзишнинг асосини ташкил қилади. Иншо муаллифи режа моддаларининг ҳажман мутаносиблигига ва уларнинг мантиқий яхлитлигига алоҳида эътибор бериш керак, яъни режадаги асосий исботловчи қисм иккунга умумий ҳажмининг 75 фоизини ташкил қилиши лозим.

Иншо учун тузилган режалар қуйидаги талабларга жавоб бериши керак:

1. Режа ўқувчининг мавзунини қай даражада тўлиқ тушунганини кўрсатувчи ва унинг фикр-мулоҳазаларини тартибга солувчи муҳим восита бўлиши керак.

2. Режа мавзунини тўла ўз ичига олиши ва унинг ўзига хос хусусиятларини ўзида тўла ифодалашини керак.

3. Режа иншонинг дастлабки варианты бўлиб, унинг моддаларида тартиб, мантиқий уйғунлик ва қисмлари ҳажм жиҳатидан мутаносиб бўлиши керак.

4. Режанинг энг ишончли 3 қисмли (кириш, асосий қисм ва хулоса) вариантга асосланиш керак.

5. Режа услубий, орфографик ва график-техник хатолардан холи бўлиши, режа моддалари атов гаплар орқали ифодаланган бўлиши керак.

Ўқувчилар иншоларининг савияси йилдан-йилга ўсиб бормоқда. Баъзи иншоларда ёшларнинг жонли образи, уларнинг ўз олдларига қўйган мақсад сари интилишлари, ота-оналарининг ҳаётбахш ватанпарварлик анъаналарига содиқлиги намойён бўлмоқда. Бундай далиллар, айниқса, олий ўқув юртларига кириш учун ёзган ижодий иншоларда ҳам кўзга яққол ташланмоқда.

Лекин шунга қарамай, абитуриентлар иншоларини ўқир эканмиз, жиддий камчиликларга дуч келамиз. Уларнинг ишларидаги иккинчи даражали камчиликлардан ташқари, бир-бири билан узвий боғланган уч хил камчилик мавжуд.

Кўп абитуриентлар танлаган мавзунинг нозик ва энг

зарур томонларини англаб етмайдилар, натижада, улар мавзуни ниҳоятда юзаки таҳлил қиладилар. Бундай камчилик иккинчи хил камчиликка, яъни далилларни ёки кўплаб парчаларни, кўчирмаларни ўринсиз қўллашга олиб келади. Айтмоқчи бўлган фикр асардан олинган ўринсиз парчалар, персонажлар, уст-устига уйиб ташланган далиллар соясида қолиб кетади. Бундай иншоларда бадиий асар таҳлилига нисбатан баён асосий ўринни эгаллайди.

Юқоридаги камчиликлар, айниқса, ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш доирасининг торлиги учинчи камчиликни юзага келтиради: ўқувчи иншоси қуруқ, даб-дабали, сийқаси чиққан жумлалардангина ташкил топади.

Ўзбек адабиёти курси ёшларнинг дунёқарашини ойдинлаштиришда ажойиб база вазифасини ўтайди. Ҳақиқатан ҳам, ҳозирги замон ёзувчиларининг асарлари инсоният жамятининг тараққиёт босқичларини бадиий акс эттиришга бағишланган. Баъзи абитуриентларнинг ўзбек адабиётидаги Ғофир, Йўлчи, Жамила, Гулнор, Зайнаб каби образларга бағишланган иншоларини ўқир эканмиз, ўқувчиларнинг бу образларнинг ички дунёсини очишда ҳис-туйғунини ифодаловчи сўзларга анча камбағал эканликларини кўрамиз. Мактабларда инсоннинг ички дунёси, ҳис-туйғусини ифодалашга бағишланган сўзлар ва уларнинг маъноси ҳақида кўпроқ маълумот бериш зарур, яъни образлар ҳақида қанчалик сўз бойлигига эга бўлсалар, иншо ҳам, образларнинг характерли хусусиятлари ҳам шунчалик бой, пухта, пишиқ қилиб яратилади. Демак, бу масала ўқувчиларни сўз бойликлари билан бевосита боғлайди.

Адабий мавзудаги иншо синфда ўрганилган асарни таҳлил этиш дарси билан бевосита боғланади. Шунинг учун абитуриент адабий асарни чуқур таҳлил этиши ва чуқур ўрганиши, асарнинг бадиий хусусиятлари ҳақида кенг маълумотга эга бўлиши зарур. Ўқувчилар ҳам ўқитувчи каби асарни ҳар томонлама ўрганишга, чуқур таҳлил этишга, асар устида мустақил ишлашга ўрганишлари лозим, хусусан, ўқувчилар ўз фикрларини мустақил равишда ифода этишга одатланишлари керак.

Адабиёт дарслари билан боғланадиган иншонинг мавзуи ҳар хил бўлади. Масалан, персонаж ёки образларга тавсиф бериш мавзулари. Бундай тавсифлар тимсол ёки персонаж характерининг бир томонини очишга ёки

тўла очишга қаратилади. Масалан: «Шокир отанинг ҳаёти», «Ойбекнинг «Қутлуг қон» романида Йўлчи образи» ва бошқалар.

Иккинчи хил мавзулар таржимаи ҳол материалларидан фойдаланиш йўли билан очилади. Масалан: «Ҳамзанинг қаҳрамонона ҳаёти», «Садриддин Айнийнинг ҳаётидаги қандай воқеалар бизни ўзига жалб этади?»

Учинчи хил мавзулар асарнинг ғоявий аҳамиятини ёки ёзувчининг ижодини очишга қаратилган бўлади. Масалан: «Ойбекнинг поэмалари» каби.

Баъзан Абдулла Ҳаҳҳорнинг «Асрор бобо» ёки Ҳамзанинг шеърларини ўқувчиларнинг мустақил таҳлил қилишлари учун топшириш ҳам мумкин. Бундай асарларни ўқувчилар мустақил таҳлил қилишлари, асарнинг бадиий хусусиятларини очишлари лозим бўлади.

Бу хилдаги мавзулардан ташқари, ўқитувчи ўқувчиларга «Нима учун мен Солиҳ махдумдан нафратланаман?», «Абдураҳмон домла—даҳшатли шахс», «Ҳамид Олимжон — мен севган шоир», «Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романидан олган таассуротларим», «Қалбга роҳат багишлайди Эркин Воҳидов лирикаси» каби иншо мавзуларини тавсия этиш мумкин.

Иншо ёзишда сийқаси чиққан мавзуларни тавсия қилмаслик керак, ўқувчиларнинг китобга бўлган муҳаббатларини аниқлашда янги-янги мавзуларни тавсия қилавериш лозим. Масалан: «Қутлуг қон» романидаги «менинг энг яхши кўрган саҳифам». Бундай мавзулардаги иншо ўқувчиларнинг эстетик қарашларини тарбиялайди.

Иншонинг яна бир тури санъат тўғрисидаги иншодир. Маълумки, адабиёт санъатининг бир туридир. Санъат тўғрисидаги иншо ҳам хилма-хил хусусиятга эга бўлади. Бундай иншолар санъат, тарих, адабиёт музейларига ўқувчиларнинг экскурсиялари билан боғланади ёки расомлик ҳақида безакли цикл-маъзура эшитиш ҳам яхши натижа беради. Санъат ҳақидаги китобларни ўқиш иншо ёзиш учун энг фойдали манбадир. Айни замонда, ёзувчилик билан мусиқанинг, ёзувчилик билан расомликнинг ўзаро боғлиқлиги ҳақида иншо ёзиш гоят муҳим аҳамиятга эгадир. Шу нуқтаи назардан, «Алишер Навоий ва мусиқа», «Ҳамза ва мусиқа», «Мусиқа ва кино — менинг энг севимли санъатим», «Мен яхши кўрган мусиқа асари», «Нима учун ўзбек халқи Аброр Ҳидояттовни яхши кўради?» каби мавзулар юзасидан эркин равишда иншо ёзиш мумкин.

Олий мактабни қайта қуриш унинг бўсағасидан — кўп сонли абитуриентлар орасидан sanoқли талабаларни танлаб, саралаб олишдан бошланади. «Олий ва ўрта махсус таълимни қайта қуришнинг асосий йўналишлари» да бу ҳақда шундай дейилган: «Кадрлар тайёрлаш сифатини ошириш мақсадида олий ўқув юртларида ўқишга энг яхши тайёргарлик кўрган... йигит ва қизларни танлаб олишга алоҳида эътибор бериш зарур... Олий ўқув юртларига қабул қилиш қоидалари доимо такомиллаштирилсин, танлов йўли билан танлаш ҳолисона бўлиши оширилсин». Олий мактабларга лаёқатли, билимли ёшларни ҳолисона саралаб олиш ишида эса адабиёт ва тил фанлари бўйича ёшларнинг билимларини тўлиқ намойиш қилувчи, уларнинг зарур саводхонлик даражасини аниқлаб берувчи иншо бўйича имтиҳон катта аҳамиятга эга.

Иншолар қуйидаги тоифаларга бўлинади: 1) ижодий фикрлар ва тўйгуларга бой, бадийят ва савод жиҳатидан мақтовга лойиқ иншолар; 2) мазмуни ва саводи яхши иншолар; 3) дарслик материали асосида, лекин саводли ёзилган иншолар; 4) ижодийлик, мустақилликка ҳаракат қилинган, лекин имло хатоларига, услубий ғализликларга йўл қўйилган иншолар ва 5) саводсиз, паст савияда ёзилган иншолар. Иншоларнинг аксар қисмини жўн ёзилган, «З» га баҳоланадиган ўртамиёна иншолар ташкил қилади. Бундай иншолар ўзбек адабиёти билан дарслик ёки телеэкран асарлари орқалигина таниш, китобсевмас абитуриентлар томонидан фақат имтиҳондан йиқилмай, «З» олиб бўлса ҳам ўтиб олиш учунгина ёзилади. Адабий материалнинг таҳлили фикрлаш савиясининг пастлиги билан бирга, она тили қонун-қоидаларини яхши билмаслик, сўзларнинг ёзилишига, жумлаларнинг тузилишига эътиборсизлик уларга хос хусусиятдир.

Иншо ёзиш борасида абитуриентлар орасида кенг тарқалган яна бир иллат — иншони ўзи мустақил ёза олишига кўзи етмайдиган абитуриентларнинг тайёр шпаргалкалардан, айниқса, фотонусхадаги иншо шпаргалкаларидан фойдаланишидир. Ҳар йилнинг бошида матбуотда иншоларнинг мавзулари эълон қилинган, уларнинг шпаргалкалари ҳам тайёрланади, аввалгилари яна кўпайтирилади. Бу шпаргалкалардан абитуриентлар йиллар мобайнида фойдаланадилар. Масалан: «Пахта — ризқ-рўзимиз, касб-коримиз...» деб бошланадиган ва деҳ-

қоннинг йилнинг тўрт фаслидаги меҳнати тасвирланадиган иншо ёки:

Само тўла юлдузлар
Нур таратиб порлайди.
Шулардан бир мени
Ўз бағрига чорлайди...

тўртлиги билан бошланадиган «Мен севган адиб» мавзусидаги иншолар бундан 10 йиллар илгари тайёрланиб кўпайтирилган ва ҳанузгача абитуриентлар улардан фойдаланиб келадилар. Давр ўзгаряпти, кўпгина ижтимоий масалаларга қараш ўзгарди, лекин айрим абитуриентлар бунини ҳис қилмай, эски, қачонлардир ёзилган шпаргалкаларга суянишда давом этяптилар. Ҳозир «Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони бўйича бир эмас, 4 хил; Ҳамзанинг шеърини асарлари, «Бой ила хизматчи» драмаси, Ойбекнинг «Қутлуг қон» романи бўйича бир неча вариант, шунингдек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор ижодлари бўйича тайёрланган қатор нусхадаги шпаргалкалар қўлма-қўл юрибди. Ҳолбуки, бу хил шпаргалка (айниқса, фотонусхадаги) иншолар ниҳоятда жўн ёзилган, савод даражаси, фикрлаш савияси паст. Имло хатолари, чалкаш ишлатилган ишорат белгилари уларда кўплаб учрайди.

Кейинги пайтларда қабул имтиҳонлари давомида иншолардаги яна бир қусур кўзга ташланяпти: абитуриентлар тавсия қилинган мавзуни билмасликлари ёки тушуниб етмасликлари сабабли бошқа йўналиш, бошқа мавзуга тегишли, лекин номланиши ўхшаш иншоларни ёзиб бермоқдалар. Масалан: «Ҳамза Ҳакимзоданинг «Бой ила хизматчи» драмасида синфий курашнинг ифодаланиши» мавзуси учун ёзилган иншода драманинг мазмуни ҳикоя қилиб берилган. «Яхшилик — улуг фазилат» сарлавҳаси остида «Дўстлик туфайли қудратли ва бахтиёрмиз» мавзусидаги иншо берилган. Бу каби англашилмовчиликлар сўзнинг маъносини: тавсия қилинаётган мавзунинг мазмунини тушуниб етмаслик, мавзуга масъулиятсизлик билан ёндашиш оқибатида келиб чиқяпти. Бу эса иншоларда мавзу ва мазмун бирлигининг бузилиши демакдир.

Ижодий ёзилган, мустақил фикрларга бой, мазмунли иншолар ҳам талайгина. Лекин, афсуски, уларда саводнинг оқсаши ҳам тез-тез учраб туради. Ижодийлик ва саводхонлик ҳамма вақт ҳам ҳамоҳанг бўлавермайди.

Мазмунан чиройли, мавзунн чуқур таҳлил қилиш асосида ёзилган иншоларда турли орфографик, пунктуацион ва услубий хатолар учрар экан, иншони юқори баҳолаш мушкул.

Иншоларда баҳо қўйишда унинг адабий материални қай даражада акс эттиргани, адабий материалнинг таҳлили савияси ва ундан чиқарилган хулосага қараш билан бирга, иншонинг саводли ёзилиш савияси алоҳида эътиборга олинади. Кўп ҳолларда абитуриентлар иншонинг мазмун ва бадний-эстетик томонига аҳамият беришади-ю, лекин саводсиз ёзилгани сабабли бу иншо ижобий баҳоланмайди. Саводли бўлиш учун эса ўз она тилимизнинг бойлигини, грамматик ва имло қоидаларини яхши билиш зарур. Иншо — ижодий иш, лекин айни пайтда у абитуриентнинг билим даражасини кўрсатади. Одатда, кўп ўқийдиган, бадний адабиётни яхши биладиган, кундалик матбуот материалларини мунтазам ўқиб борадиган ўқувчиларнинг фикрлаш савияси ҳам, сўз бойлиги ҳам рангбаранг ва салмоқли бўлади. Бундай ўқувчилар иншо ёзаётганда ҳадеб бир хил қолишдаги жумлаларни такрорлай бермайдилар, сўзлар ва бошқа ифода воситаларини топиб, маънодаги нозик фарқларни ҳис қилиб, ўз ўрнида ишлатадилар; сўзларни тўғри ёзиб, тиниш белгиларини ҳам тушуниб қўллайдилар. Иншонинг саводли ёзилиши учун: 1) сўзларни тўғри таплаш; 2) уларни гапда ўз ўрнида жойлаштира билиш; 3) сўзларни тўғри ёзиш; 4) тиниш белгиларини билиб қўллаш талаб қилинади. Саводлилиқ, билимдонликдан дарак берувчи бу шартларга бепарво бўлиш, зарур имло қоидаларини билмаслик натижасида иншоларда орфографик, пунктуацион ва услубий хатоларга йўл қўйилади.

ОРФОГРАФИК ХАТОЛАР

Иншоларда йўл қўйилган орфографик хатолар, уларнинг миқдори ва табиати ўқувчининг саводхонлик даражасини белгиловчи асосий мезон ҳисобланади. Орфографик хатоларга сўзларни, қўшимчаларни ёзишда, бош ҳарфларнинг имлосида, сўзларни қатордан қаторга қўчиришда, бўғинни нотўғри белгилашда, сўзларни қўшиб, ярим қўшиб ва ажратиб ёзишда учрайдиган хатолар киради. Орфографик хатоларнинг келиб чиқиш сабаблари кўп ва турлича:

1. Ёзувда ўхшаш шаклга эга ҳарфлар ва улар орқали ифодаланадиган товушларни фарқламаслик.

2. Адабий талаффуз ва шева талаффузини қориштириш.

3. Имлоси қийин ҳарф ва белгиларнинг қўлланишини билмаслик.

4. Бош ва кичик ҳарфларнинг қўлланиш ўринларини ажратмаслик.

5. Ўзакка қўшимча қўшилиши билан содир бўладиган товуш ўзгаришларига эътиборсизлик.

6. Сўзларни қўшиб, ярим қўшиб ва ажратиб ёзишда тегишли имло қоидаларини яхши билмаслик.

Хатоларнинг ҳар бир кўринишини алоҳида қараб чиқамиз.

1. Талаффузи ва ифодаланиш шакли бир-бирига яқин товушларни ажрата олмаслик натижасида келиб чиқувчи орфографик хатолар бир қарашда арзимайдиган, кичик хатоларга ўхшаб кўринса ҳам, бундай хатолар ишполарнинг паст баҳоланишига маълум даражада сабаб бўлаётгани ачинарли ҳолдир.

У ва ў, к ва қ, а ва о, х ва ҳ ҳарфларининг имлоси кўп ҳолларда пухта ўзлаштирилмаган бўлади, абитуриентлар бунинг сабабини турлича изоҳлайдилар. Масалан: у ва ў ҳарфларини ёзувда фарқламайдиган ўқувчилар, қайси шевадан бўлишларидан қатъи назар, бу ҳарфларнинг ўқилишини ҳам чалкаштирадилар. Ҳолбуки, бу икки товуш лабланиш хусусиятига кўра бир хил бўлса ҳам, пайдо бўлиш хусусиятига (тилнинг оғиз бўйлигида танглайга томон кўтарилишига) кўра бир-биридан фарқланади: у — тор унли, ў эса ўрта-кенг унлидир. Шу хусусият уларнинг талаффузидаги сезиларли фарқни ҳам келтириб чиқаради. Бу икки товушни фарқламайдиган ўқувчилар таркибида у товушни қўлланадиган: *уч, тун, буюк, қутлуғ, бутун, умид, учқун, мумкин* каби сўзларнинг ва таркибида ў товушни келадиган: *кўнғил, бўлим, ўқи, ўт, ўрим, бўйсун, қўшиқ, сўлим* каби сўзларнинг талаффузи ва имлоси устида қунт билан машқ қилиб боришлари лозим бўлади.

қ ва к ҳарфларини имлода чалкаштиришлар: 1) бу икки ҳарфнинг шаклий ўхшашлиги; 2) шеванинг таъсири (баъзи Хоразм шевалари талаффузида бу икки товуш фарқланмайди) сабаби рўй беради: *камбағал, қаҳрамон, нақл, куч-қудрат, нақадар, қаср, қисм* сўзларини *қамбағал, каҳрамон, накл, қуч-қудрат, накадар,*

каср, кисм тарзида ёзишлар учраб туради. Бу ҳолда ҳам мазкур икки товушнинг жарангсизлиги, фақат пайдо бўлиш ўрнига кўра фарқланиши (**к** — саёз тил орқа, товуши, **қ** — чуқур тил орқа товуши эканлиги)ни назарда тутиб, уларнинг имлоси ва талаффузи хусусиятлари устида қайта-қайта машқ қилиш, «Имло лугати»дан шу икки ҳарф қатнашган сўзларнинг ёзилишини ўзлаштириш тавсия қилинади.

Иншоларда **а** ва **о** ҳарфларининг имлосида ҳам чалкашликлар талайгина учрайди. Бунда айрим ўқувчиларнинг бу икки ҳарфнинг ёзилишига эътибор бермай, кейинги ҳарфга бир хил қўшиб ёзишлари, айрим шева вакиллари нутқида **о** товушининг йўқлиги каби сабабларни кўрсатиш мумкин. Иншоларда **а** ва **о** ҳарфларининг шаклан ўхшаш ёзилиши иншони текшириш ва баҳолашда баъзан қийинчиликлар, англашилмовчиликларни ҳам келтириб чиқаради. Лекин саводли ёзилган иншоларда ҳам бу икки ҳарфнинг фарқланмаслиги натижасида *вафо* ўрнига *вофо*, *авсало* ўрнига *осволо* ёки *аволо*, *Фарҳод* ўрнига *Форҳод*, *ҳалок* ўрнига *ҳолок*, *бағишла* ўрнига *боғишла* ёзиш ҳоллари тез-тез учраб туради. Мана шу хил хатога йўл қўймаслик учун бу иккала унлининг ўзига хос томонларини билиб олиш зарур: **а** — тил олди, кенг унли товуш; **о** — тил орқа, кенг унли товуш, **а** товуши *қалам*, *халқ*, *қатор*, *ғалати*, *қаттиқ*, *ғалаба*, *қадр* каби сўзларда қаттиқ айтиладиган, **о** га яқин талаффуз қилинадиган; *галма-гал*, *ясама*, *ватан*, *асар* каби сўзларда эса юмшоқ айтиладиган товушдир, **о** товушининг талаффузида **а** дан фарқли равишда маълум даражада лабланишга мойиллик бор, бу қатор шаҳар шевалари нутқида, шунингдек, адабий нутқда ҳам сезилади. Масалан, *ота*, *она*, *доим*, *замон*, *қозониш*, *намойиш* каби сўзларнинг айтилишига эътибор беринг. Мана шундай сўзларнинг талаффузи ва имлоси устида мунтазам машқ қилиш, айниқса, бу икки ҳарфни ёзувда равшан фарқлаш (график шакллари) бўйича ҳаракат ўз самарасини беради.

Иншоларда энг кўп учрайдиган орфографик хато **х** ва **ҳ** ҳарфларини фарқламасликдир. Бунга сабаб: 1) иккала ҳарфнинг шаклий ўхшашлиги; 2) иккала ҳарф орқали ифодаланадиган товушларнинг айрим шеваларда, масалан, Тошкентда бир хил талаффуз қилинишидир. Кўп жиҳатдан бу икки товуш бир хил: иккови жарангсиз, иккови сиргалувчи ундош товушлар. Фарқ фақат

уларнинг пайдо бўлиш ўрнида: х — чуқур тил орқа товуши, ҳ — эса яна ҳам ичкарироқда — бўғизда пайдо бўлади. Кўпчилик абитуриентлар бу хатодан қандай қутулиш, х ва ҳ ҳарфларини ёзувда қандай фарқлаш йўллариини сўрайдилар. Бизнингча, бу икки ҳарф таркибида қатнашадиган сўзларнинг ёзилишини «Имло луғати»дан турли ёзув машқлари орқали ўзлаштириш, иншоларда учрайдиган бу хил сўзларнинг энг зарурларини ёд олиш, кўп ўқиш ва ўқиганда ҳам шу хил сўзларнинг имлосига алоҳида эътибор бериб ўқиш лозим бўлади.

Бу ерда эса таркибида х ва ҳ ёзиладиган, иншоларда кўп қўлланадиган сўзларнинг ёзилишини диққатингизга ҳавола қиламиз: х ҳарфи билан ёзиладиган сўзлар: *хабар, хавф, хаёл, харажат, халқ, халоскор, хиёнат, хизмат, хислат, хусусият, хулқ-атвор, хушмуомала, ахлоқ, мутахассис, сазоват, қамғур, бахтиёр*; ҳ ҳарфи билан ёзиладиган сўзлар: *ҳавас, ҳаёт, ҳажвий, ҳайрат, ҳалол, ҳамдard, ҳамжиҳатлик, ҳамоҳанг, ҳаракат, ҳасад, ҳатто, ҳаяжон, ҳақиқатан, ҳаққоний, ҳеч, ҳикоянавис, ҳимоя, ҳиссиёт, ҳозиржавоб, ҳокимият, ҳосил, ҳужжат, ҳужум, ҳуррият, ҳуқуқ, меҳрибон, муҳтож, аҳамият, қаҳрамон, муҳаббат.*

2. Адабий талаффуз ва шева талаффузини қориштириш сабабли келиб чиқадиган хатолар. Хатоларнинг бу тури адабий талаффузга етарли эътибор бермаслик ёки у билан яхши таниш бўлмаслик оқибатида келиб чиқади. Ўзбек тилининг адабий талаффуз (орфоэпик) мезонларига кўра *қадр, фахр, зеҳн, қисм, ақл, илм* сўзлари таркибидаги ёнма-ён келган икки ундош товуш ўртасида бир и унлиси орттириб айтилса ҳам (*қадир, фахир, зеҳин, қисим, ақил, илим* каби), ёзувда бу сўзлар аслига мувофиқ ёзилади. Аксинча, талаффузда и, у унли товушларнинг тушиб қолиши (ёки қисқариши) туфайли *груҳ, грифтор, осойшта, қобилият, аҳамият, тузм, киши, биринчи* деб айтилса ҳам, бу сўзлар *гуруҳ, гирифтор, осойишта, қобилият, аҳамият, тузум, биринчи, киши* тарзида ёзилади. Айниқса, абитуриентлар *мутафаккир, таассурот, муваффақият, мужассам, мурожаат, мукаммал, бадиий, ташаккур* каби иккита бир хил ҳарф ёнма-ён келадиган сўзларнинг, талаффузда иккинчи бўғиндаги у унлиси и тарзида айтиладиган *тушунди, ютуқ, тузум, учун* каби сўзларнинг имлосида «қоқиладилар». Бу хатоларнинг ҳаммаси кам мутолаа қилишнинг, китобсевмасликнинг оқибатидир. Бу

камчиликни йўқотиш учун ўқувчиларга «Имло луғати» га тез-тез мурожаат қилиб, «қийин» сўзларга доир кичик ҳажмдаги диктантлар ёзиб туришларини, шунингдек, сўзларнинг ёзилишига диққат қилган ҳолда кўп ўқишларини тавсия қиламиз.

3. Иншолардаги хатоларнинг бу тури «имлоси қийин» ҳарф ва белгиларнинг қўлланишига оиддир. Ўзбек алфавитида **е, ё, ю, я** графемалари мавжуд бўлиб, улар ё лашган унлиларни ифодалайди, яъни ҳар бир графема бир и товуши билан бирга **а, о, у, э** унли товушларидан бирини ҳам ифодалайди.

Мактабда **е йэ** товушларини, **ё йо** товушларини, **ю йу** товушларини ва **я йа** товушларини билдириши тунтирилади, албатта. Бу графемаларнинг сўз бошида ва сўз таркибида қўлланиш хусусиятлари ўзига хос, масалан: **е** графемаси сўз бошида, сўз таркибида унли товушлардан ва **ь, ъ** белгиларидан сўнг келганда, иккита товушни (йэ) билдиради, икки ундош оралигида келганда эса бир э товушини ифодалайди: *лекин, мен, ўзбек, кел, кет* каби. Абитуриентларнинг бир қисми графемаларнинг ҳар бири икки товушни билдиришини, уларнинг ўзига хос қўлланиш хусусиятларини ўзлаштирмаганлиги учун иншода шундай хатоларга йўл қўяди: «Йўлчи юлдуз»ни «Йўлчи юулдуз», «вояга этади»ни «вояга этади», «яқин» сўзини «яқин», «йўлбошчи» сўзини «юлбошчи», «енгиллаштирди» сўзини «янгиллаштирди» тарзида ёзишлари учрайди. Иншоларда, айниқса, **е** ни **й** билан алмаштириш тез-тез учраб туради: *етти* ўрнида *йетти*, *йўқ* ўрнида *юқ* деб ёзадилар. Бундай хатолар ҳам, одатда, саводи паст, кам ўқийдиган ёшларимизнинг иншоларида кўринади. Уларни бартараф қилишнинг энг самарали йўли сўзларнинг имлосига эътибор бериб кўп ўқиш, кўчириб ёзиш машқлари билан мунтазам шуғулланишдир.

Хатоларнинг бир қисми **ъ** ва **ь** белгиларини тўғри қўллашни яхши билмаслик оқибатида келиб чиқяпти. **ъ** белгиси аксар ҳолларда туниб қоляпти: *маъқул, бемаъни, аён, мўжиза, мўғтабар, суръат* сўзлари *мақул, бемани, аён, мўжиза, мўтабар, сурат* тарзида ёзиляпти. Кўпинча **ъ** ва **ь** белгиларининг сўзнинг таркибида борлигини ўқувчи билади-ю, қайси ҳарфдан кейин келишини билмайди: «сезд» сўзини «сезд», «фезл»ни «фзел», «пъеса»ни, «пъеса», «масъулият»ни «маъсулият» тарзида нотўғри ёзиш учрайди. Баъзан эса **ъ, ь** белгиларнинг

ортиқча қўлланшига ҳам дуч келиш мумкин: *жаъсур, фаъол, Октябрда, наътижада* каби.

Шу ўринда яна бир нарсани ҳам тилга олишга тўғри келади: ўқувчиларнинг талайгина қисми сўзларни бўғинга ажратиш қоидаларини яхши билмаслик оқибатида сўзларни қатордан қаторга кўчиришда бўғинга нотўғри ажратадилар ёки бўғин кўчириш қоидаларига (ёлғиз ҳарфни кўчирмаслик ёки биринчи қаторда қолдирмаслик, бир товушни ифодаловчи нг ҳарфий бирикмасининг имлоси каби қоидаларга) жиддий аҳамият бермайдилар.

4. Бош ҳарфларнинг имлоси билан боғлиқ хатолар ҳам иншоларда кўп учрайдиган орфографик хатолар доирасига киради. Бунинг сабаблари сифатида абитуриентнинг: 1) бош ҳарфларнинг имлосига доир қоидаларни; 2) гапларни чегаралашни яхши билмаслиги каби ҳолатларни кўрсатиш мумкин. Амалдаги «Имло қоидалари»нинг 64-§ ида атоқли отларнинг ёзувда бош ҳарфлар билан бошланиши айтилгач, эслатма берилади: «Атоқли отлардан ясалган илмий тушунча ва сиёсий оқимни кўрсатувчи сўзлар, шунингдек, турдош отга айланган ва жамликни билдирувчи... атоқли отлар кичик ҳарф билан ёзилади: *фарҳодлар, чкаловлар* каби». Демак, «Зайнаб ва Омон» поэмаси бўйича иншо ёзаётган ўқувчи шоирнинг мана бу сатрларини поэмадан парча сифатида иншода келтирар экан, юқоридаги қоиданинг эслатмасини ёдда тутиши лозим бўлади: «Бир севгиким, жон берур танга, зайнабу омонларга хос»..

Шунингдек, олий давлат мансаблари, олий фахрий унвонни билдирувчи номлар, муҳим тарихий воқеа ва ҳужжатларнинг номлари қандай ёзилишини билиш ҳам саводхонликни кўрсатиб туради: *Ўзбекистон Олий Кенгашининг Раёсати, Ўзбекистон Президенти, Ватан уруши.*

Бадиий асарларнинг номлари, шунингдек, бадиий асарлардан айнан келтирилган парчалардаги гаплар кўчирма гаплар сифатида қўштирноққа олинади ва бош ҳарф билан бошланади: «Фарҳод ва Ширин» достони, «Қўтлуғ қон» романи; «Тиз чўкиб яшагандан тик туриб ўлмоқ яхшидир»; «Кичкина, нимжон бўлсанг ҳам осмонни кўтарадиган қувватинг, гайратинг бор экан» каби.

Иншоларнинг режасида қавсли рақам ёки қавсли ҳарф билан ажратилган моддаларда гапнинг биринчи сўзи атоқли от бўлмаса, кичик ҳарф билан бошланади:

II. Асосий қисм:

1. Фарҳод образига тавсиф:

1) Фарҳоднинг ёшлик йиллари;

2) унинг ёшликдан илмга чанқоқлиги;

3) меҳнатсеварлик, олижаноблик ва мардлик — Фарҳодга хос юксак фазилатлар.

«Имло қоидалари»нинг 63-§ига кўра ҳар бир гап бош ҳарф билан бошланади. Лекин гап тузишнинг ҳам ўз қонун-қоидалари бор. Дуч келган ерда фикрни узиб, гап тузавериш тўғри бўлмайди, чунки ҳар қандай гап мантиқий яқуни ва оҳангига кўра грамматик жиҳатдан яхлит бир бутунликни ташкил қилади. Ҳолбуки, иншоларда бу қоидага риоя қилмаслик, гапларни исталган шаклда тузиш ва ёзиш ҳоллари ҳам учраб туради. Гапни услубан раво, мазмунан пишиқ, грамматик жиҳатдан тўғри тузиш ҳақида кейинроқ тўхтаймиз. Ҳозир эса гапларнинг бош ҳарф билан бошланишига ва гапларни тўғри тузишга эътиборсизлик билан қараш ҳолларига мисоллар келтирамай: *«меҳнаткаш халқни сеувчи, эъозловчи, халқ ташвишини ўз ташвиши деб билувчи Фарҳод, (!) ҳамisha ўз халқига хизмат қилишга интилади. Ва халқ (?) манфаатини ўз манфатидан устун қўяди»* (матндаги бошқа хатоларни бу ерда кўрсатмадик).

Ниҳоят, иншоини текшириш, баҳолашда турли кўнгилсиз аглашилмовчиликлар келиб чиқмаслиги учун абитуриентларга матнда бош ҳарфларни кичик ҳарфларга писбатан шаклан фарқланиб турадиган кўринишда ёзишларини маслаҳат берамиз.

5. Ўзакка қўшимчалар қўшини натижасида рўй берадиган товуш ўзгаришларига боғлиқ орфографик хатолар. Ўзбек тилида, одатда, қўшимчалар ўзакка бирин-кетин қўшилади ва бунда ҳамма вақт ҳам товуш ўзгаришлари содир бўлавермайди: *пахтазор, далаларимизда, одамларга, айтдингми?* каби. Лекин ўзакка қўшимча қўшилиши билан ўзакда, ё қўшимчада, ёки икки қўшимчанинг улашишида рўй берадиган товуш ўзгаришлари ҳам бор ва бу ҳол ўша сўзлар шакллариининг ёзилишида ҳам акс этади. Бундай товуш ўзгаришларидан иншоларда энг кўп учрайдиганларидан шуларни кўрсатиш мумкин:

1) охири а товуши билан тугаган феъл ўзакларига от ёки сифат ясовчи-қ ёки ҳаракат номи кўрсаткичи -в қўшимчалари қўпилганда, ўзак охиридаги а товуши о га ўтади ва шундай ёзилади: *бўя — бўёқ, тара — та-*

роқ, қувна — қувноқ, тарқа — тарқоқ, сина — сино, қурша — қуршов, тўла — тўлов, сўра — сўров каби.

2) охири к ва қ товушлари билан тугайдиган ўзакларга эгалик қўшимчалари қўшилганда, к товуши г га, қ товуши г га ўтади ва шундай ёзилади: *безак — безаги, дўстлик — дўстлигимиз, эртак — эртагинг, истак — истагим, байроқ — байроғимиз, варақ — варағи, борлиқ — борлигинг* каби. Бироқ бу қойданинг истисно томонлари ҳам бор: *кўк, уфқ, фарқ, цирк, завқ, халқ* каби бир бўғинли ва *иштирок, иттифоқ, иштиёқ* каби кўп бўғинли сўзларга эгалик қўшимчалари қўшилганда бундай товуш ўзгариши бўлмайди ва улар шундай ёзилади: *сенинг иштирокинг, болалик завқи, унинг ҳуқуқи* каби.

3) *ўрин, кўнгил, оғиз, ўғил, бўйин* каби сўзларга эгалик қўшимчалари қўшилганда, талаффузда иккинчи бўғиндаги и унлиси тушиб қолади ва шундай ёзилади: *ўрин — ўрим, кўнгил — кўнглинг, оғиз — оғзи, ўғил — ўғлим, бўйин — бўйининг* каби.

4) жўналиш келишигининг қўшимчаси -га охири к билан тугаган сўзларга **-ка** тарзида, г ёки қ билан тугаган сўзларга **-қа** тарзида қўшилади. Бунда ўзак охиридаги г товуши қ га ўтади: *боғ — боққа, тоғ — тоққа, узоқ — узоққа, йироқ — йироққа, юрак — юракка, тилак — тилакка* каби.

5) ишони саводли ёзиш учун абитуриентдан кўрсатилган қойдаларни пухта билиш талаб қилинади, чунки бу хил товуш ўзгаришлари ёзма нутқда тез-тез учраб туради.

6) Ишолардаги орфографик хатоларнинг сезиларли қисми қўшма ва жуфт сўзларнинг имлосига доирдир.

Ўзбек орфографиясида қўшма сўзларни қўшиб ёки ажратиб ёзиш масаласи ҳали узил-кесил ҳал қилинмаган. Мавжуд луғатларда қўшма сўзларнинг берилишида ҳам тўла бир хиллик йўқ. Лекин ишони ёзувчи абитуриентлар.

1) қўшма сонлар ва қўнма феъллар (феълларнинг етакчи-қўмакчи тарзидаги боғланишлари ҳам) ажратиб ёзилишини: *йигирма бир, бир юз тўқсон олти, бориб кел, ёза ол* каби;

2) қўшма отларнинг қўшиб ёзилишини: *белбоғ, йилнома, зинапоя, девпечак, йўлбошчи, тенгқур, ўқариқ, бойўғли, асалари* каби;

3) иккинчи қисми **-(а)-р** қўшимчаси билан келган қўшма сўзлар қўшиб ёзилишини: *ўринбосар, эркесвар, тезучар, ҳаётсевар* каби;

4) таркибида *бон, аро, умум, бутун, хуш, кам, нома, хона* сўзларидан бири бўлган қўшма сўзларнинг қўшиб ёзилишини (*хушмуомала, умумхалқ, камқувват, муружаатнома, халқаро, оммабон каби*) билышлари зарур. Қўшма сифатларнинг ёзилишида бир хиллик йўқ, лекин *сарвқомат, сидқидил, ишбилармон, қимматбаҳо, жабрдийда, раҳмдил, баландпарвоз, соҳибжамол, ширинсухан* каби қўшма сифатларнинг қўшиб ёзилишини; *оқ кўнгил, содда дил, соф дил, дов юрак, дев қомат, кумуш ранг, иш ёқмас, кулча юз, ним пушти, тўқ қизил, тим қора, олов қалб, очик қўл, оч кўк, паст бўй, оқ соч* каби қўшма сифатларнинг ажратиб ёзилишини билини абитуриент учун фойдали. Бундан ташқари, таркибида *бор, ҳеч, ҳамма, баъзи* сўзлари қатнашган қўшма сўзларнинг ажратиб ёзилишини ёдда тутиш ҳам қийин бўлмайди: *бир неча, баъзи бир, ҳеч ким, ҳар қачон, ҳамма вақт, ҳеч нарса, бир оз* ва ш.к. Бироқ *бирпас, бир-мунча, биратўла* сўзлари қўшиб ёзилади¹.

Жуфт ва такрор сўзлар дефис (чизиқча) билан ёзилади. Агар жуфт сўзлар *-у, -ю* юкламалари билан бирга қўлланса, чизиқча қўйилмайди: *тун-кун, ўғил-қиз, оқ-қора, ота-она*; лекин бу сўзларни *туну кун, ўғилу қиз, оқу қора, отаю она* шаклида ҳам ёзиш мумкин. Бундай ҳолларда *-у, -ю* юкламаси «ва» боғловчисига мазмунан тенг келиши керак. Юкламалардан *-чи, -а, -я, -э, -ку, -да, -у, -ю* ҳам ўзи қўшилган сўзлардан дефис билан ажратилади: *у-чи, шу-я, айтдим-ку, берди-да, бошланди-ю* каби.

Иншо ёзишда абитуриентларнинг дефисга унча эътибор бермасликлари кузатилади. Ҳолбуки, дефис қўйилмаса ёки нотўғри қўйилса, у сўзнинг нотўғри ёзилишига, яъни бир орфографик хатога сабаб бўлади (дефисни тиниш белгиси бўлмиш тиредан фарқлаш лозим). Йил ва ой, кунларини кўрсатувчи араб рақамлари ёки рим рақамларидан сўнг ортиқча қўлланган дефис ҳам (1991-йил, V-боб каби) имло хатоси ҳисобланади.

¹ Қўшма сифатларнинг имлосида проф. А. Ҳожиёвнинг «Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар» (Тошкент, 1963) китобида берилган лугатга асосландик.

ПУНКТУАЦИОН (ИШОРАТ) ХАТОЛАРИ

Ишорат хатолари тиниш белгиларини ёзувда нотўғри қўллаш ёки лозим ўринларда қўлламай кетиш сабабли йўл қўйиладиган хатолардир. Тиниш белгиларининг ёзувдаги аҳамияти катта. Уларни онгли равишда, ўз ўрнида қўллаш ишонинг мазмундорлигини, фикрнинг равшан ифодаланишини таъминлайди.

Ўзбек ёзувида биз мурожаат қиладиган тиниш белгилари ўнта бўлиб, уларга нуқта (.), сўроқ белгиси (?), ундов белгиси (!), кўп нуқта (...), тире (—), қўштирноқ (»), икки нуқта (:) кабилар киради.

Санаб ўтилган ҳар бир тиниш белгисининг ёзувда ўз вазифаси, ўз ўрни бор: нуқта, сўроқ ва ундов белгилари матнда турли мазмундаги гапларни ажратиш, чегаралаш, хитоб, таажжуб каби туйғуларни ифодалаш учун хизмат қилади. Ёзувда энг кўп қўлланадиган тиниш белгиси вергул бўлиб, у содда гапларда уюшиқ бўлаклар, ажратилган бўлаклар, кириш бўлаклар, ундалмаларни; қўшма гапларнинг таркибидаги содда гапларни ажратиш учун хизмат қилади. Иншолардан вергул нотўғри қўйилган ҳолларга мисоллар келтирамиз: 1. «Бахт ҳақида куйлар экан, шоирнинг ватанпарварлик туйғулари қайнаб-тошади» (эргашган қўшма гап таркибидаги пайт эргаш гап ва бош гап ўртасидаги вергул тушиб қолган).

2. «Навой «Фарҳод ва Ширин» достонида инсонпарварлик, самимий севги, қаҳрамонлик каби юксак гояларни илгари сурди. Билим, ҳунар ва санъатни юқори кўтариб, илмнинг ютуқларини башариятга бағишлашга чақирди». Бу матнда яхлит бир фикр ифодаланипти: ҳамма юксак гояларни илгари сурган ҳам, билим, ҳунар ва санъатни юқори кўтарган ҳам, илм ютуқларини башариятга бағишлашга чақирган ҳам бир шахс Алишер Навоий. Шундай бўлгач, бу яхлит фикрни бўлақламасдан, мураккаблашган бир содда гап тарзида ифодалаш, нуқта ўрнига нуқтали вергулдан фойдаланиш лозим эди. Вергуллар уюшиқ бўлакларни белгилаш учун тўғри қўлланган.

3. «Фарҳод шу билан бирга вафодор ошиқ ҳамдир. Навоий бу дostonларда жумладан «Фарҳод ва Ширин» достонида ҳам хотин-қизлар образларига катта эътибор беради». Бу гапларда *шу билан бирга, жумладан* кириш бўлаклари гапнинг бошқа бўлақларидан икки томонлама вергул билан ажратилиши лозим эди.

4. «Сен билан бир умр мен ҳам галма-гал,
Мудом шивирлайман бобо, деҳқоним,
«Сен омон бўлгин».

Эркин мавзуда ёзилган иншодаги бу шеърӣ сатрлар абитуриентнинг «ижоди»дан. Бу шеърӣ парчада (мазмун сийқалигини эътиборга олмай турамыз) «бободехқон» сўзи вергул орқали нотўғри ажратилган. «Галма-гал» ва «мудом» сўзларининг ёнма-ён келиши мантиқан тўғри эмас. Кўчирма гап бу ерда «Бободехқоним, сен омон бўлгин». Демак, кўрсатилган шеърӣ парча ишорат белгиларининг қўлланиши жиҳатдан шундай ёзилиши керак эди:

«Сен билан бир умр мен ҳам галма-гал
Мудом шивирлайман: «Бободехқоним,
сен омон бўлгин».

Абитуриентлар кўчирма гапларнинг муаллиф гапи билан муносабати, бунда қўлланадиган тиниш белгилари, кўчирма гапларнинг қўштирноқ ичида қачон бош ҳарф билан ва қачон кичик ҳарф билан бошланишини, одатда, яхши ажратолмайдилар. Матнда икки нуқтадан кейин қўштирноқ ичида бериладиган мустақил кўчирма гап ёки кўчирманинг биринчи сўзи доим бош ҳарф билан бошланади: «Она: «Ақлу идрокни қонга ғарқ қилиб бўлмайди!» — деб хитоб қилди». Ёки: атоқли ёзувчи М.Горький шундай деган: «Ҳаётнинг энг зўр хурсандчилиги ўзинги кишиларга керакли ва яқин ҳис этишдир». Лекин қўштирноқ ичида кўп нуқтадан сўнг гапнинг бир қисмигина берилса ёки бадий матндан олинган, гапга тенг бўлмаган кўчирмалар берилса, уларнинг биринчи сўзи атоқли от бўлмаган ҳолларда кичик ҳарф билан ёзилади. Масалан: «Ўзбек адабиётида бахт, озодлик мавзусини атрофлича ишлаган, поэзияда «бахт фалсафаси» ни яратган шоирлардан бири Ҳамид Олимжондир. У «...асрларнинг қайғусини қарғаб, шодлик, бахт куйини чалган» шоирдир.».

Тире ҳам иншода нисбатан кўп қўлланадиган тиниш белгиларидан биридир. У ажратилган бўлакларни, уюшиқ бўлаклардан кейин келган умумлаштирувчи сўзни, боғловчисиз қўшма гаплар таркибидаги содда гапларни ажратиш учун қўлланади. Иншоларда, айниқса, боғламаларсиз келган от-кесимларни эгадан ажратиш учун тире кўп қўйилади: «Ҳ.Олимжон — бахт ва шодлик

қуйчиси». «Абдулла Қаҳҳор — моҳир ҳикоянавис» (тире эга ва от кесим орасида қўйилган).

Иншонинг сарлавҳасидан кейин, «режа» сўз-тапидан сўнг ва режанинг ўзида тиниш белгиларининг қандай қўйилиши кўпчилик абитуриентларни қизиқтиради. Бизнинг фикримизча, иншонинг сарлавҳасидан сўнг нуқта қўйилишига ҳожат йўқ. Нуқта матнда гапларни бир-биридан чегаралаш учун қўйилади, шундай экан, сарлавҳадан сўнг нуқтанинг қўйилиши ортиқча. «Режа» сўзидан сўнг икки нуқта қўйилиши тўғри бўлади: 1) «режа» сўзи фақат сарлавҳа эмас, у иншони ёзиш режаси, йўналиши қандай масалаларни қамраб олишини билдирувчи қисмлар ва бандлардан иборат; 2) бу қисмлар ва бандларни баён қилиш учун эса «режа» сарлавҳасидан сўнг икки нуқта мантиқан зарур. Адабий-ижодий мавзуларда ёзилган иншоларнинг режалари билан эркин мавзуларда ёзилган иншоларнинг режалари бир-биридан фарқланганидек, уларда қўйиладиган тиниш белгилари ҳам бир-биридан фарқланади. Режаларда тиниш белгилари қандай қўйилишини берилган намуналарда кўриш мумкин.

Иншоларнинг бадий-эстетик томонини яхшилаш мақсадида абитуриентлар иншоларга эпиграф ҳам ёзди-лар. Эпиграф одатда, бошқа бирон нарсадан олинган ҳикматли гап, шеърини парча, монологдан олинган қисм тарзида бўлгани учун қўштирноқлар орасида режадан сўнг берилади. Эпиграф олинган нарсани ва муаллиф кейинги қаторда қавсга олинмасдан кўрсатилади. Қавс бу ўринда ортиқча.

УСЛУБИЙ (СТИЛИСТИК) ХАТОЛАР

Бу хил хатоларга: 1) сўзларни тўғри танлай билмаслик; 2) гап таркибида сўзларни ўз ўрнида қўлламамаслик; 3) келишиқ қўшимчаларини алмаштириб қўллаш; 4) фикрларнинг мантиқий боғланишига эътиборсизлик каби хатолар киради. Шуларни кўриб чиқайлик:

1. Фикрнинг равои ва кўркем ифодаланиши ҳар бир сўзни тўғри танлай билиш, худди шу ўринга керакли сўзни топа билишга кўп жиҳатдан боғлиқ. Сўзнинг сўздан фарқи борлигини, ҳатто синоним сўзлар ҳам назорат маъно қирралари билан бир-биридан фарқланишини ёдда тутиш керак. Сўзга эътиборсиз, сўзга камбағал ўқувчиларнинг иншосида айни бир сўз кетма-кет келган

жумлаларда, ўхшаш ифодалар эса бутун иншо давомида такрорланавериши шундан. Масалан: «Пахта халқ учун энг зарур нарсалардан ҳисобланади. Ундан жуда кўп нарсалар олинади». Бу гапларнинг биринчисида «наrsa» сўзи ўрнида «хом ашё», «моддий бойлик» каби тил воситаларидан бирини олиш, иккинчи гапни эса «Ундан халқ хўжалиги учун жуда керакли буюмлар (истеъмом моллари ёки маҳсулот) ишлаб чиқарилади» деб ўзгартириш услубий ғализликни, фикр ифодасидаги тўмтоқликни йўқотган бўлар эди.

2. Танланган сўзлардан гапни тўғри тузиш, гап бўлақларини фикр мақсадига мувофиқ жойлаштириш ҳам матн устида масъулият билан ишлашни талаб қилади. Бу ўринда сўз заргарларидан бири Абдулла Қодирийнинг «Йўсинсиз равишда хотирага келган ҳар бир сўздан жумлалар тўқимоқ фазилат саналмайди» деган сўзларини эслайлик. Пала-партиш тузилган гап фикрнинг саёзлиги белгиси бўлиб, нима дейилмоқчилигини тушуниб етишни мушкуллаштиради. Абитуриентларнинг иншоларига мурожаат қилайлик:

1) «Ватанимизга керакли нарсани «оқ олтин»ни келгусида тонналаб пахта етиштиришларига тилакдошимиз». Бу гапдан бирон фикр англаш қийин, чунки: «нарсани» сўзи ортиқча, лекин унда зарур эга (биз), қаратқич аниқловчи (пахтакорларимизнинг) ва яна бир аниқловчи (тонналарнинг миқдорини билдирувчи сўз) етишмайди. Агар шу нуқсонларни бартараф қилсак, юқоридаги гапни қуйидагича қайта тузиш мумкин: «Биз ватанимизга керакли «оқ олтин»дан келгусида пахтакорларимизнинг миллион тонналаб ҳосил етиштиришларига тилакдошимиз».

2) «Фарҳод ва Ширин» достонида адолатли ҳукмдор Меҳинбону ва унинг жияни Ширин образларидир». Мантиқан нотўғри, мужмал тузилган бу жумла қуйидагича йўсинда бир оз ўзгартирилса, гапдан кузатилган мақсад тушунарли бўлади: «Фарҳод ва Ширин» достонида адолатли ҳукмдор Меҳинбону ва унинг жияни Ширин образлари берилган» ёки «... яратилган».

3) «Бундан кўриниб турибдики, Фарҳоднинг мустақил иродали, вафодор йигитлиги, золим Хисравнинг эса маънавий пучлиги». Бу гапда «мустақил» сўзи нотўғри танланган, унинг ўрнида «мустаҳкам» сўзи ишлатилиши ўринли бўлади; бундан ташқари, гапнинг бўлақлари нотўғри жойлаштирилган. Бу гап: «Бундан Фарҳоднинг

мустаҳкам продали, вафодор йигитлиги ва золим Хисравнинг маънавий пучлиги кўриниб турибди» деб қайта тузилиши лозим.

4) «Ширин Фарҳод каби инсонпарвар, мустаҳкам продали ва садоқатли қиздир». Бу гапда ўқувчининг айтмоқчи бўлган фикри чиқмай қолган. Агар бу гап «Ширин Фарҳоддек инсонпарвар, мустаҳкам продали ва садоқатлидир» ёки «Ширин инсонпарварлик, мустаҳкам продалилик ва садоқатлиликда Фарҳоддан қолишмайди» деб тузилса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Абитуриентлар ўз фикрларини қорозга туширишда баъзан яна бир нуқсонга йўл қўядилар: хат бошидан бошланган биринчи ганда фикрнинг ким ҳақидалигини билдирувчи бўлак — эга ифодаланади, лекин кейинги гапларда эга, айрим ҳолларда бошқа бўлаклар ҳам «тушиб қолади» ва фикрнинг тўмтоқ чиқиб қолишига сабаб бўлади: «Меҳинбону Ширин билан биргаликда мамлакатни сув билан таъминлаш мақсадида уларни (кимларни?) канал қазिशга чорлайди. Канал ишида жасорат билан меҳнат қилаётган баҳодир бир йигитни кўради (ким кўради?)»

5) Ган тузишда, гап бўлаklarини бир-бирига боғлашда келишик қўшимчаларининг аҳамияти катта. Гап бўлаklarини бир-бирига боғлашда келишикларнинг ҳар бири ўзига хос вазифани бажаради, шунинг учун келишик қўшимчаларини алмаштириб, пала-партиш қўллаш мазмунга путур етказади, гапнинг грамматик жиҳатдан нотўғри тузилишига олиб келади. Айниқса, қаратқич ва тушум келишикларининг бири ўрнида иккинчисини қўллаш иншоларда жуда кўп учрайди. Жонли сўзлашувда бу икки келишикнинг бир хил талаффуз қилиниши (-ни тарзида) ёзма нутққа ҳам таъсир қилади. Бундай мисоллар иншоларда ҳам тез-тез учрайди: «Достонда шоир образни шу томонига алоҳида эътибор беради». «Образнинг шу томонига» бўлиши, яъни «образ» сўзи тушум эмас, қаратқич келишиги шаклида бўлиши керак эди. Тушум келишигидаги сўз, одатда, феъл кесимига боғланади, қаратқич келишигидаги сўз эса эгалик қўшимчасини олган сўзни ўзига қаратиб келади. Бу мисолимизда «образнинг» қаратқич аниқловчи, «шу томони» — қаралмиш. «Техника далада қўл меҳнатининг енгиллаштирмақда» мисолида эса аксинча, «меҳнат» сўзи тушум келишиги қўшимчасини олган ҳолда «енгиллаштирмақда» феълига боғланиши тўғри келади.

Айрим шева вакиллар бошқа келишикларни ҳам, масалан, жўналиш ва ўрин-пайт келишикларини ҳам чалкаштирадилар. Иншо ўзбек адабий тилида ёзилади, шунинг учун унда шева таъсирига хос йўл қўйилган хатолар ҳам ҳисобга олинади. Масалан: «А. Ҳаҳҳор адабиётимизга наср устаси сифатида танилди» мисолида «адабиётимиз» сўзи ўрин-пайт келишигининг қўшимчаси билан келганда тўғри бўлар эди.

Она тилисини, унинг қоидаларини пухта биладиган ўқувчилар эса иншонинг қораламаси устида қунт билан ишлаб, мазмунли ва саводли иншо ёзиб, муваффақиятга эришадилар.

6. Матн устида ишлаш ниҳоятда катта масъулият талаб қилади. Иншо матнини мантиқан ўзаро боғлиқ, бир-бирини тўлдирадиган гаплардан иборат хат бошиларга ажратишда абитуриент эҳтиёткорлик билан ёндашиши, иншонинг мавзуси ва мазмунидаги бирликнинг бошдан-оёқ изчил сақланишига эътибор бериб бориши лозим. Агар иншо мустақил ва ижодий ёзилган бўлса, иншонинг қораламаси бундан яққол далолат бериб туради: матнни хат бошиларга ажратиш, гапларнинг тўғри, услубан силлиқ тузилиши устида ишлаш, сўз ва бошқа тил воситаларини танлаш каби жараёнлар иншонинг қораламасига бир қарашдаёқ кўринади. Афсуски, айрим иншоларнинг «қоралама»ларида ўчирилган ёки тузатилган сўзни ҳам топиш қийин бўлади. Бу эса, табиий, ўша иншонинг қандайдир тайёр манбадан кўчирилганидан далолат беради.

Юқорида айтилганлардан шундай хулоса қилиш мумкинки, яхши иншо ёзиш учун мавзунинг асосидаги адабий-бадний материални пухта ўрганиб чиқиш, уни мустақил таҳлил қилиб, чиройли ижодий иншо ёзиб беришнинг ўзи кифоя қилмайди. Иншода она тилимизнинг бойлиги, фикр ифодалашдаги кенг имкониятлари ҳам асос этган бўлиши, айни пайтда, иншо ниҳоятда саводли ёзилган, қўпол орфографик ва бошқа хил хатолардан холи бўлиши лозим.

Абитуриентларга методик ёрдам сифатида мустақил фикрлашга, бадний асар ҳақида ўзининг шахсий муносабатларини билдиришга мажбур этувчи ТошДД тайёрлов бўлими тингловчиларининг адабий-ижодий мавзуларда ёзилган баъзи бир иншоларидан намуналар берамиз.

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙНИНГ «МЕХРОБДАН ЧАЁН»

романидан олган таассуротлар

И н ш о н и н г р е ж а с и:

1. Абдулла Қодирий — ўзбек романчилик мактабининг асосчиси.
2. Ўзбек халқи тарихий ўтмишининг «Меҳробдан чаён» романида ифодаланиши.
3. Анвар ва Раънолар — романнинг бош қаҳрамонлари.
4. Анвар — пок муҳаббат эгаси, халқпарвар, инсонпарвар йигит.
5. Раъно — ўқимишли, дид-фаросатли қиз.
6. Раъно — жасур ва хон зулмига қарши исёнкор қиз.
7. Романни яратишда ёзувчининг бадиий маҳорати.
8. «Меҳробдан чаён» романининг менда қолдирган таассуротлари.

«Абдулла Қодирий романлари бутун таркиби билан ўзига хос услубда ёзилган ўзбек романларидир. Дунёда бешта, яъни француз, рус, инглиз, немис ва ҳинд романчилиги мактаблари бор эди. Энди олтинчиси, яъни ўзбек романчилик мактабини Абдулла Қодирий яратиб берди».

Е. Э. Бертельс

Ўзбек адабиётининг таниқли вакилларида бири уста насрнавис ёзувчимиз Абдулла Қодирийдир. У мураккаб ҳаётий ва ижодий йўлни босиб ўтди. Ёзувчи «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романларини ҳамда «Обид кетмон» қиссасини яратган. Бу жиҳатдан шу ўринда атоқли адибимиз Абдулла Қаҳҳорнинг Абдулла Қодирий тўғрисида айтган қуйидаги фикрларини келтириб ўтишни мақсадга мувофиқ деб билдик. «Абдулла Қодирий... янги давр адабиёти.. Европа адабиёти вази билан ўлчаганда ҳам баркамол асарлар ёзган, ўзбек романчилигини бошлаб берган улкан адибдир».

А. Қодирий «Меҳробдан чаён» романида Қўқон хони — Худоёрхон даврини, тарихимизнинг «энг кир, энг

қора» кунларини акс эттиради. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, «Меҳробдан чаён» ўзининг ҳамма жиҳатлари билан ўзбек адабиёти тарихида майдонга келган янги воқеа бўлди. Романда А. Қодирий халқ ҳаётини — қуйи ва ўрта табақа вакиллари ҳаётини тасвирлайди. Чунки асар қаҳрамонларининг аксарияти оддий халқ кишилари. Улар турмушнинг роҳатидан кўра машаққатини, адолатидан кўра маломатини, чучугидан кўра аччиғини кўпроқ тотиб кўришган.

Мен «Меҳробдан чаён» романини ўқир эканман, халқ кечмишининг реалистик манзарасини ифодалаган ёзувчи Абдулла Қодирийга тасаннолар айтдим. Чунки биз тарихий ўтмишни, феодализм ва хонлик тузуми қонунлари туфайли азоб чеккан халқ турмушини яхши билсак, ҳозирги ҳаётимизнинг қадрига шунчалик яхши ета-миз.

Романни ўқир экансиз, асар саҳифаларидан бош кўтармай қоласиз. Ёзувчи бизни тарих бағрига бошлайди, Анвар ва Раънонинг оташин муҳаббати, уларнинг қалб кечинмалари, ўй-хаёллари билан таништиради. Мен Анвар — Раъно саргузаштининг гоҳ қайғули, гоҳ ёруғ саҳифаларини қайта-қайта ўқир эканман, гўё унча олис бўлмаган ўсмирлик давримга бориб келгандай, инсон ҳаётининг ўша беғубор ва пок дамларидаги дўстларим билан дийдор кўришгандай бўлман. Романдаги ғоят гўзал назокат ва латифлик билан нурга йўғрилиб ёзилган севги саҳифалари эса... менга илк муҳаббатимни, эрта топиб, эрта йўқотган севгилимни эслатади. Шунда мен қалбимнинг энг муқаддас тубида абадий сақланиб қолган ўша қишлоқ қизини кўргандай, унинг ошиқ юрагига малҳам бўлувчи кўнғироқдай сўзларини эшитгандай, ипакдай майин сочларини силагандай бўлман. Ширин хотира мени олисларга олиб қочади... Лекин юракдаги ҳар гапни очиқ сўзлаш ҳам фазилат эмас. Мен «Меҳробдан чаён» романини яратган буюк инсон олдида, шу роман олдида ҳаминша бош эгаман, ёзувчига қўлимни кўксимга қўйиб таъзим этаман.

Маълумки, романининг бош қаҳрамонлари Анвар ва Раънолардир. Анвар ёшлигиданоқ қобил, зийрак ва одобли бола бўлиб етишади. У дўстларига самимий муносабатда бўлади, севгисида вафодор, пок муҳаббат эгасидир. Анвар зулм ва ҳақсизликка қарши кучли нафрат билан курашади.

Романдаги Раъно образи жуда қизиқарли, ҳатто ни-

ҳоятда қизиқарли чиққан. Бу қиз гўзал, яхши маълумотли, кўплаб шарқона асарларнинг қаҳрамонларига хос бошқа сифатларга ҳам эга. Раънонинг Анварга бўлган муҳаббати самимий ва покиза. Романи ўқир эканман, у менинг кўз ўнгимда китоб саҳифалари ичра «гулларнинг раъноси» бўлиб ўсиб-улғаяди. Раънонинг гўзаллиги тасвирига, унинг ички оламини очишга, қалб кечинмаларини ифодалашга, лирик ҳис-туйғуларини шоирона тасвирлашга бағишланган жумлалар романинг энг сеvimли саҳифаларидир. Бу саҳифаларни яратишда Абдулла Қодирий ўзининг бутун санъаткорлик маҳоратини, улкан сўз санъати устаси эканлигини, буюк адаблигини яна бир бор намоён қилади. Романи ўқир эканман, Раънони севиб қолдим. Ўзингиз менга холис баҳо бериб айтинг-чи, Раънони сеvmаслик мумкинми, ахир?

Раъно характерининг менга ёқиб қолган фазилатларидан яна бири унинг жасурлиги ва қўрқмаслигидир. Раънонинг продали қиёфаси, хусусан, романдаги «Очиқ хат», «Маъшуқа маҳбаси», «Жасур қиз» бобларида чуқур очиб берилган. Ўрни келганда шуни алоҳида қайд этиб ўтиш керакки, эркак либосини кийиб, ўз ҳақ-ҳуқуқи учун курашган, ҳатто ватан ва халқ манфаати йўлида от мениб, қилич чопган ва қаҳрамонлик кўрсатган аёллар Ўзбекистон тарихида кўп учрайди.

Анвар ҳал қилувчи найт келганда иккиланиб қолади, нима иш қилишини билмай, муҳаббатнинг дунёвий ҳислатлари тўғрисида Раънога фалсафа сўқади. Ишқ давоси — ҳажр эмиш. Мана, Анвар фалсафасининг моҳияти.

Хўш, Раъно-чи? Бу вазиятда у қандай иш тутайди? Раъно энг аввало Анварга: «... хоннинг ифлос тўшагида ётмайман», — деб кескин жавоб беради. Ўз тақдирини ҳал қилувчи дақиқаларда иккиланган Анварнинг акси ўлароқ, Раъно ўз муҳаббати учун курашади, хонга қарши исён кўтаради, ҳатто Анварни йўлга солиб, уни кураш майдонига қайтаради. Шу жиҳатдан Раъно бизнинг ҳозирги асримиз учун ҳам таҳсинга лойиқ ва ёш қизларимизга ибратдир.

А. Қодирий «Меҳробдан чаён» романини яратиш учун кўп куч-ғайрат, ижодий меҳнатини сарфлади. Маълум маънода «Меҳробдан чаён» романини биз Абдулла Қодирий ижодининг синтези, ёзувчи ижодий фаолиятининг қаймоғи деб аташга ҳақлимиз. Аввало, ёзувчи ижодига ўзбек мумтоз адабиёти кучли таъсир қилди. Сўнг-

ра буюк адибга маълум даражада араб адабиётида тарихий романчиликнинг асосчиси Жўржи Зайдон ижоди орқали немис ёзувчиси В. Скотт таъсир қилди. Немис адабиётшуноси П.Кирхнер бу ҳақда жуда чиройли фикр айтган: «Қодирий тарихий материални асар руҳига сингдиришда ҳикоя қилишнинг шарқона усули билан В.Скотт мактаби услубини санъаткорона синтез қилган». Абдулла Қодирий ижодининг яна бир йирик тадқиқотчиси, немис олимаси Ниота Тун ёзувчининг бадиий маҳорати устида тўхталиб: «А.Қодирий шаклланиб улгурмаган янги адабий тилни ривожлантиришга катта эътибор берди, янги тасвирий воситалар қидирди, фикрнинг аниқлиги ва сўзларнинг ихчамлиги, соддалигини бундай воситалар учун асосий мезон қилиб олди»,— деб ёзган эди.

«Меҳробдан чаён» романининг катта тарбиявий ва тарихий аҳамияти бор. Орадан ўнлаб йиллар ўтди, яна юзлаб йиллар ўтади. Лекин Абдулла Қодирий яратган асарлар жозибаси, юксак инсоний принциплари, шахс эрки учун, ор-номус ва севги ҳуқуқи учун кураши билан кишиларни ҳаяжонга солади. Улар ҳозирги кун одамлари учун ҳам қалбга яқин ва тушунарлидир. «Меҳробдан чаён» романи энг севимли асарларимдан бири сифатида мен учун доимо «ҳаёт дарслиги» бўлиб қолади.

ИУЛЧИНING ХАЛҚ ОЗОДЛИК ҲАРАКАТИНИING ФАОЛ ИПШТИРОКЧИСИ ДАРАЖАСИГА КЎТАРИЛИШИ

Иншонинг режаси:

I. Кириш:

1. Ойбек — уста насрнавис.
2. «Қутлуғ қон» романи — 1916 йил халқ озодлик ҳаракатини ҳаққоний акс эттирувчи асар.

II. Асосий қисм:

1. Йўлчи — романининг бош қаҳрамони.
2. Йўлчи — содда, самимий қишлоқ йигити.
3. Йўлчининг меҳнатга муносабати.
4. Самимий муҳаббат эгаси ва соф қалб соҳиби бўлиш кишининг энг яхши фазилатидир.
5. Йўлчи — маънавий юксак, иродаси мустаҳкам йигит.
6. Йўлчи — ҳақиқат, адолат талаб:

а) «Ажаб дунё экан. Ҳар ерда деҳқоннинг иши ча-
ТОҚ...»;

б) «Токайгача эзиламиз... Шу вақтга давр эшитдим,
чидадим, энди-чи? Йўқ!»

7. Йўлчи — халқ озодлик ҳаракатининг раҳбари.

III. Хулоса:

1. «Ҳақиқат букилар, лекин синмас».

2. Йўлчи образининг аҳамияти.

«...Йўлчи халқ учун, юрт
учун қон тўқди. Бу қон энг қут-
луг, энг муборақ, энг соф қон...
Номус билан, мардлик билан
ўлди. У зулм илдизига болта
урди... Зулм дарахти қурийди.
Йўлчининг қони беҳуда кет-
майди, сира беҳуда кетмайди».

(«Қутлуғ қон» романидаги
Шокир ота сўзидан)

Ойбек—ўзбек адабиётининг йирик ва таниқли вакилла-
ридан бири. Атоқли насрнавис, «асримиз Навойиси» Ой-
бек «Қутлуғ қон», «Навойй», «Олтин водийдан шабада-
лар», «Қуёш қораймас», «Улуғ йўл» каби романларнинг,
«Нур қидириб», «Болалик» сингари қиссаларнинг муал-
лифидир. Бу асарларнинг ҳар бири ўзбек адабиётида ўзи-
га хос воқеа бўлди.

Ушбу асарлар ичида «Қутлуғ қон» романи ало-
ҳида ажралиб туради. «Қутлуғ қон» — ўзбек адабиёти-
нинг шоҳ асари, адиб Ойбек ижодининг гултожиси.

«Қутлуғ қон» романи 1916 йилги халқ озодлик ҳара-
катини ҳаққоний акс эттирувчи асар бўлиб, ўзбек адабиё-
тининг олтин фондидан муносиб ўрнни олган. Романда
ўзбек меҳнаткашларининг оғир ва жафоли ҳаёти манзара-
си, уларнинг чор самодержавиесига қарши олиб бор-
ган машаққатли курашлари, ана шу кураш давомида
меҳнаткашларнинг онги тобора юксалиб борганлиги
зўр ҳаяжон ва ёрқин пафос билан, юксак маҳорат билан
тасвирланган.

Йўлчи романнинг бош қаҳрамонидир. У содда, самп-
ний қишлоқ йиғити, деҳқон боласи. У Сайрам қишлоғи-
дан шаҳарга — тоғаси Мирзакаримбойникига келади.
Аммо «жиян» «тоға»нинг уйида эртадан кечгача тиним
билмай ишласа-да, меҳнати қадрланмайди.

Бой даргоҳида Йўлчи ўзига ўхшаган камбағал қиз Гулнорни севиб қолади. Унинг севгиси ҳам қалбидек пок ва мусаффо дир. Соф қалб соҳиби ва самимий муҳаббат эгаси бўлган Йўлчи тантиқ ва енгилтак қиз Нурнинг «муҳаббати»га, унинг сохта севгисига учмайди. Биз бу ўринда чин инсоний муҳаббат фақатгина олижаноб қалб эгаси бўлган инсонларгагина хос эканлигини яна бир бор чуқур ҳис этамиз. Йўлчининг иродаси мустаҳкам эканлиги, енгил-елпи ҳавасларга учмаслиги унинг Нурига бўлган муносабатида яққол намоён бўлади.

Атрофдаги воқеалар, меҳнаткаш халқ тортаётган чексиз ғам-аламлар, тоғаси Мирзакаримбойнинг унга ўхшаган хизматкорларга бўлган муносабати энди Йўлчи характерида бурилиш ясади, ҳаёт қонуниятларини чуқурроқ ўйлашга мажбур қилади. У ҳаётда ўсиб, оқ-қорани бири-биридан ажратиб, дўст билан душман ким эканлигини таний бошлайди. Шу даражага борган Йўлчи: «Токайгача эзиламиз... Шу вақтга давр эшитдим, чидадим, энди-чи? Йўқ!» — сўзларини айтишга журъат қилади. Бу ҳол — Йўлчининг аста-секин мазлум халқнинг йўлбошчисига айланиши романда жуда ишонарли ва ҳаққоний тасвирланган.

Йўлчи Тошкент меҳнаткашларининг 1916 йилги озодлик кўзғолонида фаол иштирок этади. У халққа мурожаат қилиб дейди:

«— Халойиқ! Бўш келманглар, оёқни тираш керак, муштни кўрсатиш керак... Токайгача қон ютамиз, токайгача чўккалаймиз? Овозимизни балавд қўяйлик. Ё ҳақ, ё ўлим!»

«Ё ҳақ, ё ўлим!» учун бўлган бу жангда Йўлчи ҳалок бўлади. Лекин Йўлчининг ўлими, у тўккан қутлуғ ва муборак қон беҳуда кетмади. «Ҳақиқат букилар, лекин синмас» деган буюк сўзлар яна бир карра исботланди.

Йўлчи образининг жуда катта аҳамияти бор. Бу образ бизга халқимизнинг ўз озодлиги, ўз эрки, ўз мустақиллиги учун қандай кураш олиб борганлигини, бу кураш давомида неча-неча жасур ўғлонлар жон олиб, жон берганлигини ўргатади. Қалбимизда Йўлчига ўхшаган озодлик курашчиларини ўлдирган мустамлакачиларга нисбатан чексиз нафрат туйғуларини жўш урдиради. Вужудимизни, бутун борлигимизни ватанга, халққа нисбатан чексиз муҳаббат ва миннатдорчилик туйғулари қамраб олади. Халқ ва ватан озодлиги йўлида тўкилган қонлар беҳуда кетмаганига, бу қонлар оққан жойда озодлик чечаклари

барқ уриб, яшнаб ўсаётганлигидан беҳад қувонамиз. Зе-роки, бугунги кунда Йўлчи мустақиллигимиз учун кураш-да биз билан бир сафда туриб, порлоқ келажак сари шахдам қадам ташлаб бормоқда.

БОБУР ЛИРИКАСИДА МУҲАББАТ, ДЎСТЛИК ВА ИЛМГА ЭЪТИҚОД ҲОЯЛАРИНИНГ ҚУЙЛАНИШИ

И н ш о н и н г р е ж а с и :

I. Кириш:

Бобур — лирик шоир.

II. Асосий қисм:

1. Бобур лирикасининг мавзуи ҳақида қисқача маълумот.

2. Бобур — ҳаёт, севги ва шодлик куйчиси.

3. Бобур лирикасида ёр мадҳияси.

4. Бобур лирикасида дўстликнинг улуғланиши.

5. Ватан интиёқи — Бобур рубойларининг асосий мавзуи.

6. Бобур рубойларида илм эгаллашга бўлган чақириқнинг ифодаланиши.

III. Хулоса:

Бобур лирикасининг аҳамияти.

«Бобур лирикасининг тили Навоийникидан содда, Навоийнинг ижод техникасидан оддий ва бу оддийлик ўқувчиларни кўпроқ ўзига жалб қилади».

(А. Самойлович)

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзбек мумтоз адабиёти-нинг таниқли намояналаридан бири, атоқли шоир ва давлат арбобидир. Бобур юксак дидли, нозик мушоҳадалар лирик шоирдир. Ўзбек ва форс-тожик тилларини мукамал эгаллаган Бобур ижодининг дастлабки давридан то умрининг охиригача ўзбек тилида асарлар яради. У лирик асарларини тўплаб, икки девон тузган.

Бобур ўз она тилига бўлган муҳаббатини камтарлик билан қуйидагича қайд этади:

Эрурман турк ошиқ, кеш билсам форсий қони,
Десам ҳолимни билса, форсидан дилбарим они.

Бобур лирик турнинг ғазал, рубойи, туюқ, қитъа, фард, маснавий каби жанрларида ижод қилди. Унинг лирик асарлари ичида ғазал ва рубойлар асосий ўринни эгаллайди.

Бобур лирикаси мавзу жиҳатидан бой ва хилма-хилдир. У ҳаёт шодликларини, севги ва садоқатни, илм-маърифатни куйлайди. Бобур лирикасида ватанни соғиниш, ҳижрон ва ғурбат дарди, ғалабалар нашидаси ва мағлубият алами, «тақдир» дан нолиш ва афсус-надомат оҳанглари ҳам мавжуд бўлиб, бу унинг ҳаётдаги муваффақиятсизликлари ва ўз она-юртидан узокда яшаши билан ҳам боғлиқ эди. Мураккаб ва зиддиятли ҳаёт ҳамда қураш йўлини босиб ўтган, турли хил фазилатларга эга бўлган шоир Бобурнинг ўзи бу лириканинг марказий қахрамонидир.

Инсон кечинмаларининг хилма-хил томонларини қамраб олиши, ҳаётнинг турли масалаларини тасвирлаши билан Бобур лирикаси бошқа шоирларникидан фарқ қилади. Бобур ҳаёт, севги ва шодлик куйчисидир. Унинг ғазалларида мавжуд ҳаётни севиш, гўзал табиатдан баҳра олиш, соф севгини улуғлаш, инсонга муҳаббат каби кайфиятлар ниҳоятда кўтаринки руҳда ифодаланади:

Ёз фасли, ёр васли, дўстларнинг суҳбати,
Шеър баҳси, ишқ дарди, боданинг кайфияти...

Ғар бу уч ишни мувофиқ топсанг ул уч вақт пла,
Мундин ортиқ бўлмағай, Бобур, жаҳоннинг ишрати.

Шоир бу мисраларда «уч иш»ни, яъни «шеър баҳси», «ишқ дарди», «боданинг кайфияти»ни «уч вақт» билан — «ёз фасли», «ёр васли» ва «дўстларнинг суҳбати» орқали ўтказишни алоҳида таъкидлайди ва ҳаётнинг ҳақиқий гўзаллигини ҳам шунда кўради.

Бобур севгини ҳаёт га шодликнинг манбаи деб ҳисоблайди. Ёрнинг кўрки ва фазилатлари билан оламда ҳеч нарса тенглаша олмайди. Бобур, айниқса, рубойларида ёрга бўлган муҳаббат, вафо, садоқат каби туйғуларни ниҳоятда возик дид ва ўткир ҳис билан, юксак бадиий маҳорат билан куйлайди.

Мана, шоирнинг висол ва ҳижрон, ёр гўзаллиги, ошиқнинг руҳий кечинмаларини ифодаловчи муҳаббат мавзудаги бир рубойиси:

Сен гулсену, мен ҳақир булбулдурмен,
Сен шуъласену, ул шуълага қулдурмен.

Нисбат йўқтур деб ижтиноб айламаким,
Шаҳмен элга, вале сенга қулдурмен.

Бобур маъшуқани гулга, ўзини эса хор булбулга ўхшатади. Маъшуқани шуълага тенглаштириб, ўзини шуълага қул деб билади. Бу киёс маъшуқа учун ўринсиз кўринса, элнинг подшоҳи бўлган ошиқ маъшуқага қул бўлишга тайёрдир. Юқоридаги рубойида ошиқ шоир ёрни бутун қалби билан севишини таъкидлайди, унга самимий аҳтиром кўрсатади ва камтарлик билан ўзини севги бобида забун ва маъшуқа олдида ожиз деб билади.

Бобур ҳаётни, севги ва шодликни куйлаб, кўшгина хайёмона жўшқин рубойлар битди. Севимли шоиримиз Мақсуд Шайхзода таъбири билан айтганда, «Бобур рубойининг мастери бўлди». Кези келганда шунини ҳам айтиш керакки, ўзбек мумтоз адабиётида ҳеч ким Бобурдек гўзал ва ўқишли, бадийий жиҳатдан юксак ва ўткир мушоҳадали рубойлар ёзган эмас. Давримизнинг истеъдодли шоири Абдулла Орипов буюк шоир ҳақида қуйидаги мисраларни бежиз яратган эмас:

Сиз — зобит, дастини чўзган дунёга,
Сиз — шоир, мангу бир аланга ёққан.
Наинки бандалар Сизнинг сиймога
Не-не салтанатлар кек билан боққан...
Назмий саждагоҳда Сизга ҳойнаҳой,
Имомликка ўтгай фақат Алишер.

Бобур лирикасида дўстлик мавзун алоҳида бир ҳарорат ва ёниқ пафос билан куйланади. Бу ҳол, айниқса, шоирнинг рубойларида яққол намоён бўлади. Шоир тубандаги рубойида вафога яхшиликни, жафога ёмонликни нисбат беради. Яхши киши ҳаргиз ёмонлик кўрмаслигини, аксинча, ёмон киши жазога маҳкум эканлигини, қилмишига яраша жазо тонажагини зўр ишонч билан таъкидлайди:

Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидур,
Ҳар кимки жафо қилса, жафо топқусидур.
Яхши киши кўрмагай ёмонлиғ ҳаргиз.
Ҳар кимки ёмон бўлса, жазо топқусидур.

Бобур ҳаёти давомида марказлашган буюк давлат вужудга келтириш учун Шайбонийхонга қарши бир неча бор кескин кураш олиб борди. У бу курашларда мағлубиятга учраб, она-ватанни ташлаб кетишга, «Ҳинд сори» юз тутишга мажбур бўлди, умрбод ўзга юртларда қолиб

кетди. Ватан муҳаббати, унга садоқат мавзуини ўзига хос куйлаган буюк мутафаккир шоир Бобур ватан ишқини, ватан ёдини ички ёниш, ўтли соғиниш, шу билан бирга, алам билан тасвирлайди:

Толе йўқи, жонимга балолиғ бўлди,
Ҳар ишники айладим, хатолиғ бўлди.
Ўз ерни қўйиб, Ҳинд сори юзландим,
Ёраб, нетайин, не юз қаролиғ бўлди.

Бобурнинг ватанга муҳаббати, уни қўмсашни, мусофирлик машаққатлари қуйидаги рубойида ҳам мунг ва алам билан ифодаланади:

Ёд этмас эмиш кишини ғурбатда киши,
Шод этмас эмиш қўнгулни меҳнатда киши.
Қўнглум бу ғарибликда шод ўтмади, оҳ,
Ғурбатда севинмас эмиш, албатта, киши.

Илм-маърифатни қадрлаган ва унга ҳомийлик қилган Бобур улуғ устоз сифатида кўпгина рубойларида илм олишга чақиради, илмли бўлишни улуғлайди. Шоир фикрича, илм эгалловчи кишилар — толиби илм илмнинг шайдоси, фидойиси бўлмоғи керак, шундагина илмни чуқур ўрганиши мумкин:

Ким ёр анга илм, толиби илм керак,
Ўргангали илм, толиби илм керак.
Мен толиби илму толиби илме йўқ,
Мен бормен илм толиби, илм керак.

Бобур ўзининг лирик шеърлари билан ўзбек мумтоз шеъриятини ривожлантиришга улкан ҳисса қўшди, жаҳон адабиёти хазинасини ўлмас дурдоналар билан бойитди. Биз Бобур шеърларини синчиклаб ўқир эканмиз, унинг ижодида «ёр» образи янги моҳиятга эга бўлиб, у «диёр» образининг бир синонимига, нисбати ва рамзига айланганини яққол кўраемиз.

Бобур шеърияти орқали унинг юраги, ҳис ва туйғуси, ўй ва орзуси, сукути ва ҳаяжонни бизнинг қалбимизга кўчади, бутун вужудимизни жунбушга, дилларни ларзага солади. Биз Бобур талқинида голиб ва мағрур, шод ва қувноқ, умидли ва истиқболли Бобур образи билан бирга, умидсиз ва истиқболсиз, мағлуб ва хомуш, аламли ва ҳасратли Бобур образини ҳам учратамиз, бу образнинг маънавий қиёфаси ва қалби билан яқиндан танишамиз.

шоҳ ва шоир Бобурнинг фикр-уйи, ҳис-туйғуси билан дардлашамиз, қалбан унга ҳамроҳ бўламиз.

Ўз асарларида чин инсоний севгини куйлаган, гўзал ҳаёт ва она-юртни мадҳ этган буюк шоир Бобур китобхонлар даврасида ҳамиша барҳаётдир. Бобур яшаган давр билан бизни тарихнинг беш юз йиллик олис масофаси ажратиб турса-да, шоирнинг номи халқимиз қалбидан муносиб ўрин олган. Зероки, Бобурнинг шеърияти мангуликка дахлдордир.

ДИКТАНТНИ ҚАНДАЙ ЁЗИШ КЕРАК?

Олий ўқув юртларига қабул имтиҳонларида ўзбек тили ва адабиётидан ёзма иш кўп йиллардан бери иншо шаклида ўтказилар эди. Кейинги йилларда абитуриентларга ёзма ишнинг диктант шакли ҳам таклиф этиляпти.

1. ДИКТАНТ ҲАҚИДА УМУМИЙ МАЪЛУМОТ¹

Ўрта мактабларда иншо, баён ёзиш билан бир қаторда, диктант ёзишга ҳам катта аҳамият берилади. Иншо ва баён ўқувчиларда ёзма нутқни ўстириш, фикрни раво ва мантқиқли яқдалаш малакаларини тарбияласа, диктант ўқувчиларнинг саводхонлигини синаш ва ўстиришга хизмат қилади. Диктант ёзиш кўп вақт талаб қилмаслиги билан ҳам қулай. V—IX синфларда ўтказиладиган диктантлар икки йўналишда бўлиб, улардан таълимий диктантлар ўқув жараёнида, бевосита амалий машғулотларда тез-тез ўтказиб турилади. Таълимий диктантнинг шундай турлари бор: 1) таъкидий диктант; 2) изоҳли диктант; 3) сайланма диктант; 4) ижодий диктант; 5) эркин диктант ва 6) луғат диктант. Булардан таъкидий, изоҳли ва сайланма диктант турлари орфография — имло қоидалари устида ишлашни кўзда тутати. Ижодий ва эркин диктант турлари орфографик-имловий қоидаларни мустаҳкамлаш билан бирга, ёзма нутқ малакасини эгаллаш, таянч сўзлар ва сўзшакллар асосида гаплар ва ихчам матнлар тузишни ўрганиш мақсадида ёзилади. Луғат диктант имлоси ҳали яхши

¹ Диктант турлари ва синфлар бўйича диктантдан сўзлар сонини ҳақидаги мулоҳазаларимизда И. Расуловнинг «Ўқитувчи» нашриётида 1975 йилда чоп этилган «Диктантлар тўплами» китобидан фойдаландик.

Ўзлаштирилмаган ёки имлоси қийин сўзлар, янги атама-лар билан яқиндан таништиришни ва уларнинг тўғри ёзилишини мустақамлаш воситаси ҳисобланади. Бу диктантларнинг ҳар бири учун 7—10 дақиқадан 25 дақиқагача вақт ажратилади. Бинобарин, уларни ўтказиш вақтни кўп олмайди. Шунинг учун она тили дарсларида бу хил диктантларни тез-тез ўтказиб туриш ўқувчилар саводхонлигини оширишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Диктантнинг иккинчи йўналишдаги тури текширув (контрол) диктантидир. Текширув диктантлари ўрганилган қоидаларнинг ўқувчи томонидан қанчалик ўзлашганлигини назорат қилиш ёки ўрганиш мақсадида одатда чоракларни ва ўқув йилини якунлаш олдидан ўтказилади. Натижалар, ўқувчилар йўл қўйган хатолар синфда, албатта таҳлил қилинади, хатоларни тугатиш, уларга йўл қўймаслик машқлари ўтказилади. Шунинг учун текширув диктантини ўтказиш: 1) ўқувчиларнинг саводхонлик даражасини текширишда; 2) хатоларни камайтиришда муҳим тадбирдир.

Текширув диктантлари учун яхлит матн ёки терма гаплар таппаб олиниши мумкин. Лекин кўп ҳолларда ўқитувчилар яхлит матнни афзал кўришади. Бунинг ўзига хос сабаблари бор, албатта: яхлит матн маълум фикрдан бошланган ва мантиқий якунига етган мазмунга эга бўлади. Қўйи (5—6) синфларда диктант матнини ёздиришдан олдин уни 1—2 ўқувчига ҳикоя қилдириб, мазмундан тушунилган фикрни сўзлатиш мумкин. Ундан ташқари, яхлит матннинг бадиийлиги, тарбиявий томондан бирон мақсадга қаратилгани ҳисобга олинади; қолаверса, яхлит матн ўқувчилар ошига осон етиб боради. Диктант ёздиришда онглилик муҳим ҳисобланади: ўқувчилар ёзаётган сўзлари ва гапларини тушуниб ёзишлари керак.

Матн мазмуни, ундаги сўзлар миқдори ўқувчиларнинг ёшига, билим даражасига мос келадиган бўлиши лозим. Шунинг учун диктант матнларидаги сўзлар миқдори ҳар бир синф учун қуйидагича белгиланган:

синфлар	V	VI	VII	VIII	IX	X
сўзлар миқдори	80—100	100—130	130—150	150—170	170—180	180—200

Диктант матнидаги сўзларни ҳисоблашда сўзлар оралиғи билан ажратилган ҳар бир сўз шакл назарда тутилади. Жуфт сўзлар иккита сўз деб олинади: *аста-секин*, *оғона*, *борди-келди* каби. Лекин таркибий қисмлари мустақил қўлланмайдиган *бай-бай*, *оҳ-оҳ-оҳ*, *вой-бў*, *тақ-туқ* каби ундов ва тақлид сўзлар бир сўз шакл тарзида ҳисобланади.

Мактабда текширув диктантлари ўтказишда матндаги 2—3 та қийин сўз дарстахтада ёзиб кўрсатилиши мумкин.

ҚАБУЛ ИМТИҲОНИДА ДИКТАНТ ҚАНДАЙ ЎТКАЗИЛАДИ?

Қабул имтиҳонларида диктант абитуриентларнинг тил билимининг, саводхонлик даражасини яққол кўрсатиб турувчи, аynи пайтда уни ўтказиш ва текшириш кўп вақт талаб қилмайдиган ёзма иш туридир.

Текширув диктантни қўйидаги тартибга роя қилган ҳолда ўтказилади:

1. Диктант ёзиш учун 1 соат вақт ажратилади. Бу муддат давомида диктант мавзуси қабул комиссиясидаги тартибга биноан вакил — абитуриент томонидан танланиб, эълон қилинади. Матн ўқитувчининг айтиб туриши асосида абитуриентлар томонидан ёзилади.

2. Диктант матни абитуриентларнинг ёни, «Етуқлик гувоҳномасига» эгалликларини ҳисобга олган ҳолда 200 сўз атрофида танланади. Матннинг мазмуни, гоёвий-бадиий томони ҳам абитуриентларга мос тарада снёнй-ижтимоий, одоб-ахлоқ, адабиёт ва санъат мавзуларида сайланади. Ёзган олий ўқув юрти, унинг таркибидagi факультетларда ўрганладиган ихтисосликлар бўйича ҳам матн танланishi мумкин. Матнлар, одатда, бадиий асарлардан, рўзнома ва ойномалардан олинади.

3. Диктантга ажратилган 1 соат — 60 дақиқанинг бешланишидаги 5 дақиқа ва сўнгидаги 5 дақиқа ташкилий ишларга кетади. Шунн ҳисобга олган ҳолда абитуриентлар 50 дақиқада 200 сўзни, яъни ҳар бир дақиқада ўрта ҳисобда 4 та сўзни ёзишга тайёр бўлишлари лозим. Бунинг учун олий ўқув юртларига кирмоқчи бўлган ёшларга диктант ёзиш бўйича кўп машқ қилишларини, тез ва чиройли ёзиш малакасини эгаллаш учун ёзиш тезликларини синаб туришларини, ҳуснихат бўйича шуғулланиб боришларини маслаҳат берамиз. Диктантда мана шу уч томон: етарли тезликда ёзиш, имло хатоларисиз ёзиш

ва чиройли ёзиш муҳим. Бунга эса машқ орқали эришилади.

4. Матнлар хатжилдлар (конвертлар)да бир неча нусхада имтиҳонга олиб кирилади ва абитуриентларга улардан бирини танлаш таклиф этилади (албатта, хатжилдлар ёпиқ ва муҳрланган бўлади). Абитуриентлардан бири хатжилдлардан бирини танлайди, уни очади ва диктант матни сарлавҳасини ўқийди. Диктант олувчи ўқитувчилар сарлавҳани дарстахтага ёзадилар. Шундан кейин диктант матни абитуриентларга ўқиб эшиттирилади. Мана шу босқичда абитуриентлар матнни яхши тушуниб олишлари учун уни диққат билан эшитишлари жуда зарур. Чунки абитуриент матнни биринчи бор эшитганда, уни ўзига қабул қилади, қийин сўзларни, қийин гапларни онгида ажратиб боради, шунга яраша ўз кучини чамалайди. Бундан ташқари, диктант ёзишда ўқитувчининг қандай ўқиши, сўз ва гапларни қандай талаффуз қилиши ҳам муҳим. Диктантни ўқийдиган ўқитувчи абитуриентлар учун янги одам. Унинг диктантни ўқиш, товушларни талаффуз этиш усулини абитуриентлар ўзлаштириб, тез фурсатда шунга мослашишлари керак. Диктант матни микрофонсиз ўқиб эшиттирилади.

5. Диктант матни ўқиб эшиттирилгандан кейин қабул имтиҳонда сиз учун қийин ёки нотаниш сўзлар дарстахтага ёзиб борилмайди. Чунки матн ўрта мактабни битириб, қўлида «Етуклик гувоҳномаси» билан олий ўқув юрти оstonасига келган ёшларнинг билим даражалари, дунёқарашлари, умумий савияларини ҳисобга олган ҳолда танланади. Қабул имтиҳонини ўтказиш комиссияси матндаги ҳар бир имлоси қийин ҳолатни ҳисобга олган. Ўрта мактаб дастурлари доирасида етук маълумотга эга шахс бу матн асосида диктант ёза олиши мўлжалланган.

Ҳар бир матнда имлоси қийин сўзлар: ь ва ь белгили сўзлар, е, ё, ю, я ҳарфли сўзлар, қўш ундошли ва қўш унлили сўзлар; ишорат белгилари (тиниш белгилари)ни қўллаш қийин ҳисобланган гаплар, уюшиқ бўлакли гаплар, ажратилган бўлакли гаплар, ундов ва кириш бўлакли гаплар, кўчирма гапларнинг у ёки бу кўриниши бўлиши турган гап. Лекин буларнинг ҳаммаси ўрта мактабларда ўтилган, улар бўйича она тили дарсларида машқлар бажарилган. Демак, сиз уларни билишингиз керак.

6. Шундан кейин ўқитувчи диктант ёздиршни бошлайди. Бунинг учун ўқитувчи матндаги ҳар бир гапни

аввал бир марта тўлиқ ўқийди, кейин уни қисмларга (синтагмаларга) бўлиб айтиб туради. Абитуриентлар диктант ёзишни бошлайдилар. Ҳар бир қисм ўртача 3 сўздан иборат бўлади. Ўқитувчи айтиб турганда, мана шу 3—4 сўзни абитуриент хотирада тутиб қолиши ва миёда уни такрорлаб туриб ёзиши керак. Гап тугагандан сўнг ўқитувчи уни яна бир марта бутун ҳолда ўқиб беради ва абитуриентлар ўз ёзганлари билан таққослайдилар. Шундан кейин ўқитувчи янги гапни ўқиб таништиради, кейин қисмларга ажратиб ўқиб туради ва ҳоказо. Демак, диктант гапдан гапгача ўқиб берилади ва ёздирилади. Абитуриентлар буни яхши тушунишлари ва гап охирида тегишли ишорат белгисини қўйиб, янги гапни бош ҳарф билан бошлашлари керак. Диктант ёзиш шу тарққа давом этади. Матндаги охириги гап ёзиб бўлингач, ўқитувчи матнни яна бир марта бошидан охиригача ўқиб беради. Абитуриентлар уни ўз ёзганларига солиштирадilar. Ёзилган диктантдаги ишорат белгиларининг қўйилишини яна бир бор текшириб чиқиш учун 2—3 дақиқа вақт берилади. Шундан сўнг абитуриентларнинг диктантларини йиғиштириб олинади.

7. Абитуриентларнинг кўпчилиги диктант ёзишда қўйиладиган ишорат (тиниш) белгиларини ўқитувчининг диктант матнини ўқишдаги тўхтаб олишлари (паузаси) билан боғлайдилар. Бу тўғри эмас. Аввало, матн маъно ва грамматик хусусиятлар ҳисобга олинган ҳолда нутқий қисмларга (синтагмаларга) бўлиб ўқилади. Бу нутқий қисмлар ўзаро бир-биридан енгил тин олиш (бир тўхтаб олиш) билан ажратилади. (Сухандонларнинг матн ўқишларига эътибор беринг). Лекин бу тўхтаб олишларнинг қайси бирида вергул, қайси бирида тире ёки нуқтали вергул қўйиш керак? Буларни грамматик қоидаларни яхши ўзлаштирган абитуриентлар билади ва диктант ёзиш жараёнида матндаги гапларнинг маъноси ва тузилишига қараб керакли ишорат белгиларини қўя олишади.

8. Диктант фақат бир марта, яъни бир нусхада ёзилади. Унинг қоралама нусхаси ҳам, оққа кўчирилган нусхаси ҳам бўлмайди. Бундан ташқари, абитуриентлар диктант ёзишда: «Ўз хатоимни ўзим тузатиб қўйсам, ҳеч нима қилмайди»,—деб ўйлаб ёзганларини бемалол ўчириб, тузатаверадилар. Ҳолбуки, диктант текшириш қоидаларига кўра ундаги 5 та тузатиш баҳонинг 1 балл пасайтирилишига олиб келади. Агар диктантда 3 та тузатиш бўлса, унга «5» баҳо қўйиб бўлмайди. Чунки бу тузатишлар

сизнинг шу сўзни ёзишда иккиланишингиздан, уни тўғри ёзиш қандай бўлишини яхши билмаслигингиздан далолат беради. Шунинг учун диктантни ёзишда ўқитувчининг айтиш маромига мослашиб, тез, тўғри ва чиройли ёзишга ҳаракат қилинг.

9. Маълумки, абитуриентларнинг эшитиш қобилияти-ни бир хил деб бўлмайди. Шунинг учун диктант ёзиладиган хонада абитуриентлар сони 30 кишидан ошмайди. Эшитиш қобилияти заифроқ ёшларга олдинги қаторларда ўтиришларини маслаҳат берамиз.

Диктант матнини ўқийдиган ўқитувчи товушларни тиниқ талаффуз этиши, ўзи мансуб бўлган шеванинг таъсирини сездирмаслиги лозим. Ўқитувчи диктант матнини ўқиш қоидаларига қаттиқ риоя қилиши керак. Унинг, айниқса, ўқиш тезлигини ошириши ва, аксинча, меъёрдан ортиқ суст ўқиши ҳам аудиторияни чалғитади. Абитуриентлар айрим сўзларни тушуна олмай, бир-бирлариниёғ ёзганларига қарай бошлайдилаб, диққат-эътибор сусаяди, хонадаги тинчлик бузилади. Бундай ҳолатлар рўй бермаслиги учун, одатда, диктант матнини ўқиш учун мактаб ўқитувчилари таклиф этилади.

Шу билан бирга, диктант ёзиш имтиҳонида абитуриентлар ҳам ўзларини жиддий тутишлари, ўқитувчига ўринсиз саволларни беравермасликлари, ҳар бир сўз, ҳар бир гапни қайтариб ўқишни талаб қилавермасликлари керак. Айрим абитуриентлар кетма-кет савол бераверишлари оқибатида ён-атрофдагиларни ҳам, ўқитувчини ҳам чалғитиб, диктантни кўнгилдагидек ёзишга халақит берадилар. Диктантларнинг ижобий баҳоланишини, диктант ёзишда ҳақиқий ишчанлик муҳити бўлишини истасангиз, бу муҳитни, аввало, ўзингиз яратинг.

ДИКТАНТЛАРДА УЧРАЙДИГАН ХАТОЛАР. ХАТОЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛИШ ВА БАҲОЛАШ

Диктантларда учрайдиган хатолар икки тоифа бўлади: 1) имловий (орфографик) хатолар ва 2) ишорат хатолари. Чунки диктант тайёр ҳолда тавсия этиладиган матн бўйича ўтказилгани учун унда услубий хатолар бўлмаслиги керак. Бироқ баъзан абитуриент жумлани ёки ундаги бирон сўзни очиқ-равшан эшитмаганлиги, грамматик қоидаларни пухта билмаслиги оқибатида сўзни ёки қўшимчани бошқача ёзиб қўйиши ва бу камчилик кўтилмаганда услубий хатони келтириб чиқариши мумкин.

Баъзан эса бирон сўз жумладан тушиб қолиши ҳам мумкин. Масалан, «Олимни, айниқса, «Тиб қонунлари» асарини дунёга машҳур қилди». Бу ерда «асари» сўзидан олдин «номли» сўзи тушиб қолган. Лекин керакли, зарур сўз тушиб қолса-ю, унинг гапдаги ўрнини абитуриент сезмаса, аҳамият бермаса, услубий хато вужудга келиши мумкин. Шунингдек, қаратқич ва тушум, жўналиш ва ўрин-пайт келишикларининг баъзан фарқланмаслиги натижасида **-нинг** ва **-ни**, **-га** ва **-да** қўшимчаларини алмаштириб қўллаши ҳоллари учрайди. Масалан: «Бобурни (нг) отаси Умаршайх Мирзо Амир Темурнинг набираси, Фарғона вилоятини (нг) ҳокими эди. Ёки: «толди кесиб», «биззи қашлоқ», «Акмалди ўпиб». Бундай хатолар диктант матнининг мазмунини чалкаштиришга ва мужмалликка олиб боровчи нуқсонлар бўлиб, услубий хатоларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлади. Диктантни баҳолашда бу хил услубий хатолар қўпол имловий (орфографик) хатолар қаторида ҳисобга олинади.

Диктантда учрайдиган орфографик хатолар қўпол ва қўпол бўлмаган хатоларга ажратилади. Қўпол имловий хатоларга қуйидагилар киради:

1. Ниҳоятда таниш, кўп учровчи сўзларни хато билан: «Навойи»ни «Навоий», «жаҳон»ни «жоҳон», «халқ»ни «ҳалқ», «ҳисобни «хесон» тарзда ёзиш. Диктантда бундай қўпол хатоларнинг бўлиши абитуриентнинг саводи пастигини дарҳол ошкор қилади.

2. Сўзнинг ва гапнинг маъносига эътибор бермасдан, қандай эшитса ва қабул қилса, шундай ёзиш. Масалан, шоир Камийнинг чиройли туюгини сўзлари оддий бўлса ҳам бир абитуриент шундай ёзган: «Унум йўқ, бунум йўқ, ўйимда унум йўқ, ишимда унум йўқ, айтишга унум йўқ». Бу туюқ сўз ўйинига асосланган. Агар абитуриент туюқнинг мазмунига, сўзларнинг маъносига тушуниб ёзганда, бу туюқ аслига кўра шундай ёзилган бўлар эди: «Уним йўқ, буним йўқ, ўйимда уним йўқ, ишимда унум йўқ, айтишга уним йўқ».

3. Ъ ва ь белгилари қатнашадиган сўзларнинг имло-сини билмаслик оқибатида келиб чиқадиган хатоларга («шеър»ни «шъер», «маъсул»ни «маъсул», «съезд»ни «сезъд», «август»ни «августъ») йўл қўйиш.

4. Сўзларни бўғинга тўғри ажратишни билмаслик оқибатида сўзларни қатордан қаторга нотўғри кўчирish ҳоллари: *жумхур-ият, ил-инди, икков-инг, қатнаш-иш, дарах-тлар, а-ъана, бизни-нг* каби. Бу сўзлар қатордан

қаторга шундай кўринишларда кўчирилса, тўғри бўлади: *жум-ху-ри-ят, илин-ди, ик-ко-винг, қат-на-шиш, даракт-лар, анъ-ана, биз-нинг*.

5. **е, ё, ю, я** ҳарфларининг имлосида янглишишлар ҳам кўп учрайди. Масалан: *намоёнда, йимирмоқ, ҳадимай, юқ, буйир, белдиради, калиндар, фальклёр, ялғиз, ёлмоғиз ериқ, йитиб, ревож, туйиқ, якка, ёқотди*. Бу сўзларнинг тўғри ёзилиш шакли эса шундай: *намоянда, емирмоқ, ҳадемай, йўқ, буюр, билдиради, календарь, фольклор, ёлғиз, ялмоғиз, етиб, ривож, туюқ, якка, йўқотди*.

6. Жуфт сўзлар, такрорланиб қўлланадиган ундов ва тақлид сўзлар, чизиқча (дефис) билан ажратиб ёзиладиган юкламалар имлосини яхши билмаслик оқибатида ҳам имловий хатолар кўпайиши мумкин. Масалан, мана бу сўзларда чизиқча (дефис) ортиқча: *хом-хайл, келди-ми, ХХ-аср, тун-у кун, зоҳоти-ёқ 25-июнь 1991-йил, кўр-динг-ми, Олти-ариқ*. Мана бу сўзларда эса чизиқча ўз ўрнида кўйилмаслиги сабабли хато чиққан: *болада (бола-да), ичар ичмас (ичар-ичмас), сонсаноқсиз (сон-саноқ-сиз), ямяшил (ям-яшил), бўлсада (бўлса-да), паст баланд (паст-баланд), ўқишсая (ўқишса-я), айтдимку (айт-дим-ку)* каби (қавс ичида берилганлари тўғри).

7. Атоқли отларни бош ҳарф билан ёзмаслик. Масалан: *узоқ шарқ, ўлмас, умум европа, мамлакат*.

Юқорида кўрсатилган хатолар қўпол имловий хатолар ҳисобланади. Шу билан бирга, диктантларда қўпол бўлмаган, жузъий имловий хатолар ҳам учраб туради. Булардан:

1) имлоси мужмал, мунозарали ҳолатларга доир хатолар. Масалан: «дов юрак» сўзи «Имло луғати»да ажратиб ёзилган ҳолда берилган. Лекин матбуот ва бадиий адабиёт саҳифаларида бу сўз «довюрак» шаклида; бу қўпол хато ҳисобланмайди, чунки сўзнинг «дов» қисми асл кўриниши «дев»дан узоқлашган ва ҳозир мустақил қўлланмайди. Шунингдек, «Имло қондалари»нинг 58-§ида «От, сифат, сон, олмош ва равишдан олдин келадиган... «ғайри» қисми ажратиб ёзилади» дейилади. Лекин луғатнинг ўзида «ғайриқонуний» сўзи кўшиб ёзилган¹.

Шунга кўра «ғайритабиий», «ғайрирасмий», «ғайрихлоқий» сўзлари ҳам жуда кўп ҳолларда кўшиб ёзилапти.

¹ Имло луғати, мактаб ўқувчилари учун қўлланма, 5-нашри, Т., «Ўқитувчи», 1987.

Ўқувчи ҳам бу сўзларни шундай қўшиб ёзса, жузъий хато ҳисобланади.

Қўшма сўзларнинг баъзи кўринишлари имлоси, бош ҳарфларнинг ёзилишидаги айрим ҳолатлар ҳам узил-кесил ҳал қилинмаган. Шунинг учун бундай ўринларда йўл қўйилган хатолар ҳам қўпол ҳисобланмайди. (*Она-Ватан* ёки *Она-ватан, Ватан* ёки *ватан*)

2. **х ва ҳ** ҳарфларининг имлосида янглишишлар: «хуш»ни «ҳуш», «хислат»ни «ҳислат», «хайрихоҳ»ни «ҳайрихоҳ», «ҳаво»ни «хаво», «ахлоқ»ни «аҳлоқ» тарзида ёзиш.

3. Баъзан абитуриент ўқитувчи талаффуз этган сўзни аниқ эшитмаслиги натижасида уни бошқача тушуниб, ўзи тушунганча ёзиб қўйиши мумкин. Бу ҳам тасодифий хато. Агар диктантнинг ёзилишидаги умумий савия юқори бўлса, тасодифий хато тарзида уни хато ҳисобламаса ҳам бўлади.

Диктантларда учрайдиган хатоларнинг иккинчи тури тиниш хатоларидир. Кўнчилиқ абитуриентлар тиниш белгиларининг қайси бирини қаерда қўллашни яхши билмаганликлари сабабли бу белгиларни ўқитувчининг матни ёздиришда қаерда тўхтаб олиши (пауза) билан боғлайдилар. Ўқитувчи матндаги гапларни айтаётганда айтиқса, диктант матнини охиригига марта ўқиб бераётганда қаерда тўхтаса, ўша ерда, асосан, вергул қўйиб кетаверадилар. Ҳолбуки, фақат вергул эмас, нуқта, ундов, сўроқ белгилари, нуқталли вергул, икки нуқта, тире, қўп нуқта қўйилган жойларни ўқишда ҳам ўқитувчи бир тўхтаб олади. Қолаверса, бу белгиларнинг ҳеч бири қўйилмаганда ҳам ифодали ўқиш талаби билан (манتيқий урғуга қараб) ўқитувчи матни ўқиётганда тўхташи мумкин. Табиий сабабларга кўра ҳам ўқитувчи матни ўқишда тўхтаб, нафасини ростлаб олиши мумкин. Бундан ташқари, қўштирноқ, қавс каби тиниш белгилари борки, уларнинг қўлланишини пауза билан боғлаб бўлмайди.

Тиниш белгилари, асосан, қуйидаги ҳолларда нотўғри қўлланади:

1. Кўчирма гапларнинг ёзилишида: *Гвардия, олға! генерал рация орқали буюрди.* Бу гап шундай ёзилиши керак эди: — *Гвардия, олға! — генерал рация орқали буюрди.* Ёки: *Магазинчи радиоузелдан туриб деди Бугун магазинга ноёб моллар келади.* Бу гап шундай ёзилса, хато бўлмас эди: «*Магазинчи радиоузелдан туриб деди: «Бугун магазинга ноёб моллар келади.*»

2. Уюшиқ бўлакли гапларда, айниқса, улар умумлаштирувчи бўлақлар билан келганда. Масалан: «*Бобур ўзбек мумтоз адабиётининг йирик вакили тарихчи олим Ҳиндистондаги йирик давлатнинг асосчиси*». Бу гапда тиниш белгилари шундай қўйилиши керак эди: *Бобур — ўзбек мумтоз адабиётининг йирик вакили, тарихчи, олим. Ҳиндистондаги йирик давлатнинг асосчиси*. Яна мисол: *Кўчалар, уйлар, ҳамма томон ям-яшил кўкат ва япроқларга буркангандай кўринарди (Ҳ. Н.)* — Бу гап шундай ёзилса тўғри бўлади: *Кўчалар, уйлар — ҳамма томон ям-яшил кўкат ва япроқларга буркангандай кўринарди*.

3. Гапнинг ажратилган бўлақларини кўп абитуриентлар фарқламай, тегишли тиниш белгиларини қўймай ёздилар. Масалан: *Жанговар гвардиячилар жанг майдонида севимли генерал ҳалок бўлган жойда тўпланиб, ёвдан аёвсиз ўч олишга қасамёд қилдилар*. Бу гапда ажратилган бўлақ шундай тиниш белгилари билан кўрсатилади. *Жанговар гвардиячилар жанг майдонида — севимли генерал ҳалок бўлган жойда тўпланиб, ёвдан аёвсиз ўч олишга қасамёд қилдилар*.

4. Ундалмаларнинг тиниш белгилари билан ажратилмаганига доир хатолар учрайди. Масалан: *Биласанми Икром кўклам шабадаси эсиб қолди. Тўқай масаласини жиддий ўйлашимиз керак раис (С. Аҳм.)* Иккала гапдаги ундалмалар вергул билан ажратилмай хатога йўл қўйилган. Бу гапларда ундалмаларни кўрсатиш учун вергул шундай қўйилади: *Биласанми, Икром, кўклам шабадаси эсиб қолди. Тўқай масаласини жиддий ўйлашимиз керак, раис*.

Тиниш белгиларининг нотўғри қўлланишига мисоллар жуда кўп учрайди. Диктант текшириш қоидаларига кўра ўқитувчи бу хилдаги хатоларни хилларга ажратиб, бир хилдаги тиниш хатосинигина ҳисобга олади. Масалан, уюшиқ бўлақларга доир 3 хато 1 та ҳисобланади, ундалмаларга доир 2 хато ҳам 1 та ҳисобланади.

ДИКТАНТЛАРДАГИ ХАТОЛАРНИ ҚАНДАЙ КАМАЙТИРИШ МУМКИН?

1. ИМЛОВИЙ ХАТОЛАРНИНГ ОЛДИНИ ОЛИШ

1. Бунинг учун, аввало, «Имло қоидалари»ни яхши билишингиз, яъни саводхонлигингиз пойдевори мустаҳкам бўлиши керак. «Имло қоидалари»ни синчиклаб ўрга-

ниб, уларни пухта ўзлаштиришга ҳаракат қилинг, натижада ёмон бўлмайди.

2. «Имло луғати»да сўзларнинг қандай ёзилганини қайта-қайта ўқинг ва ўрганинг. Айниқса х ва ҳ ҳарфдини, у ва ў ҳарфдини фарқламайдиган ёшларга шу ҳарфлар билан ёзиладиган сўзларнинг ёзилиш шаклини хотирада мустақкам сақлаш учун уларни қайта-қайта ўқиб, ёдлаб, шу асосда машқлар ўтказиб туришлари яхши ёрдам беради. Шу ўринда мана шу ҳарфлар қатнашган ва сиз билишингиз лозим бўлган сўзларнинг энг зарурларини кўрсатамиз:

х ҳарфи билан	ҳ ҳарфи билан
хабар	ҳавас
хаёл	ҳаво
ҳазина	ҳадеб
хайрихоҳ	ҳадя
халоскор	ҳаётбахш
халқаро	ҳажвий
ҳаражат	ҳайбатли
ҳасис	ҳайрон
ҳат-хабар	ҳайҳот
ҳиёбон	ҳаловат
ҳиёнат	ҳаммабоп
ҳизмат	ҳамма вақт
ҳилоф	ҳатто
ҳира	ҳаракат
ҳислат	ҳаяжон
ҳушмуомала	ҳақиқат
ҳуш ёқмас	ҳаққоний
ҳулқ-ахлоқ	ҳиссиёт
ҳулоса	ҳокимият
у ҳарфи билан	ў ҳарфи билан
увол	ўғит
увушмоқ	ўзаро
удум	ўзи юрар
у ер-бу ер	ўйламоқ
узук-юлуқ	ўкинч
ўйдирма	ўнгай
уламо	ўрганмоқ
ўйгун	ўрим-йяғим
улуғвор	ўринбосар
умрбод	ўсувчан
унутувчан	ўтказмоқ

уюшмоқ
уюшқоқ
уятчан
уқув

ўткир
ўтмиш
ўювчи
ўқ-ёй
ўқтин-ўқтин

3. ʼ ва ʼ белгиларининг имлоси бўйича: ʼ белгиси ёзувда ҳозирги кунда 3 вазифани бажаради: 1) рус тилидан ўтган сўзда **е, ё, ю, я** ҳарфларидан олдин келиб, уларнинг тўлиқ икки товуш билан ўқилишини билдиради. Масалан: *съезд, разъезд*; 2) араб-форс тилларидан ўтган сўзларда унли товушни билдирувчи ҳарфлардан кейин келиб, уларнинг чўзиқ ўқилишини билдиради. Масалан: *эълон, маъно, мўтабар, Раъно*; 3) шу тиллардан ўзлашган сўзларда ундош товушли ҳарфлардан сўнг келиб, уни кейинги унли товушни билдирувчи ҳарфдан ажратади: Масалан: *санъат, масъул, суръат, анъана, нашъа*.

ʼ белгиси фақат рус тилидан ва у орқали бошқа тиллардан олинган сўзларда ёзилади. Юмшатиш белгиси 1) **р, л, н, т** товушларини ифодаловчи ҳарфлардан сўнг келиб, бу товушларнинг юмшоқ ўқилишини билдиради: *июнь, лагерь, ансамбль, нефть*; 2) **е, ё, ю, я** ҳарфларидан олдин келиб, уларнинг тўлиқ ўқилишига хизмат қилади: *пьеса, фельетон, адъютант, судья* каби. Лекин худди шундай ҳолларда — ўзбекча *Матёқуб, Яҳё, ҳадя, бунёд, дарё* каби сўзларда бу белги ҳам, ʼ белгиси ҳам қўйилмайди.

Юмшатиш белгиси сўзнинг охирида бўлса, бу сўзга қўшимчалари қўшилганда, ʼ тушиб қолади. Масалан: *лагерь — лагерда, ансамбль — ансамбллар, календарь — календарни* каби.

4. Жумҳуриятимизнинг турли жойларидан Тошкентга олий ўқув юртларидан бирига ўқишга кириш учун келган абитуриентларнинг оғзаки нутқларида ўз шеваларининг таъсири сезилиб туради. Агар бу таъсир уларнинг диктантларида сезилмаса, матндаги сўзлар адабий тил мезонларига мувофиқ шаклда ёзилган бўлса, жуда яхши. Баъзан абитуриентлар ўз шеваларида сўзларни қандай талаффуз қилсалар, шундай ёзадилар. Ўқитувчи эса ёзма ишларни ёзувда имло қоидаларига амал қилган ҳолда текширади. Масалан, абитуриент: *боҳо, хурсант, дарстга, Акмалди укаси, биргадир, эборат, қоторга, тўзишда, ойила* деб ёзса, ўқитувчи бу сўзларни *баҳо, хурсанд, дарсда, Акмалнинг укаси, бригадир, иборат, қаторга, тузишда,*

оила тарзида тузатиб, имловий хатоларни қайд этади. Шева таъсири нисбатан тургун хусусият бўлиб, мактаб ўқитувчисидан бу хусусда муттасил иш олиб боришни талаб қилади. Шунинг учун биз абитуриентларга «Имло луғати» билан яқиндан дўст бўлишни, кўп ўқишни, ўқиганда ҳам сўзларнинг ёзилиш шаклига эътибор бериб ўқишни таъсия этамиз. Шунда диктант сўзларини ўз шевангиз бўйича эмас, адабий имло шаклига кўра ёзасиз.

5. Қўшма сўзларнинг қўшиб ва ажратиб ёзиладиган турлари ҳақида ушбу китобчанинг «Иншода учрайдиган хатолар» бўлимида ҳам гапирилган. Шунинг учун биз фақат ажратиб ёзиладиган қўшма сўзларни кўрсатиб ўтаемиз: 1) қўшма сўзларнинг иккинчи қисми **е, ё, ю, я** билан бошланса. Масалан, *иш ёқмас, ер ёнғоқ, тош юрак*; 2) иккинчи қисми **-ли** билан ясалган қўшма сифатлар; *уч қаватли, икки тавақали, қизил юзли*; 3) икки отдан тузилган сифатлар: *кул ранг, буғдой ранг, қуш бурун, қўй кўз* ва бошқалар.

2. ТИНИШ БЕЛГИЛАРИНИ ҚЎЛЛАШНИ БИЛАСИЗМИ?

Тиниш белгиларининг қўлланиши гапнинг тузилиши, ундаги бўлақларнинг грамматик муносабатига боғлиқ.

1. Уюшиқ бўлақлар, яъни гапда бир хил саволга жавоб бўлиб, бир хил вазифани бажарувчи бўлақлар орасида вергул қўйилади. Агар уюшиқ бўлақлар билан бирга умумлаштирувчи бўлақ ҳам гапда қатнашса, тиниш белгилари умумлаштирувчи бўлақнинг ўрнига қараб танланади. Умумлаштирувчи бўлақ уюшиқ бўлақлардан олдин келса, ундан кейин икки нуқта қўйилиб, кейин уюшиқ бўлақлар ёзилади: Масалан: *Мана ҳар нав дехқончилик машиналари: тракторлар, чимқирқарлар, ўғитсепарлар желиб қолди. (О.)* Умумлаштирувчи бўлақ уюшиқ бўлақлардан кейин келса, ундан олдин тире қўйилади. Масалан: *Шўрванинг эти, мойи, суви — бари сизники бўлади-ку, яна нима дейсиз? (О.)*

2. Гапнинг ажратилган бўлақлари, яъни ўзидан олдинги бўлақнинг мазмунини изоҳлаб, кенгайтирувчи бўлақлар ўша бўлақ билан бир хил вазифани бажарадилар, бир хил сўз ўзгартувчи қўшимчаларни оладилар. Гапнинг ажратилган бўлақлари содда қурилишли бўлса, гапнинг бошқа бўлақларидан вергул билан; ёйиқ ҳолда бўлса, таъкидланса, тире билан ажратилади. Мисоллар: *Биз, ёшлар олижаноб фазилатларни катталардан ўрганаемиз.*

Қўйқоров — дўнг пешона, қирра бурун, полвон тахлит йигитча — кичкина район газетасига кўз тикиб ўтирарди (О.)

3. Сўзловчининг мурожаати, гапнинг мазмуни қаратилган шахс ёки нарсани ифодаловчи сўз ундалма дейилади. Ундалма гапнинг қаерида келмасин, гапнинг бошқа бўлақларидан вергул билан ажратилади. Масалан: **Онажонларим, нечук шамол учирди?** (А. Қ.) Ундалма ундов билан бирга қўлланиб, кучли ҳаяжон ифодаласа, гапнинг бошида ундов белгиси билан ажратилади. Масалан: **Ҳой қизча! Чаққонроқ югур, бўлсанг-чи!**

4. Кириш бўлақлар сўзловчининг гапнинг мазмунига турли муносабатини ифодалайди. Кириш бўлақлар ҳам гапнинг қаерида келмасин, бошқа бўлақлардан вергул билан ажратилади. Масалан: *Ниҳоят, кун ғарбга оғди (М. М.) Гавҳар опам ухлаб қолибди, шекилли (С. З.) Кеча афсуски, Назирани учрата олмадим.*

5. Аммо, лекин, бироқ, ва, ёки боғловчиларидан сўнг ҳеч қачон вергул қўйилмайди. Масалан: *Ҳаво эрталабдан булут бўлди, лекин ёмғир ёғмади. Имтиҳонлар тугади ва биз ҳам дам олишга чиқдик.*

6. Боғловчисиз боғланган қўшма гаплардаги гаплар орасига мазмунга қараб вергул, икки нуқта, тире белгиларидан бири қўйилади. Мисоллар: *Доно ўзини айблайди, нодон дўстини айблайди. (Мақол) Ватанинг тинч — сен тинч. Ҳаво айниб турибди: ёмғир ёғадиганга ўхшайди.*

7. Кўчирма гаплар ўзга шахснинг ҳеч ўзгаринсиз келтирилган гапидир. Кўчирма гаплар, одатда, муаллиф гап билан бирга қўлланади. Бунинг 4 хил кўриниши бор бўлиб, уларда тиниш белгиларининг қандай қўйилишига эътибор беринг:

Директор гап бошлади: «Ўттиз саккиз йилдан бери маориф соҳасида ишлайман» (муаллиф гапи олдин келган).

Ҳали шундай дегин?» — деди Тиллабой (муаллиф гапи кейин келган).

Халқимизда: «Халол меҳнат кишини улуғлайди». — *деган гап бор* (кўчирма гап муаллиф гапининг орасида келган).

«Қадрдонларим» — деб хат ёзарди Хайри, — Кечикиб хат ёзганим учун мени кечиринглар (муаллиф гапи кўчирма гап орасида келяпти). Диалогик, яъни икки кишининг суҳбати тасвирланган нутқда ҳар бир суҳбатдош-

нинг гапи хат бошидан тире билан бошланади. Масалан: *Бир абстракционист рассом оппоқ матонинг остига «Ит ва сўнгак» деб ёзди-да, кўрғазмага қўйди. Рассом билан бир томошабин орасида шундай суҳбат бўлиб ўтди:*

— *Ие, сўнгак қани?*

— *Уни ит еб қўйди.*

— *Ундай бўлса, ит қани?*

— *У кетди. Ейишга ҳеч нарса қолмагач, бу ерда нима қилади?*

8. Юқорида кўчирма гапларнинг қўштирноқ ичида берилишини кўрдик. Қўштирноқ кўчирма гаплардан бошқа яна қуйидаги ҳолларда ишлатилади¹:

1) асар, ойнома, рўзномаларнинг номлари қўштирноқ ичида берилади: *«Тошкент оқшоми» рўзномаси, «Қутлуғ қон» романи, «Гулхан» ойномаси;*

2) атаб қўйилган номлар ҳам қўштирноқ ичига олинади. Масалан: *«Гунча» кинотеатри, «Оқ олтин» конфети, «Хурмат белгиси» ордени.*

3) кўчма маънода ишлатиладиган сўзлар, сўз бирикмалари ҳам қўштирноққа олинади. Масалан: *Фурқат Истамбул шаҳрини кезаркан, у ердаги «мардумни ғунчадек хуррам кўради». («Ўзбекистон адабиёти ва санъати» рўзномаси)*

¹ К. Назаровнинг юқорида кўрсатилган методик қўллапмасининг 33-бетига қаранг.

М У Н Д А Р И Ж А

Ўзбек тили ва адабиётидан дастур	3
Оғзаки ва ёзма саводхонликни ўстириш учун машқлар . .	28
Кириш имтиҳонларида грамматик таҳлил	61
Иншо қандай ёзилади?	89
Диктант қандай ёзилади?	137

Қодирёв М., Долимов У., Аъламова М.

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

Тошкент «Ўқитувчи» 1993

ИБ № 5817

Таҳририят мудири С. Мўминов
Муҳаррир Ҳ. Юсупова
Бадний муҳаррир Ж. Одилов
Техн. муҳаррир Д. Габдурахманова
Мусафҳиҳ М. Минаҳмедова

Теринга берилди 24.12.92. Босишга рухсат этилди 28.05.93. Формати 84×108 /₃₂. Тип. қоғози. Кегли 10 шпонсиз. Литерат. гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. л. 7,98. Шартли кр-отг. 8,19. Нашр. л. 7,5. Нуска 12000. Буюртма 2640.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома 13-212-91.

Ўзбекистон Республикаси давлат Матбуот қўмитасининг Ташполиграф комбинати. Тошкент, Навоий, 30. 1993

Ўзбекистон давлат Матбуот қўмитаси ҳузуридаги Тошкент китоб-журнал фабрикасида босилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй.